

تصویر ابو عبد الرحمن الکوردی

ریشہ کاریکہ ریہ کانی بریتانیا لہ میسویو تاہیادا

منندی اقرأ الثقافتی

www.iqra.ahlamontada.com

زہکی سالح

وہرگیر: کامیل محممد قہرہ داغی

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مُنْتَدَى إِقْرَأِ الثَّقَافِي)

پراي «انلود کتابهای مختلف مراجعه: (منتدی اقرا الثقافی)

بۆ داڕێژاندن چۆریها کتێب: «سەردانی: (مُنْتَدَى إِقْرَأِ الثَّقَافِي)

www.lqra.ahlamontada.com

www.lqra.ahlamontada.com

للکتاب (کوردی ، عربی ، فارسی)

ریشه‌ی کاریگه‌ریه‌کانی بریتانیا له میسۆپۆتامیادا

زەکی سالح

وهرگیرانی له ئینگلیزییه‌وه
کامیل محهمەد قەرەداغی

مەنبە‌ندی کوردۆلۆجی

هه‌ریمی کوردستان
سه‌رۆکایه‌تی ئه‌نجومه‌نی وه‌زیران
مه‌ڵبه‌ندی کوردۆلۆجی

- ❖ ناوی کتێب: ریشه‌ی کاریگه‌رییه‌کانی بریتانیا له‌ میسۆپۆتامیادا
- ❖ نووسه‌ر: زه‌کی سالح
- ❖ وه‌رگێڕانی له‌ ئینگلیزییه‌وه: کامل محممه‌د قه‌ره‌داغی
- ❖ پیتچنین: وه‌رگێڕ
- ❖ دیزاین و سه‌ره‌رشتی چاپ: بریار قه‌ره‌ج کاکێ
- ❖ به‌رگ: ره‌نج شوکری
- ❖ ژماره‌ی سپاردن: ۱۳۲۴ / سالی ۲۰۰۹
- ❖ چاپخانه: ره‌نج / سلێمانی
- ❖ تیراژ: ۱۰۰۰ دانه
- ❖ نرخ: ۲۵۰۰ دینار
- ❖ زنجیره: ۳۱

مه‌ڵبه‌ندی کوردۆلۆجی
ناوێشان: سلێمانی، گردی ئەندازیاران- گه‌ره‌ك/ ۱۰۵، كۆلان/ ۲۵، ژ. خانوو/ ۴، ژ. پۆست/ ۹۵
ته‌له‌فون: ۳۱۹۳۰۹۳
kurdology2006@yahoo.com

ئاۋەرۇك

بابەت

۶

سەرەتا

۷

بەشى يەكەم: سەرەتاكان، پېش ۱۷۹۸

۱۲

۱۳

۱. رېئىداندە بەرايىيەكان لەلايەن ناستانەودە

۱۹

۲. سەرەتاكانى بازىرگانىي ترانزىتى (گواستەودە)

۲۳

۳. بارەگا سەرەتايىيەكانى ناو كەنداۋى فارس

۳۷

بەشى دووم: كېيەرەككى ئەنگلۇ- فرەنسى ئە ناۋچەى رۇژھەلاتى ئاۋمراستدا تا سالى ۱۸۰۲

۳۷

۱. مەلمانە ئەنگلۇ- فرەنسىيەكان لەپېش سەردەمى ناپليۆنەودە تا سالى ۱۷۹۸

۴۶

۲. يەكەمىن سەركەوتنى برىتانيا لە بەرامبەر ناپليۆندا (۱۷۹۸- ۱۸۰۱)

۶۳

بەشى سىيەم: دوۋاين قۇناغى كېيەرەككى ئەنگلۇ- فرەنسى ئە رۇژھەلاتى ئاۋمراستدا ۱۸۰۲-۱۸۰۹

۶۳

۱. نوچدانى بالادەستىيى برىتانيا لە ۱۸۰۲ بۆ ۱۸۰۷

۸۰

۲. دوۋەمىن و دوۋاين سەركەوتنى برىتانيا بەسەر ناپليۆندا ۱۸۰۸- ۱۸۰۹

۹۹

بەشى چۈۈرم: ناۋبىرى ۱۸۱۰- ۱۸۳۰

۹۹

۱. بەھىزىيون و بەرفراۋانبوونى كارىگەرىيى برىتانيا

۱۰۸

۲. كۆتايى سەردەمىك لە مىسۆپۆتامىادا

۱۲۳

بەشى پىنچەم: پالئەركەكانى رووسىيا و دامەززانى بالادەستىيى برىتانيىيەكان لە ۱۸۲۰- ۱۸۶۰

۱۲۳

۱. چالاكىيەكانى رووسىيا

۱۳۲

۲. دەريائىيى برىتانيىەكان لەنار دېلە و فوراتدا

۱۴۰

۳. مىسۆپۆتامىيا، ۋەك كايەيەكى كارىگەرىيى برىتانيا

I

سەرچاۋەكان

سەرەتا

بەگشتى ئۈە شىتېكى زانراۋە، كە ناۋچەى مىسۇپۇتاميا، ئۈەندەى سىجىرى ھەبۈۈ بۆسەر خويندكارانى مىژۋى دېرىن و تەنانەت مىژۋى چاخەكانى ناوينىش، ئۈەندە لەلەين خويندكارانى مىژۋى مۇدىرنەۋە گرنگى پېنەدراۋە. بىكەى يەكېك لە ناۋدارترىن ئىمپراتۇرىاكانى سەردەمى دېرىن لەسەر كەنارەكانى دوو رووبار بوۈ و لە بەغداۋە خەلىفە (ئەلمەئمون ۸۱۲-۸۲۳) فەرمانپەرۋاىى بەسەر ناۋچەىكدا كىردۈۈ، كە بە درىژاىى ھەموو سەردەمەكان بەرفرۋانترىن و گەشەسەندۈترىن ناۋچەى جىھانى كۆن بوۈ لە تەنھا روۋداۋىكى رەۋتەنىيەۋە نەبوۈ، بەلكو بەپىتى خاكەكەى و سەرچاۋە و داھاتى دوو رووبارە شىكۆدارەكەى و شوپنەكەى، كە ناۋچەرگەى زەۋىيەكانى رۆژھەلاتى دەرياي سىيى ناۋەرەپاست و ئەۋانەى دەريالوشى ھىندى بوۈ، ھەموو ئەمانە فاكتەرى بىنچىنەى بوۈن لە دروستكرنى مىژۋە گەش و ناۋدارەكەىدا.

ئۈەى مايەى گالتەجاربى قەدەر بوۈ، ئۈەبوۈ سەربارى ئەم دەستكەۋتانه ئۈ بەدبەختىيەيان بەدۋاداهات، كە ۋلاتەكە ھەرەسى ھېنا. ھەۋرازى سەختى ھاتەسەرى و كۆسپى كەمىى كەرەستەى خۆراكى رىگەى پىگرت. سوپا بەرەبىيەكانى ناۋەرەپاستى ئاسيا دابارىن بەسەر دۆلى نىۋان دوو رووباردا، بەغدايان داگىركىد. لەسالى (۱۲۵۸) دا بە يەكجار ئىمپراتۇرىا گەرەكەى عەباسى و ۋەچەكەيشيان بە ئاكامىكى ترسناك گەيانە. بەدۋاى ئۈەشدا سى سەدەى شىپىزەىى (تەمەنى تارىكىى مىسۇپۇتاميا) ھات. ئەمە سەردەمى پېش فەرمانپەرۋاىى تۈركە عوسمانىيەكان بوۈ بەسەر ۋلاتەكەدا، كە ئەمانىش ماۋەى نىزىكەى زىاتر لە چۈار سەدە و تا سالانى (۱۹۱۴-۱۹۱۸) ۋلاتەكەيان بەرپۆۋەبرد. لەژىر دەسەلاتى عوسمانىيەكانىشدا مىسۇپۇتاميا نە گەشەىكى كۈلتۈورىى بەخۆيەۋە دى و نە حكومەتېكى باشىشى ھەبوۈ.

لە دەمەدا بەھۋى ستراتىجىيۈنى شوپنەكەىۋە، مىسۇپۇتاميا بابەتېكى زۆر گرنگ بوۈ و سەرنجى برىتانىاي بەلای خۆيدا راكىشاۋە. ھەر لە سەرەتاكانى سالانى (۱۵۸۰) ھەكانەۋە شارنە ئەلىزابىس بەلئىنى دابىنكرنى ئاسايش و مامەلەى باشى بۆ

بازرگانه بریتانییه کان له ناو خاکی عوسمانییه کاند له لاین دهسه لاتی عوسمانی بالاو وهرگرتبوو. بازرگانه بریتانییه کان کهوتنه ئه وهی به رهوتنی و به شیوهی کاتی له سهر یتگی هاتن وچوونیان بۆ نیندیز به میسۆپۆتامیادا تپپهرن. ئینجا ماوهیهکی که م پاش ئه وه هیزه ده ریاییه کانی بریتانیا، پورتوگالی و پاشانیش هۆله ندییه کانیان له که ندای فارس رامالی، که ئه وی ده روزه یهکی سروشتی بوو بۆ میسۆپۆتامیا و بوو به به ردی بناغهیش بۆ کاریگهری بریتانیا له سهر رۆژه لاتی ناوه راست به گشتی.

کاتیکیش، که فره نسا به دوای هۆله نده دا له ده ریالووشی هیندیدا بوو به رکه به ریکی بازرگانی گهره ی بریتانیا، به مسۆگهری زاری که ندای فارسیش بوو به خالکی چه قبه ستنی مملانه ی نیوانی دوو ده سه لاته که. ئه م پیتشفه چوونانه تا سالی (۱۷۹۸) له به شی یه ک و دووی ئه م کاره ی ئیسته دا باسیان لیوه کراوه.

ههرچه نده بریتانیا پیتش سالی (۱۷۸۹) هیچ گرنگیه کی گهره ی به ئیمپراتوریای عوسمانی نه داوه، به لام له و ساله زۆر گرنگه دا (ناپلیۆن بۆناپارت) میسری داگرکردوه و سهره تای ئه و شته ی داناوه، که ده توانین ناوی لیبنین (سهرده می ناپلیۆنی له رۆژه لاتدا). کاریگهری ئه م شته له سهر په یوه ندییه کانی بریتانیا له گه ل ولاتاندا ئه وه بوو که شانکه ی له ئیسته نبوله وه تا که لکوتا زۆر به باشی گه شه ی کرد و گهره بوو.

له راستیدا ههر له ده ماوده می ساله یه کلاییکه ره وه کانی (۱۷۹۸ تا ۱۸۰۹) دا بوو، که کاریگهری بریتانیا به یه کجاری که وته سهر تورکیا، ئیران و له سهروی هه مووشیان وه که وته سهر نیمچه دورگه گهره که ی هیند. به بی ئه م رووداوانه بریتانیا بۆی نه ده لوا ده سه لاتی خۆی له ناو میسۆپۆتامیا و به سهریشیدا بسه پینیت، بۆیه به شی دوو و سێ ته رخان کراون بۆ ئه م باسه.

له دوو ده یه ی یه ک به دوای یه کی (۱۸۱۰ - ۱۸۲۰) دا کاریگهری بریتانی له ناوچه ی ئیران و که ندای فارسدا به رفراوانتر بوو. ههره ها رۆیمه مه ملوکییه که ی ناو میسۆپۆتامیاش له سالی (۱۸۳۰) دا وازی له ده سه لات هینا و دای به ده سته ده سه لاته گریمانه ییه که ی سولتانی عوسمانییه وه. ئه م رووداوانه ش، که وایان کرد راسانی کاریگهری بریتانیا له میسۆپۆتامیادا زۆر ئاسان و زۆر سروشتی بیت، له به شی چواره مدا باسکراون.

له ده می سالاتی (۱۸۲۰-۱۸۶۰) کاریگهری بریتانیا بۆ دواچار له سهر که ناره کانی رویاری دیجله و فورات، له ریکه ی زنجیره یه ک چالاکیه ی به رچاوی بریتانییه کانه وه

دامه زرا. پالنه‌ری سهره‌تایی ئەم دامه‌زرانه بوونی ترسی ئەو گریمانه بوو روسیا ده‌سه‌لاتی خۆی به‌سهر میسۆپۆتامیا و که‌نداوی فارسدا به‌سه‌پێتیت. ئەم ترسانه تاجه‌ند به‌جۆ و راسته‌قینه بوون و ئەو چالاکیانه تاجه‌ند به‌رچاو بوون، ئەمه له به‌شی پێنجه‌مدا باسی لیکراوه.

هۆی ئەوهی، که ژماره‌یه‌کی باشی لاپه‌ره‌کانی پاشتر ته‌رخان کراون بۆ باسی کاروباری تورکیا و هیندستان، ئەو راستیه‌یه، که میسۆپۆتامیا سهر به‌ عوسمانیه‌کان بووه، هه‌روه‌ها په‌یوه‌ندییه‌ ئەنگلۆ-هیندیه‌کانیش به‌ توندی گرێدرابوون به‌ مه‌سه‌له‌ی که‌شه‌ی کاریگه‌ری بریتانیا له‌ میسۆپۆتامیادا.

هۆی ئەوه‌ش، که به‌شیکیش ته‌رخان کراوه بۆ ئێران و که‌نداوی فارسی، ئەوه‌یه که پێویسته‌ تێبینی ئەوه بکری ئەم ناوچانه له‌ واقعه‌دا پێکه‌وه، له‌گه‌ڵ دۆلی دیجله و فوراتدا یه‌ک کابه‌ی کاریگه‌ری بریتانیان پێکه‌هێنا، وا چاویان لێده‌کری، له‌مانه‌وه خزانێ به‌ره‌و جه‌نگی جیهانی ده‌ستی پێکردبۆ. وه‌ک سهره‌تایه‌ک ده‌بۆ باس له‌وه بکه‌ین، که تیرمی (پروژه‌لاتی ناوه‌راست) له‌ به‌شه‌کانی داها‌تووی ئەم گێڕانه‌وه‌یه‌دا بۆ ئاماژه‌دان به‌و ناوچانه به‌گشتی به‌کارهێنراوه.

پاشان ده‌بینری، که چوار به‌ش له‌م پێنج به‌شه‌ی ئەم وتاره باس له‌و شته ده‌کات، که ده‌توانین راست و دروست پێی بلێین روانینه‌کانی بریتانیا بۆ میسۆپۆتامیا و پێنجه‌م به‌شیشیان باس له‌ جێگه‌ی‌بوونیان له‌و ناوچه‌یه‌دا ده‌کات.

ئوه‌ روونه، که له‌ سه‌رده‌مانی رابوردودا به‌رژه‌وه‌ندییه ئابوورییه‌کانی بریتانیا بچرپچر و نیمچه له‌رزۆک بوو، به‌لام پاشتر به‌و به‌ها ستراتیجیه‌یه‌ی له‌به‌رچاوگیران له‌ رکه‌به‌ریکردنی هه‌ر یه‌که‌ی پورتوگال، کۆمارێ هۆڵه‌نده و فره‌نسا یه‌ک له‌ دوا‌ی یه‌ک و له‌ کاتیکه‌وه بۆ کاتیکی تر، وایان کرد بۆ بریتانیا پێویست بێت چالاکانه ده‌ست وه‌ربداته ناو کاروباره‌کانی عه‌ره‌بستانی باشوور و که‌نداوی فارس و خودی ولاتی ئێرانیش. له‌ راستیشدا ئەم به‌رژه‌وه‌ندییه نوێیه‌ی بریتانیا به‌پوونی شتیکی ناوه‌ندی بوو له‌چاو پروژه‌که‌ی خۆی له‌ناو هیندستاندا. ئەم گۆڕانه له‌ شتیکی هه‌ره‌مه‌کیانه‌ی له‌خۆوه، بۆ پێوه‌سه‌رقالبوونیکی چالاکانه له‌ رێگه‌ی به‌له‌می هه‌لمی و ئەو هێله ئاسنینانه‌وه بوو، که به‌ هه‌لم کاریان ده‌کرد.

له‌به‌ر دوو به‌ها، کارکردنی سهر ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه به‌ پشته‌ی به‌ پروژه‌ی (ئه‌ودوو ده‌ریاکان) ی بریتانی به‌ستووه، نه‌ک میژووی ناوخۆیی میسۆپۆتامیا: یه‌که‌میان ئەوه‌یه

دەستپېشخەریکردن بۆ کاریگەرییە کە لە لایەن بریتانیاوە بوو و بە دەستی خەلکی میسۆپۆتامیا نەبوو. دوو میان ئەو یە خەلکی دۆلی دوو رووبارە گەورە کە هیچ تۆمارێکی ئەوتۆیان لە بارە ی بەریە ککەوتنی خۆیان لە گەل بریتانیا لی جی نەماو. هەر ئەم بە هایە ئەو هەش روون دە کاتەو، کە بۆچی دەبی کەرەستەکانی ئەم میژوو بە شێوە یەکی تایبەتی لە ناو سەرچاوە بریتانییەکانەو دەربەپێرین.

بە پشتگیری پروفیسۆر کارلتن ج. ه. هایز: ئەم کارە ی نیستە (واتە ئەم کتیبە-و) بوو بە سەرچاوە یەکی ئە کادیمیانی بە تام و زۆر بە بە های راهێنانی نووسەرە کە ی. لە هەموو قۆناغەکانی ئەم تیزە دا نووسەر سوودی گەورە ی لە ئامۆزگارییە هۆشیارانەکان و رەخنە زانستیەکانی پروفیسۆر هایز وەرگرتوو. بۆیە ئەم کارە دەگونجی لە گەل ئەو فێرکردنە بالایی، کە هەر لە سەرەتاوە نووسەر لە پروفیسۆر هایزی وەرگرتوو، بۆیە تا چەند قوتابیە ک بتوانیت قەرزارباری مامۆستایە ک بیت، ئەو نەدەیش نووسەر قەرزارباری ئەم مامۆستا بە توانا و هۆشیاریە. بۆیە لە گەل سوپاس و پێزانینی لە دڵەو ئەم هەست بە چاکە کردنە ی لێرە دا بۆ تۆمار کراو.

هەروە ها سوپاسی (پروفیسۆر ج. ب. بریبنەر) دەکەم و هەست بە چاکەکانی دەکەم و هەمان شتیش بۆ پروفیسۆر (سی. و. کۆل) بە ئەرکی سەرشانم دەزانم.

بهشی یه که م

سهره تا کان، پیش ۱۷۹۸

سەرەتاكان، پېش ۱۷۹۸

له هەولە سەرەتایەکانیاندا بۆ بازەرگانی کردن لەگەڵ رۆژەلەتدا و بەناو رێگا وشکانییەکانی سەرزەویدا، بازەرگانه بریتانیەکان دەبوو بەناو خاکی عوسمانییەکاندا تیپەرن، بۆیە دەبوو بە ئێنی دابینکردنی ئاسایش و مامەڵەى دادپەرەوانە لە سولتان وەرەبگرن. بەدیوێکی تریشدا، رێگایەکی تریش گیرایەبەر، که هەمووی ئاویی بوو، ئەمەیان لە (رأس الرجاء الصالح-سەری ئومیدی باش-Cape of Good Hope) هەو بوو، لێرەهەو پەيوەندیان لەگەڵ ناوەندە بازەرگانیەکانی کەنداوی فارسدا دروستکرد، لێرەشەو و بەماوەیەکی کاتی توانیان بەندەرێک بۆ خۆیان دروست بکەن. بەمەش ئیستەنبول و کەنداوی فارس زووتر بوونە ئەو ناوەندەى، که لێیانەو کاریگەریی بریتانیا توانی ئامبازی ميسۆپۆتامياش بێت.

۱- پێشاندە بەراییه‌كان له‌لایه‌ن ئاستانه‌وه

پێدەچێت لە میژوی تازەدا (نەتۆنی جینکسن) یەكەمین بازەرگانی ئینگلیز بووبێت پێی نابێتە ناو بەشە ئاسیاییەکی تورکیاوە. ئەم کابرایە لە ساڵی (۱۵۵۳) دا لە حەلەب رێپێدانێکی لەلای سولتان سولەیمانی گەرە وەرگرتوو، که ئەمیش بە هەمان شیوازی خەلکە فرەنسی و فینیسییەکان لە تورکیا بازەرگانی بکات. داوای ئەوەشی لێ نەکرابوو، باجێکی زیاتر لە باجی ئاسایی بدات.^۱ بەلام ئەم کارەش بواری ئەوەی نەرەخساند چالاکییەکی بازەرگانی گەرە دەست پێبکات ئەگەرچی لەساڵی (۱۵۵۳) دا ئەو ئیمتیازه درابوو بەو خانەدانە گەرەیه (مستەر نەتۆنی جینکسن) و تا بەلای کەمەو دەیهی

¹ Epstein, M. , The Early History of the Levant Company (London (London, 1908), 7-8.

هەرەها هەژمارێکی گشتی لەلایەن زانای شارەزا سێر ویلیەم فۆستەرەو
England's Quest of Eastern Trade (London (London, 1933)

پاشتریش نهو بازارگانی کردنه هه ر به هه راموشکراوی مایه وه.^۲

رووداویکی تر، که بۆ خۆی وهکو روداویکی گرنگ سه لیمزایی و له وانهش بێت وه که دهستپیکردنی چالاکیی بازارگانی کردنی بریتانیا دانرابێت له ناو ئیمپراتۆریای عوسمانیدا، له سالی (۱۵۷۵) دا رووداوه. له م سالا دا بوو سێر (ئیدوارد ئوسبورن) و (پیچارد سته بیهه) به پێوه به رانی نهو کۆمپانیایه ی، که به ناوی (کۆمپانیای رۆژه لآت) ده وه ناسراو بوو دوو ته ته ری خۆیانان نارد بۆ ئیسته نبول بۆ وه ی رینگه بۆ هاتنی (ویلیم هاربۆرن) یش خۆش بکات. هاربۆرنیش کار به دهستی سێر نه دوارد بوو. ئه رکه که سه رکه وتووانه نه نجام درا و له مانگی (تشرینی یه که می ۱۵۷۸) دا به گه شتیکی نه یته ی به سه ر زه ویدا هاربۆرن گه یشته ئیسته نبول.^۳

گرنگیی نهو ئه رکه ی له ئه سته ی هاربۆرن بوو، نه وه بوو به راستی بناغه ی پرۆژه یه کی بازارگانیی دانا بۆ هه ر پیاوکی ئینگلیز، که له ناو هه ر مولکیکی تورکیادا، بینگومان به میسوپۆتامیاشه وه بیان وه یته، بتوانن بازارگانی بکه ن. هاربۆرن توانیبوو نامه یه که له سولتان مורادی سییه مه وه بۆ شاهزانه لیزابیس دایه ن بکات، نهو نامه یه به به روه ی (۱۵/ئادار/۱۵۷۹) بوو. له و نامه یه دا سولتان به لێنی نه وه ی دابوو، که (هه میشه) ولاته که ی کراوه ده بێت بۆ بازارگانه ئینگلیزه کان. (هه روه ها ئیمه ییش) بۆ نه وه ی سوود له وته نووسراوه کانی سولتان وه ربگرین (هه رگیز کۆ له وه ناکه ی نه وه کۆمه که و فریاده یه سی هه رکامیان پین، ئه گه ر بمانه وی ریز له م هه ورپیه تی و داوا و یارمه تییه مان بگرین، ئیمه به ئه رکی سه رشانی خۆمانی ده زانین به هه موو مه به سته یکی باشه وه به ته نگ نه م چاکه یه وه بین).^۴

له وه ناچیت، نامه که ی سولتان، که به ئاوازیکی زۆر به پێزاننه وه نووسراوو، هه روه ها نهو ئیتمیازه رژدانهش که به رامبه ر خواسته بریتانییه کان به خشرابوون، به پیتی پێویست حکومه تی بریتانیایان قایل کردبۆ. به دلناییه وه نامه که له هه ندی شوینیدا زۆر

² Haklyut, Richard, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (Glasgow 1903), V, 168; Lardner, Dionysius (ed.), *The History of Maritime and Inland Discovery* (London, 1830), II, 187-190; Birdwood, Sir, G. C. M., *Report on miscellaneous old records at the India Office* (London, 1890), 195.

³ Miles, S. B. *The Countries and Tribes of the Persian Gulf* (London, 1919), I, 205. نه م گه شته به نه یته میلرایه وه، له ترسی نه وه ی نه وه که فینیسیه کان له لای کۆشکی ئیمپراتۆریای عوسمانی واهه ل سوکهوت بکه ن، خۆیان له به رامبه ر ئینگلیزه کانا هاوسه نگ بکه ن.

⁴ Haklyut, op. cit. V, 170; ۱۶۹-۱۷۱. ده قی نامه که، سه رچاوه ی پێشوو،

گشتیانه بووه. سولتان هر ئه وه نه بووه ویستیته له نامه کهیدا چهند ئیمتیاژیک بیهخشیت، به لکو ویستویه تی هلی ئه و نامه ناردنه بقوزیته وه و ئه وه پیشانی شارن بدات، که خوی چهند که سیکی خانه دان و مروقه دوست بووه. له بهرئه وهی هه موو مولکه کانی ئه و کراوه بوون بۆ هه موو بازرگانه کانی (دوژمنان و دوستان) زۆر به دلنیاییه وه ئاره زووی ئه وه شی هه بوو به پرووی خواسته کانی شارنیشدا دوستانه و یارمه تیده ر بیت، له بهرئه وهی (شارن) شکودارییه کی پادشایی زۆر مه زنی هه بوو، پرپوو له نیازپاکی، هه موو جۆره کانی ههستی خوشه ویستی هه بوو. بهرامبه ر به سولتان. به لام به لای شارنی سه لاره وه ئه م شته گشتیانه زیاده یه ک بوون و خرا نه سه ر ئه و راستییه ی، که خودی نامه که له لایه ن که سیکی تاییه ته وه به ده ست هیتراره و به لگه یه کی وای تیدابوو شارن تیگات ئه و به لئانه قایلکار نین.

به لام ئه م رووداو وای له شارن کرد بکه ویته سه ودای به ده سه تینانی به لگه یه کی (دوکیومینتیکی) فره می و ووردتر و رووتر بۆ تیگه یشتن. له م رووه وه و بۆ ئه م مه به سه نامه یه کی نارد بۆ سولتان و تیدا ئامازه ی به وه کردبوو، که ئه میش له لای خویه وه، له ناوچه که ی خویدا هه مان ئیمتیاژ ده به خشیته بابته بازرگانییه کانی عوسمانیه کان.⁵ به گه یشتنی ئه م نامه یه، سولتان له سبالی (۱۵۸۰) دا په یماننامه یه کی ده رکرد، تیدا ئیمتیاژی ته واه ده به خشیته بازرگانه ئینگلیزه کان. ئه م په یماننامه یه ده بیته یه که مین به لگه ی نه نگلو- عوسمانیه له م شیوه یه. ئه م ده قی راگه یانده ی خواره وه به شیکه له و په یماننامه یه وه رگیراره و به لگه یشه له سه ر ناوه پۆکه که ی:

(له بهرئه وه ئیمه ریگه به هه موو خه لکه که ی (خواه ن شکو شارنی بریتانیا) و بازرگانه کانیه ی ده ده ی، که به ریگه یه کی ناشتیانه و بیوه ییانه بیته ناو مولکه ئیمپراتورییه کانی ئیمه وه به هه موو کاره بازرگانی و کالاکانیشیانه وه به بی ئه وه ی هه ی ریگریه کیان لی بکری، هاتوچۆی خویان بکه ن، دابوونه ریتی خویان به کاریه یتن، به پیتی مۆدیلی باوی تاییه ته ولاتی خویان کرپن و فروشتن بکه ن).⁶

ماوه یه کی زۆر نه بوو ئه و په یماننامه یه خرابووه گه ر، بالۆزی فره نسا له ئیسته نبول (م. دی. جیرمانی) هه ولیدا ئه و بیروپۆچوونانه ی سولتان له باره ی ئینگلیزه کانه وه هه لگه پیتیه وه. ئه م هه ولانه یشی بۆ ماوه یه کی کاتی سه رکه وتوو بوون. وه ک

⁵ بۆ بینینی ده قی نامه کانی شارن، به روانه سه رچاوه ی پیتشو، لاپه ره ۱۷۵-۱۷۸.

⁶ Haklyut, op. cit., V, 185; text of the charter, ibid, 183-189; Epstine, op., cit., APP. VIII, No. I

سەلمىتراو، ئەو پەيماننامە نووسراو بەزىوئى و بۆ ماوئەيەكى كاتى بوو بە پەياممىكى
مردوو.^۷

بەلام (ھاربۇرن) لە ھەوللى سەرلەنوئى گەپاندنەو و جەخت لىكردنەوئەى ئەو
ئىمتىيازەى ئىنگلىزدا ئائومىد نەبوو، بۆ بەدەستەپنەى پشتگىرى دووجار سەردانى
ئىنگلىتەراى كەردەو. لەسەردانەوئەى دووئەمىدا بەلئىنى ئەوئەى لە شازنە ئەلەزىابىس
و ھەرگرت، كە ئەم ھەك بالۆئىزى خۆيان بۆ ئىستەنبول ديارى بكات و دەسەلاتى
سەرۆكارى كەردنى ھەموو بابەتە بازىرگانیەكانى ئىنگلىزى ناو توركىاي پىدات. ھەرەھا
بەپرەسپارىتتى دەستىشانكەردنى كونسول و رىكخستنى كاروبارەكانى ھوكمكەردنى
چالاككەكانى ئىنگلىزى ناو ئىمپراتورىاي عوسمانىشى پىدرا.^۸

ئىنچارە كە گەراپەوئە بۆ ئىستەنبول بەپرەسپارىتتىەكى سىياسى ھەبوو، چەندان
نامەى راسپاردن و ديارى بۆ سولتان پىبوو. لە رۆژى (۳/مايس/۱۵۸۳) دا ديارى و
بەلگەكانى خۆى پىشكەش كەرد و بەزىوئىش پەيماننامەكەى زىندووكەردەو. بۆئە
ئەركەكەى لەوئى چۆن تەواو ئابورىيە دەستى پىكەرد، بە ھەرچەرخانىك بە ھەمان
شۆھە بوو بە سىياسىش. چۆن ھەك بىركارى بازىرگانی بەسەر سەكى پارەى كۆمپانىاي
رۆژھەلاتەو كارى دەكەرد، ھەك بالۆئىزىش لەلايەن ھوكومەتى برىتانىاو راسپىردا و
متمانەى پىدرا. تا سالى (۱۸۰۳) یش بالۆئىزى برىتانىا لە ئىستەنبول لەلايەن ئەو
كۆمپانىايەو ديارى دەكەرد و مووچەشى پىدەدرا.^۹

لەو ناچىت رەجەلەك و گەشەى پەيماننامەكانى برىتانىا، يان بلئىن ئىمتىيازەكانى
ئەوان لەگەل ئىمپراتورىاي عوسمانىدا، بەپىي پىوئىست لىكۆلئەوئەى لەسەر كرابى.^{۱۰}

⁷ Epstine, op. cit. , 11- 12.

⁸ بۆ بىنىنى دەقى ئەم بەلگەنامەى بىروانە ئەم سەرچاوەى خوارەو:

Hakluyt, op. cit., V, 222 - 224

⁹ Miller, William, The ottoman Empire and its successors, 1801-1922(London 1936), 13; Epstine, op. cit., 74.

¹⁰ يەكەمىن بالۆئىزى برىتانىا بۆ توركىا(ئىدوارد بورتىن) بوو، لەسالى (۱۵۹۲) دا نىزدەرلەوئە ئىستەنبول

Hammer, J. de, Histoire de l'Empire Ottoman, XVII, 134

ئەگەرچى سىر ئىدوئىن پىرس وا ناوى (ويلەم ھاربۇرن) ى بىروو، كە يەكەمىن بالۆئىزى ئىنگلىزى
بووئىت بۆ لای سولتان و گەشتەكەشى بە ئىستەنبول لەسالى (۱۵۸۳) دا بووئىت Pears, Turkey
and its 388 ئەمە ھەموو ئەو شتانەى كە ئىمە لەبارەى رەجەلەكى پەيماننامەكانەو لەناو تىزى

ئەگەرچى لەم كارەى ئىستاشماندا تەنھا ئەو رووانەى ئەو پەيماننامەمان بە ھەند وەرگرتوو، كە پەيوەندىيان بە مەسەلەى بابەتەكى ئىمەو ھەيە.

بەكەمىن دەرکەوتنەكانى پەيماننامەكانى برىتانىا لەسالى (۱۵۸۰) دا بوو، بەلام سى سال لەپاش ئەو بەروارەو جەختى لەسەر كراوەتەو. لە دووسەدەى پاشتردا و بەتايەتەيش لە سالانى سەدەى حەفدەدا برىتانىا چاوى بربووە كۆمەلە ئىمتىيازاتىكى نوێى تر و چەندجاریش ئەو كۆنانەى خۆى ھەموار و ساغ كەوتەو. بەلام تا سەرەتای سەدەى نۆزدە ھىچ كامى ئەو پەيماننامە ھەك دەستورێكى ديار و پشت پێبەستراو لەبەرچاوە نەگىرابوون. كارى كۆكردنەو بەلگەنامەى بەلگەل پەيماننامەكانى سالى (۱۸۰۹) دا دەستى پێكردوو و باسى لەوانەى سالى (۱۶۷۵) كەردوو، كە سەرەتایى بوون و كەموكورتىيان تێدابوو و شتى سەرپێى بوون.^{۱۱}

جگە لەوەش ئەو ئىمتىيازەى زوو لە دەمىكى تايبەتدا گرنگى خۆيانان ھەبوو، لەو دەمدا كە پەسەندبوون، ئەگەر لە جارىكەشدا ھەرامۆشيان كەردا، لەوانەبوو لە جارىكى تردا لەبەرچاوىگىرانىەتەو.

جياوازی گەورە و بەرچاوە لەناو بەندەكانى ھىچ كامى ئەم پەيماننامە بەرايانەدا دەرناكەوێ. لە پەيماننامەكەى سالى (۱۵۸۰-۱۵۸۳) دا ئەو رێپێدان و ئاسانكارىيە خاوازانەى برىتانىا داوى كەردبوون، بوون بە مۆدیل بۆ ھەموو ئەو بەلگەنامەى تر، كە تا سالانى سەرەتای سەدەى نۆزدە لەو بوارددا پێكدەھێنران. لەسالى (۱۶۰۴) دا برىتانىا داوى ئەو مافەى كرد كە چوونە بەندەرەكانى عوسمانىيەكان بۆ بازەرگانىكردن ئالای ولاتى خۆيان ھەلبدەن (ديارە بەسەر پاپۆرەكانىانەو-ى) ئەم داوايە لە كاتێكدا بوو، كە جگە لە خەلكى قىنىسىا ھەموو نەتەوەكانى تر بۆ چوونە ئەو شوێنانە ئالای

The Capitulatory Regime of Turkey; its history, origin and nature, Baltimore, 1933, by Sussa, Nasim. See p. 60n

لەبارەى گەشەكانى سەرەتاو تەنھا يەك نامازە لەناو ئەم دەستسەشدا ھەيە، ئەويش ھەر لە لاپەرەى (۶۰) دا يە لەناو وتارى (۴) (ھېرتزل- مامەلە بازەرگانىيەكان) ۲، ۲۷۵ (راستەر ۲۷۲) بەلام ھەر ئەم وتارە چەندان نامازەى دلئاي لەبارەى پەيماننامەكانى سالانى (۱۶۷۵) و (۱۸۰۹) وە تێدايە. لەو پەرەگرافەى خوازانووى سەرەو، وا ناوى (ئێدوارد بۆرتن) ھاتو، كە دلئيان لەووى بەدواى (ھاربۆرن) دا ھاتو، بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە:

Purchas, Samuel, His Pilgrimes (London, 1625), II, lib. VII, 1337; Miller, op. cit. 13; Epstine, op. cit., 75

¹¹ British and Foreign State Papers, I, 747; Hertselt, Comercial Treaties, II, 346, 373; Farley, J. Lewis, Turkey (London, 1866), 280.

فره نسا هه لێکەن.^{۱۲} له ساڵی (۱۶۴۱) دا چارلسی یه کهم له گه‌ڵ حکومه‌تی عوسمانیدا رێکه‌وتننامه‌یه‌کی گرێدا، به‌پێی ئه‌م رێکه‌وتننامه‌یه‌ کۆمپانیای رۆژه‌لات بۆی هه‌بوو ئازادانه‌ بازרגانی له‌گه‌ڵ ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بکات.^{۱۳} له‌ساڵی (۱۶۷۵) دا پێداچوونه‌وه و جه‌ختکردنه‌وه له‌سه‌ر په‌یماننامه‌کانی ساڵی (۱۶۶۱) کرایه‌وه. بۆیه‌ ساڵی (۱۶۷۵) یش به‌ دووه‌مین ساڵی لوتکه‌یی گرنگ داده‌نرێت له‌ میژووی ده‌ستکه‌وته‌کانی بریتانیای پێش په‌یماننامه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م. له‌پاش ئه‌مه‌وه ئیتر تا ساڵی (۱۸۰۹) هه‌یج ئاسانکارییه‌کی تریان له‌لایه‌ن سوڵتانه‌وه به‌ده‌ست نه‌هێنا.

ئامانجی سه‌ره‌کی له‌م په‌یماننامه‌ نه‌وه‌ بوو بازרגانی بریتانی مافی بازرگانیکردن له‌گه‌ڵ عوسمانیه‌کاندا به‌ده‌سته‌بێت و به‌شتوانی‌ت کالاکانیشی به‌ناو خاکی ئه‌واندا هاتوچۆ پێبکات، هه‌روه‌ها ئارامی و سه‌لامه‌تی خۆی و کالاکانیشی دا‌بین بکری. هه‌مان ئه‌م ئیمتیا‌زانه‌ش به‌ناو بۆ بازرگانه‌ عوسمانیه‌کانیش له‌ناو خاکی بریتانیادا دا‌بین بکری. ئه‌گه‌رچی ده‌ستکه‌وتی راسته‌قینه‌ له‌م په‌یماننامه‌ بۆ سوڵتان و پاشاکانی ئه‌و بوو، چونکه‌ بازرگانه‌ بریتانییه‌کان ده‌بوو باجی (۲٪) ی نرخ‌ی کالاکانیان ده‌ن به‌وان.

له‌سه‌ر کاغه‌ز و به‌نووسین ئه‌مه‌ ناوه‌ڕۆکی په‌یماننامه‌ سه‌ره‌تاییه‌کان بوو، به‌لام له‌رووی پراکتیکیه‌وه که‌م جار به‌ ته‌واوی به‌و شیوه‌یه‌ پیاده‌ ده‌کران. ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر سوڵتانیش ب‌یویستبا به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆی له‌به‌رچاو بگری، نه‌یده‌توانی به‌ ته‌واوی پاشاکانی خۆی کۆنترۆڵ بکات. ئه‌م شته‌ به‌ تایبه‌تی بۆ ناوچه‌ی میسۆپۆتامیا راست بوو، چونکه‌ فه‌رمانه‌رواکانی ئه‌وی ته‌نها ناوه‌که‌یان نه‌بێت، که‌ سه‌ر به‌ عوسمانیه‌کان بوو، ئیتر له‌ هه‌موو شته‌کاندا سه‌ربه‌خۆبوون. له‌م هه‌ریه‌می میسۆپۆتامیادا سه‌لیقه‌ی شت چاره‌سه‌رکردنی پاشاکان، نامه‌ی واسیته‌کاری، خه‌لات و دیاری دان به‌ بازرگانه‌ بریتانییه‌کان له‌م هه‌ریه‌مه‌ دوره‌ده‌سته‌دا چاره‌سه‌ریکی خوا‌زوتر و باشتر بوو له‌ به‌لگه‌نووسراوه‌ ئه‌نگلۆ عوسمانیه‌کان.^{۱۴}

¹² Miller, op. cit., 2

¹³ Bruce, John, Annals of The Honorable East India Company (London, 1810), I, 67.

¹⁴ Longriggs, S. H., Four Centuries of Modern Iraq (London, 1925), 108.

۲- سەرھانگانى بازارگانى ترانزىتى (گواستنه‌وه)

هه‌موو په‌یماننامه بریتانیه‌کانى پيش سەدەى نۆزده بە‌شێوه‌یه‌کى سەرەكى، بە‌و جۆرە داپۆزەبوون خەزەت بە‌ کار و پێویستیه‌کانى (تورکیا و کۆمپانیای رۆژه‌لات) بکەن. بریکاره‌کانى ئەو کۆمپانیایه‌یه‌که‌مین که‌سانى بریتانى بوون لە‌سەر‌ده‌مى مۆدێرن‌دا قاجیان خەستىته‌ ناو‌خاکی ميسۆپۆتامياوه.

لە‌پاش چەند سالێکى که‌مى سکپرى (کۆمپانیای رۆژه‌لات) لە‌سالى (۱۵۸۱) لە‌ نەدەن لە‌دايکبووه. بە‌شێوه‌یه‌کى سەرەكى بە‌تەنگ ئە‌وه‌وه‌ بووه بە‌ناو رۆژه‌لات و که‌نداوى فارس‌دا بچیت و بازارگانى لە‌گە‌ڵ هیندا بکات. بۆیه بازارگانە‌کانى لە‌ رینگە‌ى خە‌ڵەب و بە‌غداوه‌ بە‌ناو ميسۆپۆتاميا‌دا رۆيشتون.^{۱۵}

(پورچاس) ناوى (جۆن نیوبرى) دە‌هینیت و دە‌لێت ئە‌و یه‌که‌مین که‌س بووه و لە‌ سالى (۱۵۸۱) دا بە‌ویدا گە‌شتى لە‌و شێوه‌یه‌ى کردووه. بە‌لام ئە‌وه‌ش سەرکێشیه‌کى تايبه‌ت بووه کردووه‌تى. دوو سال پاش ئە‌وه‌ تو‌یان دە‌ بازارگانى تری ئینگلیزى سەر بە‌ کۆمپانیای رۆژه‌لات گە‌شتى تریان لە‌ نەدە‌نه‌وه‌ بۆ هیندستان ریک‌خستوه. بە‌و مە‌هەستە‌ى بتوانن پەرە بە‌ ئە‌و بازارگانیه‌ بدە‌ن، که‌ تازه لە‌ رۆژه‌لات دە‌ستیان پیکردبوو. ئە‌وانیش بریتى بوون لە‌: (جۆن نیوبرى، رالف فیچ، جۆن ئیلدر و شە‌ش، یان حە‌وت که‌سى تریش بوون، که‌ ویلێم لیدز و جە‌یمس ستۆره‌ى) یان لە‌نیواندە‌بووه.^{۱۷} لە‌ رینگە‌که‌یاندا بە‌ره‌و هیندستان بە‌ناو دە‌ریای سپى ناوه‌راستدا بە‌ره‌و

¹⁵ Birdwood, op. cit., 195-196.

¹⁶ Purchas, op. cit., II, lib. IX, 1410-1413; see also ibid, V, 579

لە‌باره‌ى بازارگانى‌کردنى بریتانیا لە‌گە‌ڵ ئیندی‌زى رۆژه‌لات‌دا بپروانه هە‌مان سەرچاوه‌ى پێشوو لاپەرە (۴۸۴-۴۸۷) که‌ راگە‌یاندنێکى سەرنج‌راکێشى تێدا‌یه‌ لە‌باره‌ى بێ‌کردنە‌وه‌کانى پورچاس‌ه‌وه‌ لە‌سەر ئە‌وه‌ى چۆن سەرکێشه بریتانیه‌کان لە‌ رۆژه‌لات‌دا کاریان لە‌سەر سە‌رمایه‌ و ئاین و کتێبه‌رکێکردن کردووه. بۆ نمونه لە‌باره‌ى سەرکێشیه‌کانى (نیوبرى) یه‌وه‌ بپروانه فۆستەر - بە‌شى حە‌وته‌م.

¹⁷ Foster, op. cit., Chapter VIII; Lardner, op. cit., II, 191; Pinkerton, op. cit., IX, 406; Miles, op. cit., I, 205; Curzon, G. N., Persia and Persian Question (London, 1892), II, 416.

(تە‌واوکارى پەر‌اویزى لاپەرەى پێشوو) ئە‌م چوار سەرچاوه‌یه‌ تە‌نها باس لە‌و چوار بازارگانە‌ دە‌کە‌ن، که‌ گە‌شتیان کردووه. بە‌لام (جۆن ئیلدر) که‌ گە‌شتیارى پێنجە‌مى پال ئە‌وانە‌ دە‌لێت: "من لە‌ناو پاپۆیێکدا، که‌ ناوى (زە‌ تايگەر) بوو لە‌ نەدە‌ن دە‌رچووم لە‌گە‌ڵ مستەر جۆن نیوبرى و مستەر رالف فیچ و شە‌ش یان حە‌وت بازارگانى جە‌دی تە‌دا لە‌رۆژى دووشە‌مه‌ سوورە‌ى ۱۵۸۲ دا" بپروانه:

Halkuyt, op. cit., VI(1904), 1.

هە‌روه‌ها بۆ زانیاری ویا‌تر لە‌باره‌ى ملی دە‌ریاگرتنى ئە‌م بازارگانانە‌وه‌ بپروانه هە‌مان سەرچاوه‌ى پێشوو، بە‌شى پێنج، لاپەرە ۴۲۵-۴۱۵ و بە‌شى شە‌شە‌م لاپەرە ۱- ۱۷.

که‌نداو، به‌ناو ترابولس و حه‌ل‌ب و بیر و به‌غدا و به‌سره و پاشانیش هورمزدا تیپه‌ریون.
دوایی که (رال‌ف فیچ) به‌ته‌نها گه‌راوه‌ته‌وه به‌میسۆپۆتامیادا تیپه‌ریوه، ویستویه‌تی
سه‌فه‌ره‌که‌ی خوش بیّت،¹⁸ بۆیه له‌نیوانی به‌غدا و بیردا سه‌ردانی سیّ شاری تریشی
کردوه، ئه‌وانیش (موسلّ و ماردين و ئورفه) بوون.

له‌راپۆرتی خۆیدا (فیچ) ده‌لّیت به‌غدا ناوه‌ندیکی گه‌وره‌ی بازرگانیکردنی گواسته‌وه
بووه، به‌ناو به‌غدادا چه‌ندان کاروان به‌ره و ئێران، تورکیا، عه‌ره‌بیه (مه‌به‌ست له
عه‌ره‌بیی سعودیه‌یه-و) و شوئانی تر تیپه‌ریون.¹⁹ به‌سره ناوه‌ندیکی گرنگی بازرگانی
کردنی داو و ده‌رمان بووه، به‌پرونی دیاربوووه، که‌ ئه‌و داووده‌رمانه‌ی له‌ هینه‌ده‌وه، یان
له‌ به‌نده‌ره‌کانی باشووری ئێرانه‌وه به‌ناو هورمزدا بۆ هاتوووه. ئه‌م دوورگه‌ زۆر بیّ پیت و
بیّ به‌ره‌مه‌ له‌میان‌ه‌ی بازرگانیکردنه‌وه گه‌شه‌کردنیکی باش و به‌رچاوی به‌خۆیه‌وه
بینیوه. شوئنه ستراتیجیه‌که‌ی ده‌که‌ویته باشووری رۆژه‌لاتی که‌نداوی فارس‌وه و
بووه‌ته ناوه‌ندیکی سروشتی بازرگانی کردنی نیوانی هیندستان و ئێران و
میسۆپۆتامیاوه. لێره ده‌توانیت هه‌موو جوّره کالایه‌ک ببینیت: - (داوده‌رمان- ده‌رمانی
پزیشکی، ئاوریشم، جلو به‌رگی ئاوریشم، قوماشی چنراوی جوانی ئێرانی، کۆگای
گه‌وره‌ی ئه‌و مرواریانه‌ی له‌ دورگه‌ی (به‌هریم- به‌حره‌ین) ده‌وه ده‌هاتن و باشترین مرواری
خه‌لکانی تریش، چه‌ندان ئه‌سپی جوانی ئێرانی).²⁰

هۆکارو پالنه‌ریکی ئه‌م سه‌رکیشیه به‌رایانه‌ی له‌لایه‌ن بازرگانه‌کانی کۆمپانیای
رۆژه‌لاته‌وه کاروان، ئه‌وه‌بووه شاژنه ئه‌لیزابیس ئه‌و ئاسانکاری و ریخۆشکردنانه
به‌ده‌ست به‌یئیت، که‌ به‌ده‌سته‌یه‌تانه. ئه‌وه‌بوو بۆ یه‌که‌مین جار له‌ میژووی خۆیانه‌دا،
به‌ناو میسۆپۆتامیا و که‌نداوی فارس و ده‌ریالووشی هیندیه‌وه گه‌یشتنه هیندستان و

¹⁸ "The Voyage of Mr. Ralph Fitch, merchant of London, 1583-1591," in Pinkerton, John, General collection of the best and most interesting voyages, and travels in all parts of the world; many of which are now first translated into English, 17 vols. (London, 1808-1814), IX, 406-425; Purchas, op. cit., II, lib. X, 1730-1744.

¹⁹ پێده‌چیت، بۆ به‌سره و که‌نداو بووبن، هه‌ندێ جاریش کالاکان به‌ره‌و هیندستان بارکرا، یان
به‌پێچه‌وانه‌وه، به‌شیک بۆ بازاری به‌غدا بووه به‌لام به‌زۆری وه‌ک بازرگانی گواسته‌وه، واته‌ ترانزیت
نێردراون.

²⁰ Pinkerton, op. cit., IX, 407; see also ibid, 406; Purchas, op. cit., II, lib. X, 1730-1744.

هه‌روه‌ها بۆ پێتاسه‌ی هورمز و چه‌ند به‌نده‌ریکی که‌می تری که‌نداو پێوانه:
Purchas, op. cit., II, lib. X, 1785-1787.

ئىندىزى رۆژھەلات. لە پرۆوى بازىرگانشەو ھە گرنگيدان بەوشونانە سەرکەوتو و باش بوو، بوو بە ھاندەرێک بۆ گرێدانى پرۆژەى بازىرگانى زياتر لەگەڵ رۆژھەلاتدا. ئەو راوبۆچانانەى لە لایەن (فەيچ و نيوبرى و ئىلدرىد) ھەو لەبارەى ئەو ھەريمانەو ھە نووسراو بوون، کە سەردانىان کردبوون زۆر بەرچاوپروونی بوون و بوونە ماىەى گرنگيپيدانتيكى بەردەوام.

(ئەنتۆنى شيرلى) کە لە دەروپەرى سەدەى شانزەدا لە ريگايدا بەرھەو ئىران بەناو ميسۆپۆتامیادا تێپەرپوھ شتيكى زياتر لەوھى (رالف فيچ)ى لەبارەى ئەم وڵاتەو ھە نووسيوھ.²¹

لەو دەچیت لە سەدەى ھەڤدەھەمدا تەنھا يەك گەشتى بەرچاوى بریتانى ھەبى بەناو ميسۆپۆتامیادا.²² ئەو گەيشتە لە لایەن (سىر ويلیەم ھىدجس) ھەو بەئەستۆگىراوھ، پێدەچیت ئەو يەكەمىن بازىرگان بووبى لە پەيوەندى لەگەڵ كۆمپانىيائى رۆژھەلاتدا چوويیتە ئىستەنبول. لە سالى (١٦٨١) دا ھەك يەكێك لە بیست و چوار بەرپوھ بەرھەكەى كۆمپانىيائى رۆژھەلاتى ھىندستان ھەلېژێردرا. نزیکەى چوار مانگ پاش ئەو ھەش ھەك برىكار و ھەرمانرەوای كاروبارى كۆمپانىيەكە لە كەنداوى (بەنگال) ھەلېژێردرا.²³ لە ريگای گەرانەوھیدا بۆ بریتانىا بەناو ئىران و ميسۆپۆتامیادا ھىدج لە رۆژى (٢١ى شوباتى ١٦٨٦) دا بە چەند بارى ھىستەر لە كالای گرانبە ھاوھ گەيشتوھتە بەغدا. سولتانیش نامە يەكی واسیتە کردنى پێدا بوو، ئامانجى نامەكە ھەك ئەوھى ھىدج خۆى باسى دەكات ئەو ھەبوھ، سولتان دلىابیت لەوھى ھىدج بەرپز بە بەزەھىيەو ھەمامەلەى لەگەڵدا بكرى.

²¹ بۆ ھەرگرتنى زانیارى زياتر لەبارەى سەركێشییەكانى ھەرسى برايانى (شيرلى) يەوھ، واتە تۆماس و ئەنتۆنى و رۆبەرت و كارە ديار و گەورەكانيان لەمىژووى ناوچەى ئىران لەو دەمەدا پروانە ئەم سەرچاوھە:

The Shirley Brothers, by James Hutton in the Asiatic Quarterly Review, IV (1887), 118-141

گەشتە دەريايەكەى ئەنتۆنى لە سالى (١٥٩٩) دا دەستى پێكروھ و سەرچاوھەكی سەرنجراكێشیش لەبارەى گەشتەكەى دەريايەكەى رۆبەرتوھ قسەى كرىبى لەمەدا ھەيە:

Acts of Privy Council, 1625-1626 (London; 1934), 440, 468-469

ئەم تاكە نمونەيە لە سەردەمى نوێدا، لە ھىچ سەرچاوھەكدا لەبارەى گەشتەكانى ناوچەى²²

ميسۆپۆتامیاوھ ئامازەى پێنەدراوھ، پروانە ئەم كتیبەى لۆنگرىگ:

Four Centuries of Modern Iraq, Appendix I.

²³ -The Dictionary of National Biography, IX, 363-364.

هه‌وره‌ها شتیکی له‌وه‌ش زیاتری پینه‌بیت، که به‌پیتی په‌یماننامه‌که‌مان له‌گه‌ل خانهدانی گه‌وره (مه‌به‌ست له‌لایه‌نی بریتانیی هاوپه‌یمانیتیه‌که‌یه -و) ریگه‌ی پیدراوه و له‌دهستی من ده‌ره‌یتراپی.²⁴

ئه‌گه‌رچی ئه‌م ده‌ستتیه‌ردانه‌ی سولتان به‌نیوه‌ناچلی له‌به‌رچاوه‌گیرا، هیدج به‌سۆزه‌وه له‌لایه‌ن پاشا و خه‌لکه‌ ناوداره‌کانی ناو به‌غداوه‌ مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا کرا. به‌لام نه‌یشیتوانی خۆی له‌وه‌ ده‌ربازیکات، که ده‌بوو باجی زۆر له‌سه‌ر کالاکرانبه‌هاکانی بدات. ئه‌و ده‌بوو زیاتر له‌ریژه‌ی له‌سه‌داسیی نرخی ئه‌و کالایانه‌ی بدات، که به‌پیتی په‌یماننامه‌کان رینیدراو بوون. هه‌روه‌ها ده‌بوو بری باجه‌که‌ش به‌به‌راوردکردنی قورس بدات. بۆیه بریکی زۆری جلوه‌برگی هیندی و کالای تری فروشت بۆ ئه‌وه‌ی بتوانیت ئه‌و باجانه‌ی بدات. چونکه ده‌یویست به‌و پاره‌یه‌ باجی ئه‌و ئالتونانه‌ بدات، که له‌ ئیسفه‌هانه‌وه هیتابوونی، له‌به‌رئه‌وه‌ی خۆی گومانی ئه‌وه‌ی هه‌بوو، که ده‌گونجی ژیانیشی بکه‌وێته به‌ر مه‌ترسییه‌وه، به‌تایبه‌تیش له‌ریگه‌ی گه‌یشه‌که‌یدا له‌نیوانی به‌غدا بۆ خه‌له‌ب.²⁵

گرنگیدانی بریتانیا به‌میسۆپۆتامیا تا سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی نۆزده، هه‌ر به‌رده‌وام و ته‌واویش گرنگیپیدانکی بازگانیان به‌بوو. به‌تایبه‌تیش له‌به‌رئه‌وه‌ی هاوچۆ و گواسته‌وه‌ له‌گه‌ل هیندستاندا به‌رده‌وام بوو. ژماره‌یه‌کی باشی بریتانییه‌کان له‌ سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌مدا به‌ناو دۆلی دوو رویاری دیجله‌ و فوراتدا گه‌شتیان کردبوو²⁶ هیچ کام له‌م گه‌شتیاره‌ بریتانیان به‌یه‌یتوانیوه به‌پیتی هه‌لومه‌رجه‌ ئابووری و سیاسیی کۆمه‌لایه‌تیه‌کان خۆی بگونجینیت، دیاره‌ له‌به‌رئه‌وه‌ی ئه‌و هه‌لومه‌رجانه‌ به‌ته‌واوی

²⁴ Hedges, Sir William, Diary, 1681-1687 (Halkyut Society ed., London, 1887), 218-219.

²⁵ سه‌ره‌خۆیی پاشا و نه‌بوونی باری ئاسایشی گشتی و به‌کارهێنانی ولاته‌که‌ بۆ ترانزیت، زیاتر له‌وه‌ی، که وه‌کو بازارێک وابیت، له‌باسه‌که‌ی (Hedge) دا ئامازه‌یان پیکروه، ئه‌م هه‌لومه‌رجه‌ تا ده‌رووبه‌ری سالی (1831) هه‌ر به‌وشیوه‌یه‌ بووه، ئیتیر له‌ویدا عه‌لی ره‌زاپاشا له‌لایه‌ن سولتانوه‌ ده‌سه‌لاتی پیدرا و چوه‌ جیگه‌ی نوایین پاشا، که سه‌ره‌خۆیانه‌و به‌ده‌ر له‌ ده‌سه‌لاتی سولتان کاری ده‌کرد. بۆ زانیاری زیاتر به‌وانه:

Longrigg, op. cit., 277 ff.

²⁶ لیستیکی ته‌واوی ناوه‌کانیان و به‌رواری گه‌شته‌کانیشان به‌گشتی له‌ناو کتێبه‌که‌ی لۆنگرینگ Four Centuries of Modern Iraq, App. I, 333-335 دا ده‌نۆزته‌وه، ته‌نها باسی (گریفس و فرانکلین و هاوول) ی تیدانییه، باسی ئه‌مانیش له‌ناو ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌دا هاووه... (Dictionary of National Biography).

جیاواز بوون له هه لومه رجه باوه کانی سه دهی پېشوو تر^{۲۷} له بهر کرانه وه و که وتنه گه پری ریگایه کی ته و او ناوی له بریتانیا وه بۆ هیندستان، ئیتر له سه دهی هه ژده دا ئه و گرنگیه ی بریتانیا میسۆپۆتامیای پیده بینی که متربوو له و گرنگیه ی له سالانی (۱۵۸۰) کانداهه یبوو.

ده سته که وته دیار و گه وره کانی شاژنه نه لیزابیس و ویلیه م هارپوړن و ده سته سه سه خت و په کگرتو وه کانی بازرگانه کانی ناو کۆمپانیای رۆژه لات، کردنه وه ی (سه ری ئومیدی باش - رأس الرجاء الصالح) ی وه ک ریگایه ک بۆ بازرگانیکردنی بریتانیا لیکه وته وه. ئه م روداوه میژوویییه، به دیوێکدا بووه هۆی وازلېهتانی ریگای میسۆپۆتامیا و به دیوێکی دیکه یشدا په یوه ندییه کی دیار و باشی بۆ بریتانییه کان له گه ل که نداوی فارسدا دروستکرد. ململانه ی سه خت بۆ زالبوون به سه ر ئه و که نداوه دا زوو ده سته پیکرد، له پاش دوو سه ده له ململانه ی سه خت، ده رکه وت بریتانییه کان سه رکه وتوویوون. ئه م ململانه درېژ و دراماتیکیه نه لقیه ک له زنجیره ی سه رسووپهینه ری میژووی فراوانخوازیی ئه وروپا پیکده هیتیت.

۳- باره گا سه ره تاییه کانی ناو که نداوی فارس

پیده چۆی سه رکه وتنه به راییه که ی ریگا که ی میسۆپۆتامیا هه ندی ناکۆک و پنجه وانه بی له گه ل گواسته نه وه ی هاتوچۆکردن بۆ سه ر ریگای (سه ری ئومیدی باش). ئه و سه رکه وتن و چه شانیه ی له ناو راپوړته کانی رالف فیچ و هاوپییه کانیدا، له ساله کانی (۱۸۵۰) دا باسکراپوون، وایانکرد کۆمپانیای رۆژه لات به تنگ ئه وه وه بیته له ناستیکی بالتر و زیاتر له وه ی له سه ر زه وی به پړیوه ده چوو بازرگانییه کی زووتر له گه ل رۆژه لاتدا بکات. سه ربیاری مه ترسییه کانی هاتوچۆی ده ربیای له و سه رده مه زووه دا و رکه به ربیه سه خته حه تمیه که ی ته ک پوړتوگالیش، کۆمپانیاکه ی بریاری دا ئه و ریگایانه بگرتته بهر، که هه ر هه موویان ناوی بوون. ئه م بریاره هه ر زوو خرایه بواری جیبه جیکردن و له سالی (۱۵۹۱) دا سی پاپوړ به ده وری سه ری باشووری ئه فریقیدا نیردران بۆ ئیندیزی رۆژه لات^{۲۸}.

^{۲۷} شه په کانی نیوانی تیران و میسۆپۆتامیا له سالانی (۱۷۲۴-۱۷۴۷) دا روویانداوه، هه روه ها له (۱۷۷۴-۱۷۷۹) ئه و شه پانه ش بیبه ری نه بوون له وه ی کاریگه ری خراپی خویان بخنه سه رکاروباری ناوخری و لاته که.

^{۲۸} Miles, op. cit., I, 205; Birdwood, op. cit., 196.

ئەمە يەكەمىن نوقلانە بوو. سەرەتايەكى گەرە و ديارى ئەو جولانەوہ يە بوو، كە بە ماوہ يەكى كەمى كاتىي پاشتر قەبە بوونىكى گەرە ي بەخۆيەوہ بينى.

لەسالى (١٦٠١) دا و بە يەك سال پاش ريتيدانى دامەزراندنەكەي لەلايەن شازنە ئەليزابيسەوہ، كۆمپانيای رۆژەلاتى هيندستان، بە فەرمانى (جەيمس لانكاستەر) يەكەمىن بارى بازىرگانىي خۆيى ناردە ناو هيندستان. ئەمە بوونى سەرکەوتنىكى گەرە ي سەلماند، بارەكە لە ناردنيدا پرى يەك مليون پاوہند بيبەرى تيدابوو (بە كيلۆگرام دەكاتە ٢٠٦٠٠٠) كيلۆگرام، واتە ٢٠٦ تەن، چونكە ھەر يەك پاوہند دەكاتە نزيكەي (٢٠٦،٠ كيلۆگرام) و.^{٢٩} دووہەمىن بارى نيردراويان دووسالى پاشتر بوو. (بروس- كە ميژوونووسىكى كۆمپانيای رۆژەلاتى هيندە) پيمانەدەلى، كە قازانجى بوخت و تەواوى ئەم دووبارە بەريژەي (٩٥٪) بوو.^{٣٠} ئەمەش بەراستى بازىرگانىيەكى قازانجەخش بووہ بۆ كۆمپانياكە و ئيتەر پيوستى بەوہ نەماوہ لەوہ زياتر خۆي بخاتە بەرمەترسى تايبەت و ھەرەشەي تر.

يەكەمىن مەترسى لەلايەن پورتوگالەوہ پەيدا بوو، چونكە پورتوگاليەكان خويەكى وايان ھەبوو مەملانە لەگەل ھەر پەرژەيەكى كىتەركىكاردا بكن. ئەم توانا و دەسەلاتە دەريايەيە كۆنە نزيكەي يەك سەدە پيش برىتانىا شوئيتپى خۆيى لە رۆژەلاتدا ديارى كردبوو^{٣١}، لە ھەمان كاتيشدا پورتوگاليەكان ئىمتىيازى باشيشيان لەو خەلكانە وەرەدەگرت، كە تازە دەھاتنە ئەو ناوچانە ھەروەھا بۆ برىتانىيەكانىش نەدەلوا خۆيان وەكو سەرکەوتوو پيشان بەدن، چونكە كاتىكى گونجاوى وايان نەبوو داوى ھاريكاري ھۆلەندى و فارسەكان بكن لە دژى دۆژمنە ناسراو و باوہكەيان. كايەي ئەم مەملانە دريژە، بەلام لەكۆتاييدا يەكلاكراوہ يە لە كەنارەكانى ئەفريقاوە دريژەي كيشا و بەرەو

²⁹ Sykes, Sir Percy, A History of Persia (2nd ed., London, 1921), II, 188.

³⁰ Bruce, op. cit., I, 153. The Standard modern work is H. H. Dowell (ed.) The Cambridge History of The British Empire vol. IV: British India 1497-1858 (Cambridge, 1929)

³¹ - لە سالانى بيستەكانى (١٦٢٠) دا پورچاس رۆر بەشيۆەيەكى سەرنچراكيشەرانە نوسيويتى، كە لە سالى (١٤٨٩) دا پورتوگاليەكان ماوہ ي يانزە مانگ لە ليشبۆنە نامادەكاريى خويانيان كردبوو، ئينجا سوک و ئاسان دەستيان بەسەر (سەرى ئوميدى باش) دا گرت، سەرەتا چوونە ناو زەريای هينديەوہ و ئينجا چوونە كەلكەتا. سەرکردەي ئەو پۆلە كەشتيە (فاسكۆ دو گاما) بوو، كە لەگەل پاشا ئىماتونيلدا ناكۆكىي ھەبوو، پروانە:

Purchas, op. cit., Vol. V, Lib. V, 483

که ناره‌کانی هیندستان چوو، به لّام له هیچ شوینیکی تر هینده‌ی نهم شوینیان له که نداوی فارس، به باشی نه و ململانه یه دهرنه‌که‌وت.

له به‌خته‌وه‌ریی بریتانییه‌کان بوو، که رکه‌به‌ره‌کانیان له و دهمه‌دا به‌ده‌ست شکستی گه‌وره‌که‌وره‌ده‌ینالاند.³² به‌هوی تیکه‌لئی ولاته‌که‌یانه‌وه له‌گه‌ل نیسپانیادا، له (۱۵۸۰ - ۱۶۴۰) یه‌که پورتوگالییه‌کان له روزه‌لات پالپشتی و کومه‌کی که‌میان بۆ ده‌هات و له هه‌مان کاتیشدا ده‌بوو له‌گه‌ل نه و بیزارای و کاردانه‌وه‌ی خه‌لکدا رووبه‌پروو بینه‌وه، که له هه‌موو شوینیکه‌وه له‌به‌رامبه‌ر سیاسه‌ته‌که‌نه‌کانیان (هینده‌ی یه‌که‌سه‌ده‌ کۆن بوون) دروست ده‌بوو. له‌پال نه‌وه‌شدا، شاعه‌باسی گه‌وره، که له (۱۵۸۷-۱۶۲۹) فرمانپه‌ویه‌کی چالاکی ئیران بوو، خوی وه‌که نوژمنیکی ته‌واو سه‌رسه‌خت سه‌لماند. توانیی له سالی (۱۶۰۲) دا له دورگه‌کانی به‌حره‌ین ده‌ریان به‌پینیت. هه‌روه‌ها له سالی (۱۶۱۴) شدا توانیی فرمانپه‌وایی (که‌مبوون)³³ بگریته‌ده‌ست، که تا نه‌و کاته دوو سال بوو له‌ژیر فرمانپه‌وایی پورتوگالییه‌کاندا بوو. شاعه‌باس چاوه‌پروانی هه‌لو‌یستی باشی ده‌کرد له بریتانییه‌کان، نه‌گه‌ر پیویستی به یارمه‌تی و کومه‌که‌ه‌بیته بۆ به‌زاندنی نوژمنه‌کانی، بێن به هانایه‌وه و یارمه‌تی بده‌ن.

له‌هه‌مان کاتدا بریتانییه‌کانیش بۆ یه‌که‌مین جار له‌سه‌ر که‌ناره‌کانی ئیران و له‌ناوجه‌رگه‌ی ناوچه‌ی ناکوکیه‌کانی نیوانی شاعه‌باس و پورتوگالییه‌کانه‌وه ده‌رکه‌وتن. له سه‌ره‌تا‌کانی سالی (۱۶۱۴) دا دوو کریگرته‌ی ئینگیزی له‌لاین کۆمپانیای، روزه‌لاتی هیندستانه‌وه له (سورات) هوه‌نیردان بۆ (نیسه‌فه‌هان) بۆ نه‌وه‌ی ری خۆشکه‌ریی بۆ ئالوگۆپیکی بازرگانی له‌گه‌ل ئیراندا بکه‌ن.

له ریگه‌ی یارمه‌تییه‌کانی (سیر رۆبه‌رت شیڤلی) یه‌وه، که بالوئیزی بریتانیا بوو له ئیران، نه‌م دوو نیردراوه‌ توانیان سی (فه‌رمان)ی ره‌سمی له شاعه‌باسه‌وه وه‌ریگرن (فه‌رمان- بریاری یاسایی- له ده‌قه ئینگلیزییه‌که‌شدا هه‌ر نووسراوه‌ فه‌رمان)، که بۆ سی فرمانپه‌وایی جیاواز نووسرا بوون داویان لیده‌کردن له‌ناو ئاوه‌کانی ئیراندا کارناسانی بۆ هه‌موو پاپۆره‌ بریتانییه‌کان بکه‌ن. هه‌ر دوو سال پاش نه‌وه و له سالی

³² بۆ زانیاری زیاتر له‌باره‌ی سه‌ره‌تا‌کانی ده‌سه‌لاتی پورتوگالییه‌کان له هیندستان و که‌نداودا و

زانیاری تر له‌باره‌ی سه‌ره‌که‌وتنه‌کانی نه‌لبوکرکه‌وه‌ بپوانه‌ نه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ی خواره‌وه:

Lardner, op. cit., II, chapter VIII. Detailed and authentic account of portuguese eastern enterprises is J. Strandes' Die Portugiesenzeit von Deutsch- und English - Ostafrika (Berlin, 1899).

³³ له‌پاش شاهه و له سالی (۱۶۲۲) به‌لواوه‌ پیگوتراوه (به‌نده‌ر عه‌باس).

(۱۶۱۶) دا فەرمانیکی تری شاعه باس له لایه ن بازرگانه کانی کۆمپانیای رۆژه لاتی ناو هیندستانه وه به دهسته تیرا، که هندی یارمه تیی زیاتر و نازادیی بازرگانیی تیدا بوو.^{۳۴} به م شیوه یه باره ره بریتانییه کانی ناو سورات هاندران و له سالی (۱۶۱۸) دا له (یاسک) له ده روزه کانی که نداوی فارس ده رکه وتن. ئەم ئالوگۆره بازرگانییه هه رزو سه رکه وتویی باشی خویی سه لماند و به قوناغ که شه ی کرد و به رفراوانتر بوو، چه ند به نده ریکی تری که نداوه که ی گرت ه وه.

له (۱۹ ی نازاری ۱۶۲۰) دا (شا جه یمی یه که م) نامه یه کی ئاراسته ی (شاعه باس) کرد، تیدا سوپاسی ئەو چاکانه ده کات، به رامبه ر به بازرگانه بریتانییه کان کراون، هه روه ها داوی ئیمتیازی زیاتر ده کات بۆ ئەو کۆمپانیایه ی، که خه ریکه کارگه یه کی رستنی ئاوریشم له نزیک به نده ری (یاسک) دا به م زینتیت^{۳۵}

به لام ئەم داوایه ی (شاجه یمی) هه ندی دره نگتر جیبه جیکرا، که وته پاش ئەو ده مه ی که په یوه ندییبه ئەنگلۆئیرانییه کان به وه فراوانتر بۆوه، که پیکه وه چالاکیه کی هاویه شیان له دژی پورتوگالییه کان ئەنجامدا.

بریتانییه کان له لای خۆیا نه وه نه یانده توانی خۆیان له ململانه کردنی راسته قینه ی دژی پورتوگالییه کان به یارین، چونکه لیبراوانه له هه ولی ئەوه دا بوون جیگه که یان لیتیکرن. بۆیه یه که مین رووبه رووبوونه وه ی ئەو شته ی پییده وتری شه ری (یاسک) له سالی (۱۶۲۰) دا رویدا. تیدا بریتانییه کان سه رکه وتن. به زوویش گه رانه وه سه ر ئیشوکاره که ی خۆیان، پینج سه د و بیست باله (شلیف) ی ئاوریشمیان برد و گه رانه وه بۆ سورات.^{۳۶}

بۆیه ئەمانیش وه ک فارسه کان بوون به دوژمنی کارای پورتوگالییه کان و هه ر خۆیان به سروشتی هه ستیان به وه کردبوو که ئەنجامدانی هاریکارییه کی سه ریازی له گه ل فارسه کاند و له دژی دوژمنه هاویه شه که یان سویدیکی هاویه شی بۆ هه ردوولای ئینگلیزی و ئیرانی ده بی. ئەوان گریمانی ئەوه یان دانابوو، که ئەم هاریکاریکردنه یان چاکه یه که له گه ل فارسه کاند ده یکن، بۆ ئەوه ی وایان لیتیکن شتی باشتی نوێیان لی به ده سته یکن، به لام ئەسته م بوو شای ئیران به گریمانی له و شیوه یه بکه له تیت.

³⁴ Sykes, op. cit. , II, 189.

³⁵ - Low, C. R., History of Indian Navy (London, 1877), I, 30.

³⁶ Sykes, op. cit. , II, 190-191.

به لām پیدەچی فارسەکان وایاندانابیت ئەو چاوپۆشیانی ئە بەرامبەر کۆمپانیاکەدا کردبوویان لە بەرامبەری ئەنجامدانی کاردا بوو، ئەک تەنھا قسەو یاس. زۆر بەرپوونی دیاربوو، کە سەرەکیترین ھۆکاری وەرگرتن و پیشاندانی ھەلۆیستی گونجاو لەلایەن فارسەکانەو بۆ راستەوخۆ پەسەندکردنی بیروکی کۆمپانیاکە ئەو بوو پتوویستیان بە یارمەتیدان ھەبوو لە شەرکەردنی دژی پورتوگالییەکاندا. لە مانگی کانوونی یەکەمی سالی (۱۶۲۱) دا کە بازەرگانی بریتانییەکان گەیشتنە (یاسک) فەرمانەرەوای کەنارە کە بواری ئەوێ نەدان بارەکانیان داگیرن تا ملیان بەو نەدا لە بەرەنگاریبوونەوێ دوزمنکاری پورتوگالییەکاندا ھاوکارییان بکەن.^{۳۷} بە لām بە ھەر حال ئەو مەسەلە یەکی حەتمی بوو، کە دەبوو ئەو لایەنە پتکەو کاربکەن. لە راستیشدا ھەردووکیان کە وەتەنەو سەر دەروازە ئاستیکی بالای ھاریکاری یەکتەکردن بۆ دەرکردنی پورتوگالییەکان لە دورگە ستراتیجی و زۆر بەناوبانگە کە (ھورمز).

بە بەرزیی سەرۆکی کۆشکی دەوڵەتی پادشاییەو پەرشنگی خەزینە و دەوڵە مەندیی ھورمز و ھیند دەبرقیقەو، لەم رۆژەلاتە نازدارەدا رۆژنە بارانی زێر و مرواری بەسەر دەستی پادشا بەربەرییەکانیاندا دەباری، شەیتان بە خۆشەنودی بەسەر ئەم شتانەو
دانیشتووە³⁸

(دەوڵە مەندیی ھورمز) بەشیوە یەکی سەرنجراکیش لەلایەن (میلتن) ھەو ئاماژە ی پێدراو. ھەروەھا (رالف فیچ) یش راستیی ئەو دەوڵە مەندیی سەلماندووە، کاتی کە مین حسابی خۆیی لەبارە ی ئەم شوێنەو نووسیو. ھەروەھا (بیورچاس) یش و ئاماژە ی پێدراو، کە دورگە یەکی بووکی دەورووبەرە کە خۆیەتی و بەرھەمە خشیکی سەرەکی شە بە شانە ی جیھان.^{۳۹} ئەو (قەلا بەناوبانگە کە ی ھورمز) بوو، کە بۆ (پتر) لە یەک سەدە وای لە پورتوگالییەکان کردبوو بازەرگانی ئێوانی ھیندستان و ئەوروپا بەناو کەنداوی فارسدا بخەنە بەر بەزەیی و دەسەلاتی خۆیان.^{۴۰}

دەست بەسەرداگرتنی ئەم پنتە چاوە سەر، ئەرکیکی گەرنگ و ھەروەھا مەترسیداریش بوو. ھەر لایەک دەستی بەسەردا گرتبا بازەرگانییەکی لەبار و بنگە ی توانایەکی سەربازی و ھەروەھا ناویانگێکی گەورە ی باشیشی بە دەست دەھێنا. ئەمە و بە دیوکی دیکەیشدا بارودۆخەکان بۆ پورتوگالییەکان بەباشی سازنە دەدرانەو،

³⁷ Bruce, op. cit., I, 230.

³⁸ Milton, Paradise Lost, Book II, lines 1-5.

³⁹ Purchas, op. cit., V, Lib, V, 580.

⁴⁰ Sykes, op. cit., II, 193.

ئەمەش گرتتیک بوو بۆ خۆی و بۆ ئەوانەى دەستیان بەسەریدا گرتبوو، چونکە دەبوو لەدژی هەر پەلاماردەرێک بەرپەقانییەکی لێپراوانەى لێکەن.

ئەگەرچی شا و هاوکارەکانى رازى بووبوون بەپیر ئەو ئەرکەوہ بچن. ئەو ئەرکەى کە کارى یەکەمى ئەوہبوو پورتوگالییەکان بەدەرنرێن، دووہمیشى بریتى بوو لەو ئارەزووہى، جیکە کەیان بگرنەوہ. هەر زوو ململانێیەکی چەکدارى گرنک، لەسالى (١٦٢٢)دا بەدواى ئەم ئارەزووانەدا هات. هاوپەیمانەکان و دوژمنەکانیشیان زیانى گەورەیان لێکەوت.^{٤١} لەپاش چەندان پەلامار و بۆژۆکردنێکی پالەوانانە، توانای بەرەنگاریکردنى پورتوگالییەکان بەتەواوى تیکشکا. ئەو پاسەوانانەیان، کە مابوون بەرەو باشوور ھەڵھاتن، بریتانییەکانیش، کە لەو شەپەدا سەرکەوتووبوون دەستیان بەسەر دورگەکەدا گرت.

(پەيوەندییە سیاسییەکانى بریتانیای مەزن لەگەڵ کەنداوى فارسدا) چووہ ئاستیکى جەماوەری گشتیتەرەوہ (لەو بەروارەى سالى ١٦٢٢ بەدواوہ، کاتیک بە ریکەوتنیک لەگەڵ شای ئێراندا کۆمپانیای رۆژھەلات لە ھندستانەوہ دوو پیاوى جەنگاوہرى بۆ پارێزگاریکردن لە کەنداوہ کە داوا).^{٤٢} ئەمەش ئەگەرچی باشتەین بەروبوومی سەرکەوتنى بریتانییەکان نەبوو، بەلام داگیرکردنى ھورمز بازاريکی باشتەر لەو بازارەى پێتەخشین، کە خۆیان لە (ياسک) ھەیانبوو. ھەرەھا ریکەشیان پێدرابوو، کە شوینپێتەکی خۆشیان ببەنە ناو بەندەر عەباس و لەویش کارگە یەکی ئاوریشم رستنیان دامەزراندبوو. بازارگاہە بریتانییەکان ریکەیان پێدرابوو ئاوریشمى فارسى بکرن و بیشیکوینەوہ بۆ باشوور بۆ ئیسفەھان بەبى ئەوہى باجى لەسەر بدەن. ئەگەرچی لەلایەن شاوہ ئەم شتەش رەت کرابۆوہ. شا بە توندی و یەکجارى ئەوہى رەت کردبۆوہ ئەوان بتوانن لە ھورمز یان ھەر دورگە یەکی تری ئێراندا بنکە دابکۆتن.^{٤٣}

ھەر ھەمان ئەو سالەى، کە بانگی سەرۆھرى و دەسەلاتى بریتانیا بەسەر دورگەکەدا

⁴¹ - چیرۆکى ئەم شەپە بووہە داستانیک لەناو میژوووى کۆلۆنیالیى بریتانیدا. بۆ زانیاری زیاتر بیوانە

Low, op. cit., I, 37-43.

⁴² Moberly, F. J., (ed.) The Capmaign in Mesopotamia, 1914-1918 (London, 1923-1927), I, 45.

⁴³ - Low, op. cit., I, 44-45.

درا، بووه سهره تايه کيش بۆ کۆتاييه اتنى رکه به ره کانيشيان.⁴⁴ نه گهرچى نه وهش راسته، که له پاش نه وکاته شه وه پورتوگالييه کان توانييان بۆ ماوهى سى دهيهى تر (سى سال-و) له سنوورى که نداوه که دا بميننه وه. پاش له دهستدانى هورمز مى ريگه يان گرت به ره و (عووممان) و دهستيان به سهر به ندهرى (مهسقهت) دا گرت. له ويژه، له وبنکه يه وه دهستيان دايه وه چالاکيکردن، به ئومىدى به دهسته تانانه وهى دهسه لاته له کيسچووه که يان. به لام وه که ده رکوت، هه وه که يان نه زۆک بوو، چونکه نه که ههر بریتانيا، فارسه کان و ئيمامى فرمانره وای عوممان و هه وه ها هۆله ندييه کانيش به و پرچه کييه وه له دژيان بوون.

يه که مين و دووايه مين هه ولى راسته قينهى پورتوگالييه کان بۆ دهستبه سهر داگرتنه وهى هورمز له سالى (١٦٣٠) دا بوو، که شکستيشى هئنا. دهسه لاتيان به سهر ههر شويئىکى ترى که نداوه که دا بۆ دوو دهيهى پاشتريش ههر ناجيگير بوو. له سالى (١٦٥٠) دا ئيمامى عوممانيش له مهسقهت دهريکردن و⁴⁵ هيج شتيکيان به دهسته وه نه مايه وه، ته نها چه ند بنکه يه کى شاردراره نه بيت، که پاش ماوه يه کى که مى تر نه وانيشيان له دهست دا. له ناوه راستى نه وه سهر دهيه دا هه رچى توانايه کى نه جامداني کارى پراکتیکیان هه بوو له ناو که نداودا گه يشته کۆتايى خۆى و هيجيان به دهسته وه نه مايه وه. سهرکه وتن به سهر پورتوگالييه کانداه بریتانييه کانى گه يانده نيوهى قۇناغى دهستگرتن به سهر که نداوه که دا، له م بارودوخه دا سهربارى تيکشکانتيکى کاتى، به دهست زۆر شته وه ده ياننا لاند. له م ده مه دا ئيتر ده بوو دانوستاندن له گه ل هۆله ندييه کانداه بکه ن، که نه مانيش رکه به ريکى نوئى و به تواناو پرچه ک بوون. له سالى (١٥٩٥) دا پاپوره هۆله ندييه کان له ناو ئاوه رۆژه لاتيه کانداه ده رکوتن و ههر زوو ململانه يه کى سهختيان له دژى پورتوگالييه کان دهست پيکرد.⁴⁶ بۆ گه يشتن به کۆمه له نه جاميکى باشت له شه پرکردن و هه وره ها له بازگانى کردنيشدا، هۆله ندييه کانيش له سالى (١٦٠٢) دا به پيکه وه لکاندنى چه ند کۆمپانيه يه کى قه واره بچووک (کۆمپانيه ي رۆژه لاتى هيندستان) ي خويانيان دامه زراند.

⁴⁴ Coupland, R., *East Africa and its Invaders: from the earliest times to the death of Seyyid Said in 1856* (Oxford, 1938), Particularly Chapter II-VI, relates the international rivalries near the Persian Gulf to the larger competition for Indian and African trade.

⁴⁵ - Sykes, op. cit., II, 194; Longrigg, op. cit., 106.

⁴⁶ نه وهش له ياننا چيئ، که له سالى (١٥٨٠ - ١٦٤٠) دا پورتوگال پاشکۆى ئيسپانيا بووه و ئيسپانياش نوژمنى هۆله نده بووه.

له ماوه ی بیست سالی پاشتردا له ناو ناوه کانی نه فریقا و هندستاندا هر سه رقالي لاواز کړدنی دوژمنه که یان بوون، له هه مان کاتدا ئو دووژمنه له که نداویشدا به چالاکی هاویه شی نه نگلو- فارسی لاواز کرابوو. کونترین په یوه ندی پیکه وه کړدنی هؤله ندییه کان له که ل بریتانییه کاندا، له ناو سنووری که نداودا له کاتیکي زوی دوی داگیر کړدنه که ی سالی (۱۶۲۲) ی هورمز بوو، نه وکاته هر دوولایان ئاسودده ی نه وه بوون دوژمنه هاویه شه که یان نه و دهسه لاتئ نه مابوو. ئینگلیزه کان و هؤله ندییه کان هر دوولایان له وده مه دا خوشحالی نه وه بوون تازه سرکه وتن به سر پورتوگالییه کاندا به ده سه تهابوو. ده سترگرتی بریتانیا به سر هورمزدا و نه و ته نازولانه ی به هؤی نه و ده ست به سر د اگرتنه وه له لایه ن شاوه پیشکه ش کران زور گرنګ بوون. سرکه وتنه کانی هؤله نده له یه که مین دوو ده یی سره تایی سده که دا، به دیویکی دیکه دا گرنګیه که یس له وه ی پیشوو که متر نه بوو، به لام هر له و ده مانده له نه فریقا و هندستان، له ده ریادا و له سر و شکانیش (له تهنیش تیشه وه زیانی زور) له لایه ن هؤله ندییه کانه وه له پورتوگالییه کان دران.

(هؤله ندییه کان له و ده مانده دا (۳۷) کارګه و (۲۰) قه لا و شورابه ندیان له ئیندیزی روژه لات هه بوو).^{۴۷} له ماوه ی که متر له بیست سالی پاش که لاله بوونیه وه، کومپانیای روژه لاتئ هیندی سر به هؤله نده چه ند ئامازه یه کی باش و دنیای هه لکشان خوی له ناو ده ریاکانی هندستاندا پیشان دا. له سالی (۱۶۱۴) دا هؤله نده له م ناوچه یه دا زیاتر له (۲۷) که شتی پرچه کی هه بوو، سرباری نه و خه رجییه زورانه ی بؤ پرچه ک کردن سرف ده کران، تیګرای قازانجی سالانه یان له نیوانی سالانی (۱۶۰۵-۱۶۱۴) له ده وروبه ری (۳۱٪) دا بوو.^{۴۸}

له کوتاییدا نه م دوو هیزه سرکه وتووه ش که وتنه نه وه ی ململانه ی یه کتری بکن. به لام نه و ململانه یه ش له پاش ماوه یه کی هاوړپیه تی و پیکه وه یی نیوانیان ده رکه وت. ده رکه وتنی هؤله نده له سر ناوه کانی ئیران له سره تاوه له لایه ن ئینگلیز و فارسه کانیشه وه پیشوازی لیګرا، هر دوولایان نه و خه لکه تازه ها تووه یان وه ک هاوپه یمانیکی چاوه پوانکراو ده بیني. کابرایه کی هؤله ندی به ناوی (هیریه رت قیسنیخ) وه له سالی (۱۶۲۳) دا فره مانیکی له لای شاعه باسه وه به ده سه ته یناو به پئی نه و فرمانه ش کارګه یه کی ئاوریشم بؤ هؤله نده له به نده رعه باس و له تهنیش تی کارګه ی

⁴⁷ Purchas, op. cit., V, Lib. V, 483.

⁴⁸ Keller, A. G., Colonization (Boston, 1908), 401-404.

ناوریشمه که ی بریتانیاوه دامه زریئرا: ئیدی هۆله ندییه کان و بریتانییه کان پیکه وه شه یری پورتوگالییه کانیاں کرد. نموونه ی ئەم پیکه وه شه پکردنه، شه یری (بهندهر عه باس)ی سالی (۱۶۲۵)ه.^{۴۹}

سهرده می به زینی پورتوگالییه کان سهرده می هه لکشان و سهرکه وتنی هۆله ندییه کان بوو. بۆیه سالانی ناوه راستی سهرده ی حه قده یه م ههره سی قه له مپه وی ده سه لاتیک و هه لکشانی قه له مپه وی ده سه لاتیک تری به خۆیه وه بینی، که له پرووی تواناوه له وی تر که متر نه بوو. هیشتا پورتوگالییه کان به ته وای شکستیان نه خواردبوو، سیما زه ق و دیاره کانی ململانه ی نه نگلۆ - هۆله ندی به باشیی هه ست پیده کران و که م نه بوون.^{۵۰} به لام تا سالانی (۱۶۵۰) کان قورسایي نه و ململانه و دژایه تییه به ته وای هه ست پینه کرا.

له و سالانه دا هۆله ندییه کان کۆنترۆلی ته وای بازاره کانی ئیران و کهنداوه که شیان گرته بووه ده ست و نه مه ش له سهر حسابی بریتانییه کان بوو، چونکه له و ده مانه دا ئتیر نه وان له م هه ریمانه وه ده رنرابوون.^{۵۱}

گوشاری هۆله ندییه کان به دیویکدا و توانای لاوازیوی رکه به ریکردنی پورتوگالییه کان به دیوه که ی تردا بریتانییه کانی به دیوی به سرده دا خسته جووله. له ده وریه ی سالی (۱۶۲۵) دا له م به نده ره ی میسۆپۆتامیادا ده رکه وتن و سهره تایه کی بازرگانیکردنی سهرکه وتوویان ده ست پیکرد. پینج سال پاش نه وه چه ندین باری کالای بازرگانیی پورتوگالی، که له (مه سقه ت) وه بارکرابوون گه یشتنه به سره و کالای بریتانییه کانیاں له و بازاره ش دایه لاوه. له پاش ئەم روداوه وه له پردا توانای رکه به ریکردنی

⁴⁹ Sykes, op. cit., II, 194-195; Longrigg op. cit., 103.

⁵⁰ بۆ باسی زیاتر له باره ی کتبه رکێ دێینه کانی ئینگلیز و پورتوگال و هۆله نداوه به وانه کتتیه که ی (مابلن) هه مان سه رچاوه ی پيشوو لاپه ره (۲۰۶-۲۱۰). عه ره به کانی که ناری رۆژه لاتنی که نداو، په تاییه تییش نه وانه ی عوممان بوو بوونه فاکته ری چواره می ناو ئەم ململانه یه. تورکه کان زۆر له وه وه نوریبون بینه لایه ن تێیدا، له و ده مه دا فارسیش هیزی ده ریایی نه بوو.

51 به وانه

Bruce, Op. cit., I, 498-499, 522

بریتانییه کان به مردنی شاعه باس له سالی (۱۶۲۹) دا هاوپه یمانیکی دێرینیان له ده ست دا و هه رچی هۆله ندییه کانیش به سه لیه قوه هه لسه که وتیان کرد. نه مان کالای فارسییه کانیاں به پاره یه کی زۆر باش ده کپی و هه ندیک چاره نایان بۆ به رتیلدانیش ده برد. نه وان له به کاره یێنانی نه و هیزه دا، که به کاره یێنانیشی بۆ داگیرکردنی تورکه ی قیشم پتویست بوو، په له یه کیان نه بوو.

پورتوگالییه‌کان لاواز بوو (هر زوو به سره‌یش بوو به یه‌کیک له هره گرنګترین ناو‌نده‌کانی ئالوګوړېکردنی سر به کۆمپانیاکه).⁵²

له م رۆژگارهدا توانای هۆله‌ندییه‌کان بۆ رکه‌به‌ریکردن قه‌به‌تر ده‌بووه و ئه‌مه‌ش بۆ ده‌میک بریتانییه‌کانی له م هه‌ریمه دوه‌دها هه‌راسان کردبوو. له ده‌وری سالی (۱۶۴۵) دا گه‌له‌که‌شتیه‌کی هه‌شت پاڤوړپی هۆله‌نده بازارپی به‌سره‌ی داگیرکرد و خیراش بازرګانی و ناویانگه‌که‌ی بریتانیای وێرانکرد و تیکشکاندن.⁵³

سه‌روه‌ری و بالاده‌ستیی هۆله‌ندییه‌کان له‌ناوچه‌ی که‌نداودا، که‌ته‌نگی به‌بازرګانیکردنه‌که‌ی بریتانییه‌کان هه‌لچنی بوو، بۆ ماوه‌یه‌کی کورتخایه‌ن بوو، هه‌ر ته‌نها نزیکه‌ی بیست سالیکی خایاند (۱۶۵۰-۱۶۷۰).⁵⁴ رووداوه‌کانی سه‌ر شاتوی ناوه‌وه‌ی ئه‌وروپا به‌ئاراسته‌یه‌کدا جولان، که‌له‌کۆتایی ئه‌وسه‌ده‌یه‌دا سه‌روه‌ری و بالاده‌ستیه‌که‌ی هۆله‌ندییه‌کان درایه ده‌ستی بریتانییه‌کان، وائیستا لیره‌دا روانینیک له‌باره‌ی ئه‌وروداوانه‌ی ناو ئه‌وروپاوه‌ پێشکه‌ش ده‌که‌ین.

له سالی (۱۶۷۲) دا لویسی چوارد (Louis XIV - ۱۶۳۸ - ۱۷۱۵ ژیاوه له ته‌مه‌نی پینچ سالییه‌وه پاشای فره‌نسا بووه و پیتیگوتراوه پادشای خۆر- وه‌رگیی) شه‌پتیکی دوژمنکارانه‌ی به‌هۆله‌نده‌ فروشت و په‌لاماری دا. بۆیه به‌هۆی ئه‌م په‌لاماره‌وه هۆله‌نده‌ ناچاربوو له‌ به‌رژه‌وه‌ندیی بریتانییه‌کان چاوپۆشی له‌و بالاده‌ستی و سه‌روه‌رییه‌ی خۆی بکات، که‌له‌پشتی ده‌ریاکانه‌وه هه‌یبوون. ئه‌گه‌رچی پێش ئه‌وه بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ ئه‌م دوو نه‌ته‌وه‌یه له‌ناو یه‌کیتییه‌کی وه‌چه‌یی و بنه‌ماله‌بییدا یه‌کیان گرتبوو.

له سالی (۱۶۸۸) دا شوڤشیک له‌ بریتانیادا دووایین پادشای بنه‌ماله‌ی ستیوارته‌کانی له‌کار لادا و له‌بری ئه‌و (ویلیه‌می سییه‌م) ی کرد به‌ پاشا، که‌به‌ویلیه‌می پرته‌قال ناسراوه و فره‌مانره‌وای هۆله‌نده و می‌ردی کچی پاشا له‌سه‌ر کار لادراوه‌که‌ش بوو، واته‌زاوای بوو. له‌سه‌رده‌می فره‌مانره‌وایی ویلیه‌مدا (۱۶۸۹-۱۷۰۲) مملانه‌ ئه‌نگلۆ-هۆله‌ندییه‌که‌ بوونی نه‌ما و له‌بری ئه‌و مملانه‌یه‌ش هه‌ردوو نه‌ته‌وه‌که‌ له‌ دژی (لویسی

⁵² ئه‌م ئورگه‌ گرنکه‌ که‌وتۆته‌ ناو ئای شه‌تولعه‌ره‌به‌وه، شه‌تولعه‌ره‌ب ئه‌و ئاوه‌یه، که‌به‌یه‌گرتنی هه‌ردوو ئای رووباره‌کانی دیجله و فورات دروست بووه. ئه‌م دوو ئاوه له‌ ناوچه‌ی قوڤنه‌ یه‌کیان گرتوه، پاشان به‌یه‌که‌وه سنووری (۱۷۲۳) میلیک داده‌پۆشن و له‌ فاودا ده‌رژینه‌ که‌نداوی فره‌سه‌وه. ماوه‌ی نێوانی فاو و به‌سه‌ره‌ (۷۵) میله.

⁵³ Moberly, op. cit., I, 43; Longrigg, op. cit., 107-108.

⁵⁴ On the heyday of Dutch power in the east, see Bruce, op. cit., I, 26-39.

چوارده) یه کیان گرت. له پوژگاری سالانی (۱۷۰۲ - ۱۷۱۲) دا بریتانیا و هۆلنده و ههروهه دهسه لاته کانی تری ناو ئه وروپاش له و شهروه گلان، که به شهرى (شویتکه وتنى ئیسپانیا) ناسراوه و له دژى فرهنسییه کان بوو. له پووی بهرەى کۆلۆنیالی و بازرگانیه وه بریتانیا له و شهروه دا رۆلى سهره کیى بینى. بۆیه به پى ریکه وتننامه کهى (یوتریخت ۱۷۱۲) که کۆتایی به شه ره که هینا، پاداشتی باشی درایه وه. بوو به دهسه لاتیکی بالاده ست له نه مریکای باکور، ههروهه ئاسانکاری بازرگانیه له نه مریکای باشووریش بۆ کرا، که پاشتر زۆربه یان که وتنه ژیر فرمانپه وایی ئیسپانیا. بریتانیا ش چهن د شوینپییه کی ستراتیجیه انی له ناوچه ی ده ریای سپی ناوه راست بۆ خۆی په یداکرد. به و شه ره هۆلنده لاواز بوو، نه یوانی له سنووره کۆنه کانی ولاته که ی خۆی به ولاوه هچی دیکه به ده ست به ینیت. ئیتر نه وه ش روون بوویوه، که هۆلنده چیتر نه و توانایه ی نه ماوه له کاروباری کۆلۆنیالکردن و بازرگانیکردن دا هاوشانی بریتانیا بکات.

له ناو ئه م گۆرانه گه وره یه دا، که نداوی فارس به زووی ده ستی بۆنه برا. نه هۆلنده ونه بریتانیا ش هه یح حسابیکی تاییه تیان بۆ ئه م ناوچه یه نه کردبوو. هه رچی هۆلنده یه له هه لومه رچیکی وادا نه بوو کار بۆ ئه و مه سه له یه بکات و هه رچی بریتانیا شه سه رقائی چه سپاندنی ده سته وته نوپییه کانی خۆی بوو. به لām پاشان له ده وریه ری ناوه راستی سه ده ی هه ژده دا بارو دۆخی که نداوه که که وته سه ره وه تی رودانی گۆرانیکی به رچاو. هه رچی شوینه واریکی ده سه لاتی هۆلنده له م ناوچه یه دا ما بۆوه، له پردا به ته وای هه ره سپانه ینا و به سه ره وری و بالاده ستیه کی دانیای بریتانی جیگه که یان گیرایه وه.

دیاریوو هۆلنده ده بوو پاشه کشه بکات، نه ک ته نها له به ره وه ی نه که ویته به ر رکه به ری کاریگه ری بریتانییه کان، به لکو بۆ ئه وه ش که پیش نه وه ی بکه ویته به ر په لاماره هه راسانکه ره کانی عه ره به کانیش، ریکاکان به ریدات. دوایی کارگه ی نه وان قه لایه ک بوو به سه ره دوورگه ی (خه ره ک) وه، له سالی (۱۷۶۶) دا که وته ده ستی عه ره به کان و (هه رچی چالاکیه کانی هۆلنده بوو له م ناوچه یه دا کۆتایی پیهات)^{۵۵}. هه ره که له به شی داها تودا ده یینین بریتانییه سه رکه وتوووه کانیش ده بوو له نیوانی سالانی (۱۷۴۰ - ۱۷۸۳) دا له ناو زه ریای هیندی و که نداوی فارسدا رووبه پووی تهحه دایه کی گه وره ی فیه نسا بینه وه.

⁵⁵ Persian Gulf (Hand book, London, 1920), 65.

به گشتی له بهر نه وهی شوین و پایه ی بریتانیا به هیتر بوو بو له سالی (۱۷۷۲) دا
 یه که مین نیردراوی خوینان بۆ رویتوکردن له (بۆمبای) یه وه نارد که نداوی فارس. ۱۳
 سال پاش نه وه کاری رویتوکردنه که له لایه ن (نه فسه ری پله یه که م مه ک کلور) له هیزی
 ده ریایی هینده وه په سهند کرا و به مه ش (یه که مین رویتوی به راستی گرنگی که نداو به
 نه نجام که یه ندرا).^{۵۶}

له کوتایی نه و سه ده یه دا بریتانیای مه زن له پرووی بازرگانی و سیاسیی شه وه
 بالاده ستترین ده سه لاتی زالی ناو که نداو بوو.^{۵۷}

زالبوونی نه و له سه ره تاوه به هو ی نه بوونی هر جوړه رکه به رییه کی راسته قینه وه
 بوو، نه ک وه نه وه ی سیاسه تیکی سه رنجراکیشی پیاده کردی. بۆیه به هر حال، له
 کوتایی سه ده که دا له بهر ده روازه ی نه نجامدانی هه لویست گۆرینیکی سه راپاگیردا بوو،
 نه ک ته نها به رامبه ر به که نداو، به لکو به رامبه ر به میسو پۆتامیا و شوینه کانی تری
 روژه لاتی ناوه راستیش هر به هه مان شیوه. بالاده ست بوون له م ناوچه یه ی جیهاندا
 به وشیه یه نه بوو، که ته نها رابوه ستیته سه ر مه سه له ی ئاره زوو، به لکو په یوه ندی به
 پیوستبوونی ره های پاراستنی به رژه وه ندی و ناویانگی بریتانیا وه هه بوو له روژه لاتدا.
 نه و گۆرانه میژوویه ی نه و هه لویسته له نه نجامی ده رکه وتنی رکه به ریکی نو ی و
 ترسناکه وه بوو، که نه ویش (ناپلیۆن بۆناپارت) بوو. داگیرکردنی میسر له لایه ن
 بۆناپارته وه و پلاندانانیشی بۆ دواتر داگیرکردنی هیندستان وای له حکومه تی بریتانیا
 کرد جیدیانه تر بیرکاته وه و چالاکانه تر بکه ویتته جموجوول. هر له سه رده می
 ناپلیۆنیشدا بوو، که نفوز و کاریگه ری بریتانیا بۆ یه که مین جار له ناو روژه لاتی
 ناوه راستدا به چه سپیوی دامه زرا.

⁵⁶ - Fraser, Lovat, Some Problems of the Persian Gulf (London, Central Asian Society, 1908), 6.

⁵⁷ Persian Gulf (Handbook), op. cit., 68.

بەشى دووھم

كیبهركیئی ئەنگلۆ-فرەنسی لەناوچەى
رۆژەھەلاتى ناوەرەستدا تا سالى ۱۸۰۲

كېيەركىي ئەنگلۇ-فېرنسىيە ئاۋچەي رۇژھەلاتى ناۋەراستدا

تا سالى ۱۸۰۲

ھەرچۇن مەملەنەي ئىنگىلىز ۋە ھۆلەندىيەكان بەدۋاي مەملەنەي ئىنگىلىز ۋە پورتوگالىيەكاندا ھات، ئاۋاش مەملەنەي ئىنگىلىز لەگەل فېرنسىيەكاندا، بەدۋاي مەملەنەيان لەگەل ھۆلەندىيەكاندا ھات. بەدلىيايىيە ۋە ماۋەيەكى زۆر پېش رەگ دامالىنى يەكجارەكىي ھۆلەندىيەكان لەلايەن ئىنگىلىزەكانەۋە، سىماكانى كېيەركىي نىۋانى ئىنگىلىز ۋە فېرنسىيەكان دەرکەۋتېۋون، بەلام دەرکەۋتەكەي زۆر روۋن نەبوۋتا ئەۋ دەمەي لە ناۋەراستى سەدەي ھەژدەدا فېرنسا بەگرنىگىيەۋە دەپروانىيە پايەي ئىنگىلىز لە ناۋچەي رۇژھەلاتى ناۋەراستدا ۋە كۆتايى سەدەكەيشدا (ناپليۇن بۇناپارت) رېنۇيىنى ھەلپەكارىيەكەي فېرنساي كىرد بەرەۋ ئەۋ ناۋچەيەي، كە بىرتانيا جەمۇجۇلىكى چالاكانەي ھەبوۋتېيدا. ئىتر لە سالى (۱۸۰۱) دا بىرتانىيەكان تۋانىيان يەكەمىن سەرکەۋتنى خۇيان بەسەر فېرنسىيەكاندا بەدەستېھىتن. ئەم سەرکەۋتنە ئەگەرچى بەراستى سەرکەۋتنىكى رەۋتەنىيانەيش بوۋ، بەلام بوۋەھۇي ئەۋەي بىرتانيا بىتۋانىت كارىگەرىيەكى (كاتى بەلام بىنچىنەي) بۇ خۇي لەناۋ رۇژھەلاتى ناۋەراستدا دابمەزىنى.

۱- مەملەنە ئەنگلۇ-فېرنسىيەكان لە پېش سەردەمى ناپليۇنەۋە تا سالى ۱۷۹۸

بە بەراۋرد لەگەل ئەۋەشدا، كە دەرەنگ تۋند ۋە خەست بۆۋە، مەملەنەي ئەنگلۇ - فېرنسىيە سەرەتايەكى مېژۋويانەي ھەيە. يەكەمىن دەرکەۋتنى لە ئىستەنبول ۋە لە نيۋەي دوۋەمى سەدەي شانزەدا بوۋە. فېرنسا بەنيو سەدە پېش دەرکەۋتنى ئىنگىلىز پەيۋەندىي دۆستانەي خۇي لەگەل ئاستانەدا دروست كىردبوۋ. (فېرنسىيە يەكەم) يەكەمىن رېكخەرى ئەم پەيۋەندىيە بوۋە، لە سالى (۱۵۳۵) دا تۋانىۋىەتى لەلاي سولتان (سولەيمان مەزن) ھەيەكەمىن رېيپىدانى كاركردن بۇ فېرنسا لەناۋ ئىمپىراتورىيە عوسمانىدا بەدەستېھىت. لەمەۋە بازىرگانە فېرنسىيەكان رېگەيان پېدراۋو ئازادانە بەناۋ ھەرىمى تۋركىدا بازىرگانى بىكەن ۋە بازىرگانى نەتەۋەكانى تىرىش دەبوۋ لە "زىر بال ۋ پاراستنى" فېرنسادا لەۋ ناۋچەيەدا كارىكەن.

پاشان له سالانی هه شتاکانی سدهی شانزه دا (ویلیم هارپورن) توانی سهرباری پلانگتیریه کانی (م. دی. جیرماینی) ی بالویزی فرهنسا له نیسته نیول، یه که مین ریپیدان بۆ ئینگلیز له ناو ئیمپراتوریای عوسمانیدا وه برگرئ. له ماوهی ۲۰ سالدا ئینگلیزه کان وهك خۆشه ویستترین نه ته وهی لای ئاستانه جیگه یان به فرهنسییه کان چۆل کرد.

له کۆتایی سده که دا فرهنسییه کان توانییان زۆرینه بۆ خویان ببه نه وه و له سالی (۱۶۰۴) یشدا جاریکی تریش نوێکردنه وهی ریپیدانه کانی خویانیان مسۆگهر کرده وه.^{۵۸}

ئیتړ ده بوو بازرگانانی هه موو نه ته وه کانی تر، ته نها دوو نه ته وه نه بیت، که نه وانیش (قینسی و ئینگلیزه کان) بوون له ژیر "پاراستن" ی فرهنسییه کاند داوا ی مؤلتهی کارکردن بکه نه وه. له و کاته دا، که وچاوه پوان ده کرا ئیمپراتوریای عوسمانی ببیته ناوه ندی ململانه ی نه نگلۆ - فرهنسی گورانیکی کاتی ریگای بازرگانیکردن له ناوچه ی ژیر ده سالاتی ئیمپراتوریای عوسمانیه وه بۆ ده ورویه ری (سهری ئومیدی باش) وایکرد پنتی نه و ململانه یه ش له ناوچه ی ئیمپراتوریاوه بگوێزیته وه و هینده ی نه وه ش کاریگهری خسته سهر بازرگانیی رۆژه لات و به ره و ریگای ده ریایی برد.

کۆنترین هه ولی فرهنسی بۆ بازرگانیکردن له گه ل رۆژه لاتدا له ریگای (سهری ئومیدی باش) وه له لایه ن گروپیك خه لکی سهرکیشتی نۆر مه ندیه وه دراوه. نه م گروپه له سالی (۱۶۰۱) دا و له ژیر فره مانی (فره نکوئیس پیرارد دی له یقه ل) دا و له (سه ینت مالۆ) وه ملی ده ریایان گرت، نه و سهر کرده یه ش ههر بازرگانیکی ناو نه و به نده ره بوو. له گه ل گه شتینیاندا بۆ دورگه کانی (مالدیف) له جه مسهری باشووری رۆژه لاتی هیندستان پاپۆره که یان له ئاودا بهر (پچه ی مرواری و مهران) که وت و به مه ش گه یشته ده ریاییه که یان کۆتایی پیته ات. ماوه یه کی که م، پاش نه وه کۆمپانیایه کی لاوازی فرهنسیی رۆژه لاتی هیندی دامه زرا. نه م کۆمپانیایه له سالی (۱۶۰۴) دا گه لاله بوو. ههر ماوه یه کی که می خایاند و ئیتړ له یاد چووه وه. له و ده ماندا چه ندان گروپی بازرگانانی فرهنسی نیگه رانیی نه وه یان هه بوو، که چۆن به شداریی نه و سود و قازانجانه بکه ن، که له و شوینانه له لایه ن بازرگانه ئینگلیز و هۆله ندیه کانه وه به ده سته هاتن. له پاش بریکی زۆری سه رقالبوون به سازشکردنه وه له سه ر ئیمتیا زاته مۆتۆپۆلییه کان پرۆژه یه کی چالاکي فرهنسییانه به گرتنه به ری دوو هه لمه تی سهرکه وتوانه له سالی (۱۶۱۶) دا

⁵⁸ Miller, op. cit., 2; Epstein, op. cit., 12

دهستی پیکرد.⁵⁹ به دلنایاییه وه ئه م کۆمپانیایه له هه لومه رجیکى وادا نه بوو بتوانیت بناغه بۆ سیاسه تیکى چالاکی فره نسیایه له رۆژه لاتدا دابمه زینتیت.

له سالى (1626) دا (کاردینال ریشیلیۆ) (لويس ديشاينزى) به ئه رکیکى سیاسى- ئابورى نارد ه لای (شاعه باسى گهره) ى ئیران. ئه رکه که ى (دیشاينزى) ئه وه بوو، شا قایل بکات، له دژى تورکه کان ه یچ یارمه تیه کی ئیسپانییه کان نه دات، هه روه ها بۆ ئه وه ش بوو، که له ناو هه ریمى ئیراندا ئاسایش و یارمه تی بۆ بازرگانه فره نسییه کان داین بکات، به لām نیردراوه که هیشتا نه گه شتبووه پایته ختى تورکیا سه ره لدانى ناکۆکیه ک له نێوانى ئه م و بالۆیزى فره نسا له نیسته نبول گۆلى پرۆژه که ى به خونچه یی هه لوه راند.⁶⁰

دووسال پاش ئه وه دوو قه شه ى فره نسی گه یشتنه ئیران و له وى به سۆزه وه له لایه ن شاوه مامه له یان له گه لدا کرا، به لām له و گه یشتنه یاندا سه رقالى مه سه له ئابورى و سیاسیه کان نه بوون⁶¹، هه روه ها گه لاله کردنى کۆمپانیایه کی نوێ رۆژه لاتى هیندیش له سالى (1642) دا و له لایه ن کاردینال ریشیلیۆ وه زۆر له وه ولانه ى پيش خۆى کاریگه رتر نه بوو.

کاتیکیش، که (کۆلبه رت) وه زیره بویره که ى فره نسا لای کرده وه به لای رۆژه لاتدا و گرنگی پێدا ه یچ پشتی به و شتانه ى پیشوو نه به ست، که هانده ر بوون، به لکو له وه وه دیرینه ترين هه لپه کاریى فره نسا به ره و ئیران ده ستى پیکرد. له سالى (1664) دا و له هه ولێکیدا بۆ به ده سه ته ینانى ئاسانکاری و رێپێدانى بازرگانیکردن بالۆیزتیکى نارد ه لای (شاعه باسى دووه م). حکومه تی ئیران له و راستیه نیکه ران و بیتاقه ت بوو، که ئه و شانده ى فره نسا نارد بوو، خه لگانیك بوون، به پێى پتویست له ئاستیکى بالادا نه بوون، به تابه تیش له به رنه وه ى ئه وان پیشوازییه کی باشیان له شانده که کردبوو، ئه و ئه رکه یش، که بۆى هاتبوون ته واه سه رکه وتو و باش بوو. هه رچى بازرگانه فره نسییه کانن له وى بۆ ماوه ى سێ سال له هه ر باج و زیانیك پارێزراو بوون، هه روه ها ئه و هه لومه رجى ئاسانکاریى بازرگانیکردنه شیان په سه ندرکد، که وه کو هۆلەندى و

⁵⁹Cole C. W., Colbert and Century of French Mercantilism, (New York, 1939), I., 113-116

⁶⁰دى ریاڵ جیرارد: هه ولێ دانانى بالۆیزخانه یه کی فره نسی بۆ ئیران، له ژێر سه ره په رشتیى کاردینال ریشیلیۆ، هه روه ها فرمانیکى بلانه کراره ى لویسى سیانزه یه م، له باره ى کردنه وه ى بالۆیزخانه یه کی فره نسییه وه له م سه رچاوه دابه:

Asiatic Quarterly Review, 3 ser., vol. 1-2, 163-180 (January, 18914)

⁶¹هه مان سه رچاوه ى پیشوو لاپه ره 177-178.

٦٢ ټينگليزه کان پټيان به خشرابوو. ټم مه رجانه ټهگرچي ساده و ساکاريش بوون، به ټام هر به پټي ټه مانه چنده کارگه يه کي فرهنسي له ټيسفه هان و به ندره عه باس دامه زران و بوونکي لاوازيان هه بوو تا ساله کاني کوټايي سه ده که يوش بازرگانيي فرانکو-ټيرانی هه رشتيک نه بوو شاياني باس بټت. به ټام، که له سالي (١٧٠٨) دا په يماننامه يه که له نيواني "لويسي چوارده و شا سولتان حسيه" دا به ستره بازرگانيه که ش بو ماوه يه کي کورتي کاتي ژيايه وه. چوارده سال پاش ټوه و له کاتي داگيرکردني ټه فغانستاندا فرهنسيه کان له ټيران چوونه دره وه و ټيتر به درکه وتن و سه دره هټناني سه دره مي نابليون هيچ گرنگيه کي ټه وتويان به م ولاټه نه دا.

به م شټويه وه که له م چنده په ره گرافه ي پيشوودا بينيمان، تا سه ره تاکاني سه ده ي توژده بووني کټبه رکټيه کي راسته قينه له نيواني ټينگليز و فرهنسيه کاندا، چ له ناوچه ي ټيران و چ له ټيمپراتوري اي عوسمانيدا درنه که وت. ټهگرچي له ناو که نداوي فارسدا بارودوخه که جياواز بوو. يه که مين ټاماژه ي سه رقالبووني فرهنسا به م ناوچه ي وه، له سالي (١٦٧٩) له به سره درکه وت. له و ساله دا نيردراوټکي که رملبي به ره گز ټيتالي له به سره، وه که کونسلي فرهنسي له و شاره ده ستنيشان کرا. ٦٣ به ټام نوټنه ره فرهنسيه کان و ټينگليزه کانيش له وي ټه رکټي که به رچاوي وايان له سه رشان نه بوو، تا دواوايه کاني سالي (١٧٤١) يش هر له ژير به زهي و فه رمانی پاريزگار ه خوجټيه کاني ټه وټدا ده ژيان. ٦٤ له سالي (١٧٥٥) دا يه که مافي نيشته جيبوون (ټيقامه) ي هه ميشه يي فرهنسي له به سره وه رگير او ١٠ سال پاش ټوه ش کونسليکي فرهنسي بو وه رگرتني ټه پوټسي نيشته جيبوونه دياريکرا.

وه که ټه وي (سيئر نارنولډ. ت. ويلسن) ټاماژه ي پيداوه، له سالي (١٧٨٥) دا داوا له ټيمامي مه سقه ت کراوه ريگه بدات له وي کارگه يه که دا به زريني، به ټام ټم داوايه ش وه که داوا پيشووه کاني بریتانيا که بو هه مان مه به ست پيشکه ش ده کران، ره تکرابه وه. له نيواني سالاني (١٧٦٣ و ١٧٩٣) دا و له کوټايي شهري حوت ساله وه تا

⁶² Sykes, op. cit., II, 195; Curzon, op. cit., II, 549.

⁶³ به سره سه ره کي ترين به ندره ي سه ر ميسوپوټاميايه، هه وره ها وه که گرنگ ترين به ندره ي ناو هه موو

که نداوي فارسش داده نري.

⁶⁴ Longrigg, op. cit., III 157.

دهسټپټيكر دني فەرمانره وايي ناپليون، له به سره ټيپه رټ، فرهنسيه كان هيچ نوينه رايه ټيپه كي ره سمبيان له ناوچه ي كه ندوي فارسدا نه بووه.⁶⁵

له كاتي پيشبركي گوره كه ي نيواني بریتانيای مزن و فرهنسدا له پټناوي نيمپراتوريای پشت دهریادا، كه به شهري (شوينكه وتني نه مسا ۱۷۴۰-۱۷۴۸) و هروه ها شهري حوت ساله ي (۱۷۵۶-۱۷۶۳) و شهري سهره خوئي نه مريكا (۱۷۷۵-۱۷۸۲) دا دهریالووشي هيندي و سنوره كانيشي بوويونه زمينه ي رووداني چندان ململانه ي دهریايي. فرهنسيه كان بنكه ي خويانيان له موريشيوس (نيل دي فرهنس) و چند دوورگه يه كي نه ناسراوي تر دانابو. له ويوه په لاماري نه و ريگا بازرگانيانه ي بریتانيان ددها، كه له سر و هينده وه ددرده چوون و هر پاپوپو ده سټكه و ټيكي نه و په لامارانه شيان هه بووايه، دهيانبرد له (مه سقت) دهيانفروشت. بويه له موه زاري كه ندوي فارس بوويوه ناوه نديكي دابه شكردن به سر سعودي عره بي و ميسوپوتاميا و باشوري نيراندا.

نه نجامي نه مه ش نه وه بوو، كه (عووممان) وهك به هيژ ترين دهوله ټوكه ي عره بي له كه نداودا بووه زمينه ي رووداني زنجيره يه ك شهري نه نكلو- فرهنسي.⁶⁶

يه كه مين رودوي نيوانيان له سالي (۱۷۵۹) دا بووه. كاتي ك سټي كشتي پرچه كي فرهنسي هولياندواوه به زوره مله يي ره وه كشتييه كي گوره ي بریتاني له بندهري مه سقت به رنه دهره وه. نه په لاماره دوژمنكارانه له ناو ناوه هريمايه ټيپه كانی مه سقتدا سوکايه ټيپه ك بوو به (خه لفان بن موحه مد) ي فەرمانره واي بندهره كه كرا، بويه نه ميس كه وټه ته قه كردن له پاپوپره پرچه كه كانی فرهنسا و ناچاري كردن له ريگه كه لابه دن. وهك ټوله كردنه وه يه ك له م په نه ي به سرياندا هات، گوره ترين دانه ي سټي كشتييه كه ملي ريگي گرت به ره و بندهر عه باس، له وي په لاماري كارگه يه كي بریتاني دا و نيمچه ويرانی كرد.

هوليكي تري كشتي پرچه ككراوي فرهنسي بټ ناچار كړدني پاپوپري نينگليزي و دهر كړدني له ناوه كانی مه سقت له سالي (۱۷۶۱) دا روويداوه. نه مه شيان هر به هه مان شيوه له لايه ن هه مان والي به بندهره كه وه پوچه لكرايه وه. سيي م رودوي گوره ي له م

⁶⁵Wilson, A. T., *The Persian Gulf* (Oxford, 1928), 189; Longrigg, op. cit., 187.

⁶⁶ بټ زانياري زيات له باره ي نه م ململانه نه نكلو- فرهنسيانه وه بپوانه:

Auzoux, A., "La France et Muscat aux XVIIIe et XIXe siecles," *Revue d'histoire diplomatique*, XXIII (Paris, 1909), PP. 518-540; Prentout, H., *L'Ile de France sous Decaen* (Paris, 1901)

شیوه‌یه له سالی (۱۷۷۸) دا روویداوه. ئەو دهمه پاپۆریکی ئینگلیزی به باریکی (۵۰۰) باله‌یی جلوه‌ی‌ه‌وه له شاری (سورات) ه‌وه هاتبوو، راوه‌دوونرا و به‌ناچاری په‌نای برده به‌ر که‌ناره‌کانی مه‌سقه‌ت و ه‌هر ئە‌ویشی به‌ده‌سته‌وه مابوو. دیسان والی به‌م فره‌امۆشییه‌ که‌وره‌یه‌ی ده‌زگا دادوه‌رییه‌کانی لای خۆی زۆر تووڤه‌ بوو، که‌وته ته‌قه‌کردن له که‌شتیه‌ فره‌نسییه‌کان و ناچاری کردن ئاوه‌کانی والی به‌جیه‌یلان.^{۶۷}

نابی ئە‌و راستیه‌ی، که‌ به‌رپرسیارانی عوممان له ه‌ه‌موو ئە‌م کیشانه‌دا له‌دژی فره‌نسییه‌کان پشتگیری ئینگلیزه‌کانیان کردووه، به‌ره‌و ئە‌و ئاکامه‌مان ببات، که‌ بلیین ئە‌و به‌رپرسیارانه‌ به‌شیوه‌یه‌کی جیگیر دۆستی لایه‌نێک و نه‌یاری لایه‌نێکی تر بوون.^{۶۸} له‌کاتێکدا، که‌ برێک (پێوه‌رێک) له‌ راستی له‌م ئاکامه‌دا ه‌یه، که‌ پێی که‌شتین، ده‌توانین باشت‌ترین روونکردنه‌وه‌ بۆ ئە‌م ه‌ه‌لسوکه‌وته‌ی والیی مه‌سقه‌ت له‌ناو نه‌ریتیکی زۆر باوی عه‌ره‌دا بدۆزینه‌وه، که‌ پێی ده‌وتری (ده‌خیل) و ئە‌وه‌ش ئە‌وه‌یه، که‌ به‌ ه‌هر نرخێک بیت، ده‌بی خواستی په‌نا به‌ریی ئە‌و که‌سه‌ی له‌ ده‌ست مه‌ینه‌تی سته‌می دۆژمه‌که‌ی ه‌ه‌لدیت، ریزی لیبگیری، ته‌نانه‌ت ئە‌گه‌ر به‌پوونیش خۆی داوی نه‌کردبێ. ره‌گه‌ز و ئاینیش به‌گشتی نابنه‌ ریگری به‌رده‌م ئە‌ه‌نجامدانی ئە‌م چاکه‌یه. ئە‌و کاته‌ی بازرگانه‌ ئینگلیزه‌کان له‌لایه‌ن دۆژمانیانه‌وه‌ راوه‌دوونرا و چوونه‌ ناو به‌نده‌ری مه‌سقه‌ته‌وه‌ به‌پوونی له‌ نه‌رتی عه‌ره‌بی پارانه‌وه‌ بیانپاریزن، ئە‌و نه‌ریتیش به‌شیوه‌یه‌کی ره‌مه‌کی به‌لای خێڵه‌ عه‌ره‌بییه‌کانه‌وه‌ ه‌یزکی باشی ه‌یه.^{۶۹} بێگومان له‌ به‌رامبه‌ری ئە‌م خزمه‌تگوزارییه‌ که‌وره‌یه‌شدا ه‌یچ پاره‌یه‌ک له‌ ئینگلیزه‌کان وه‌رنه‌گیرا.

وه‌ک ئە‌وه‌ی ئە‌م مملانه‌ فرانکۆ- عوممانیانه‌ له‌ سه‌ره‌تاوه‌ وه‌ک ئە‌ه‌نجامی سیاسه‌تی نه‌یارکردنی یه‌کتری نه‌هاتبوونه‌ ئاراوه، فره‌نسییه‌کانیش ه‌میشه‌ به‌و خه‌ونه‌وه‌ ژیاون، که‌ له‌ناو بازاری مه‌سقه‌تدا جیگه‌ی ئینگلیزه‌کان بگرنه‌وه. ه‌میشه‌ به‌ خه‌لات به‌خشین و پۆزشه‌پێنانه‌وه‌یان ویستویانه‌ برێک له‌و تووڤه‌بیانه‌ی ئیمام له‌به‌رامبه‌ر کاره‌کانیاندا که‌م بکه‌نه‌وه. له‌ ده‌وره‌یه‌ری سالی (۱۷۶۰) دا په‌یوه‌ندییه‌ بازرگانییه‌کانی نێوانی

⁶⁷ Miles, op. cit., II, 268-270, 274-275.

⁶⁸ چه‌ندان داوی یه‌ک له‌لای یه‌کی ئینگلیزه‌کان، ه‌هر وه‌کو داوی فره‌نسییه‌کان بۆ دامه‌زراندنی

کارگه‌یه‌ک له‌لایه‌ن ئیمامه‌وه‌ په‌تکروه‌ته‌وه، به‌پوانه‌ سه‌رچاوه‌ی پێش‌ه‌ولابه‌ره‌ ۲۸۲، ه‌ه‌روه‌ها :

Wilson, op. cit., 189.

⁶⁹ له‌و دهمه‌وه‌ که‌ عه‌ره‌ب ژبانی شارنشینیان ه‌ه‌لژاردووه‌ ئە‌م نه‌ریتیش کز بووه. به‌لام له‌ناو زۆرینه‌ی

خێڵه‌ عه‌ره‌به‌کاندا زۆر به‌ه‌یز ماوه‌ته‌وه‌ و له‌ناو دانیش‌توانی شاره‌کاندا بوونیکی نییه‌.

مؤریشیوؤس و مه سقته دهستی پیکرد و چالاکانه تا نزیکى کۆتایى سه ده که به رده وام بوو. دورگه ی مؤریشیوؤس شه کرى هه ناردی دهره وه ده کرد و زه یتى رو ن ماسى و خورما و قاوه ی هاورد ده کرد.

له سالى (۱۷۸۱) دا قه يرانى راسته قينه ی فرانکۆ - عوممانى دهرکه وت. له و سالا دا به کرده وه چواره مين په لامارى سه رکه شتيه بازرگانیه کانى ئینگليز له ناو به ندهرى مه سقته دا له لايه ن واليه وه پوچه لکرايه وه. پاش ئه وه ی به م سه رنه که وتنه شيان زۆر توورپه بوون سى که شتيه پرچه ککراوه فره نسيه که به ره و به شى سه ره وه ی که نداوى فارس که وتنه جووله. له ريگه دا چاويان به (سالح) که وت و ده ستيگريان کرد، (سالح) يه کيک له که شتيه (فورقانه) ه کانى ئيمام خۆى بوو. ئيماميش يه کسه ر دونامه ی ئيدانه کردنى ئه م کاره ی نووسى، يه کيکيان بۆ به رپرسيارانى مؤریشیوؤس و ئه وى تریشيان بۆ حکومه تى فره نسى. له وه ش زياتر هه ستا به ده ست به سه رداگرتنى يه کيک له سى که شتيه جه نکيه که. حکومه تى فره نسى له پاريسه وه مه سه له که يان به سه ليقه وه وه رگرت و مامه له يان له ته کدا کرد. هاتن نيگه رانى خۆيانيان له باره ی رووداوه که وه دهربرى و که شتيه کيشيان له برى سالح نارد بۆ ئيمام، ناوى (کۆرى دى لا فرينس) بوو.^{۷۰} له مه شه وه په يوه ندى دۆستانه ده ستي پیکرد وه، ئه گه رچى (کۆرى) له ريگا که يدا به ره و عوممان له لايه ن چه ته کانى ئینگليزه وه ده ستي به سه رداگيرا. به لام له سالى (۱۷۹۰) دا فره نسيه کان که شتيه کى تريان بۆ نارد و ئه مه يان گه يشته ده ست ئيمام.

شه رى حه وت سالا به ئاماژه کانى بالاده ستيه هيزى ئاوبى بریتانيا شه وه له و شه ره دا فره نسيه کانى ناچار کرد ئاره زوى ئه وه بکه ن جار يکى تر به دواى ريگايه کى وشکانيدا بگه رين له ده رباى سيبى ناوه راس ته وه به ره و هيندستان. بۆيه له وه وه ده ستيان پیکرد، که ليکۆلينه وه له گریمان ه کانى گونجانى (که نالى سويس) بۆ ئه و مه به سه ته بکه نه وه. بۆيه به به ره مه ترين و خيتر ترين هه ل له دوا چاره که ی سه ده ی هه ژده و سه ره تاى سه ده ی نوژده دا دهرکه وت و بري تى بوو له وه ی هه ريه که ی ميسر و سه وديه به يئنه ژي ر قه له مپه وى ده سه لاتى خۆيانه وه و هاوپه يمان يتيه کيش له گه ل ئيراندا دروست بکه ن.

⁷⁰ Miles, op. cit., 277-278.

سالانی (۱۷۹۰) هـ کان گه شه‌یه کی جیگیری چالاکیه کانی فره‌نسیان به‌خویانه‌وه‌بینی، نه‌ک هر له عوومماندا، به‌لکو له ته‌واوی رۆژه‌لاتی ناوین و رۆژه‌لاتی نزیك و چهند به‌شیک دیاریکراوی هیندیشدا.

له‌به‌رامبه‌ری ئه‌مه‌دا و به‌دیوکی دیکه‌دا کاریگه‌ری ئینگلیزیش لاواز بوو.

ئه‌م دوو ئاراسته‌ پێچه‌وانه‌یه‌ له‌ سالی (۱۷۹۳) دا بووه‌ هانده‌ریکی تایبه‌ت بۆ سه‌ره‌لانی ناکۆکی و دژایه‌تی له‌ نێوانی بریتانیا و فره‌نسی شۆرشگیردا. په‌لاماره‌کانی فره‌نسا بۆسه‌ر پاپۆر و که‌شتیه‌ کانی ئینگلیز له‌ناو ده‌ریالووشی هینیدا چربوونه‌وه‌. په‌لاماره‌کانی فره‌نسا ده‌ستبه‌سه‌رداگرتنی بریکی ئه‌و تالانیانه‌ی رۆژنرابوونه‌ ناو بازاره‌کانی عووممانه‌وه‌ و هه‌ندیکیشیان له‌ که‌لکوتا گیران و هه‌ر له‌ هه‌مان ئه‌و بازارانه‌شدا، که‌ تیاياندا گیران دانرانه‌وه‌ بۆ فروشتن.^{۷۱}

خه‌سله‌تی تایبه‌تمه‌ندبوونی ده‌یه‌ی نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ له‌وه‌دا نییه‌، که‌ هه‌ر زوو ئه‌م په‌لامارانه‌ی ئه‌م که‌شتیه‌ جه‌نگیانه‌ ده‌ستیان پێکردووه‌، به‌لکو له‌وه‌ پتر، له‌وه‌دایه‌، که‌ پێیده‌گوتری سه‌ره‌لانی (ئه‌رکه‌ فره‌نسییه‌کان- ئه‌رک به‌ مانای مه‌هام- و-). هاو‌لاتیانی فره‌نسی له‌ چهند ناوچه‌یه‌کی رۆژئاوای ئاسیا ده‌رکه‌وتن و هه‌موویان مه‌به‌ستی زانستی یان سیاسییان هه‌بوو، هه‌ریه‌که‌شیان به‌شیوه‌یه‌ک له‌ شیوه‌کان سه‌وداییه‌کیان بۆ خه‌زمه‌تکردن به‌ پرسی نه‌توه‌یی خۆیان هه‌بووه‌. ئه‌مانه‌ زۆرجار ئینگلیزان بێزارکردووه‌، هه‌یج نه‌بی له‌ کایه‌ سیاسی- ئابورییه‌کاندا، به‌لام هه‌یجیشیان له‌و بێزارکردنه‌ به‌ده‌ست نه‌هێنا.

یه‌کێک له‌ به‌رچاوترینی ئه‌م ئه‌رکانه‌ ئه‌وه‌یان بوو، که‌ له‌لایه‌ن حکومه‌توه‌ کۆمه‌کی پێکرا‌بوو، له‌ نێوانی سالانی (۱۷۹۳-۱۷۹۸) دا روویدا و له‌لایه‌ن دوو زانای سروشتناسه‌وه‌ به‌پێوه‌برا، که‌ بریتی بوون له‌ (بروجیر و ئۆلیفیر) دانیشتمانه‌ ئینگلیزه‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ی بۆشه‌هر و به‌سه‌ره‌، به‌ دوولاییه‌وه‌ وا ده‌زانن ئامانجی هاتنی ئه‌و سروشتناسانه‌ ئه‌وه‌بووه‌ له‌ به‌غداوه‌ و به‌ناو ئێراندا ریگایه‌ک به‌ره‌و هیندستان بکه‌نه‌وه‌.^{۷۲}

⁷¹ له‌سالانی فره‌مانه‌روایی سولتاندا له‌ (۱۷۹۳-۱۸۰۴) پری ئه‌و زیانانه‌ی له‌ناو ده‌ریالووشی هینیدا له‌ بازرگانیه‌ بریتانی که‌وتن له‌ سێ ملیۆن سته‌رلینی که‌متر نه‌بوون. - مایلز، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، به‌رگی دوو، لاپه‌ره‌ ۳۰۲.

⁷² Wilson, op. cit., 190.

بۆ بینینی پاگه‌یاندنیکێ کورت له‌باره‌ی ئه‌م ئه‌رکه‌وه‌ بپوانه‌ سه‌رچاوه‌که‌ی پێشوو، لاپه‌ره‌کانی ۱۸۹-۱۹۰ هه‌روه‌ها بپوانه‌ ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ی خواره‌وه‌:

له راستیدا ئه و دوو که سه سه رکیشه فره نسییه له سالی (۱۷۹۶) دا سهردانی تورکیا و میسریان کردبوو، پاشانیش ریگای (حه له ب- به غدا) یان گرتبووه بهر به ره و تاران و تارانیش دوواین خالی گه یشته که یان بوو. به و ته ی خودی (تؤلیقیر) "ئه و ئه رکه ی بۆ ناو ئیران پییان سپێردرابوو، ئه و په ڕی گرنگ بوو".^{۷۲}

له بهر ئه وه ی له لایه ن حکومه ته وه کۆمه کی پیکرابوو، سهرباری ئه وه شی، که تؤلیقیر جهخت له وه ده کاته وه گرنگ بووه، بریتانیاش وا لیتی تیده گات، که مه ترسیدار بووه، ئه و ئه رکه له ده ره وه ی کایه ی زانسته وه ئه نجام دراوه و هیچ ئه رکیکه ی زانستیه ی گرنگی به په له ی وا له ئارادانه بووه. له یه که مین شوینیاندا و پیموایه له ئه رکه کانی تریشیاندا بوونی هیچ پلانیک له ئه رکه کانیاندا ده رنه که وتوو. ته نانه ت گه یشته که شیان بۆ ئیران هه ر شتیگ بووه، له ده ره وه ی بیرلیکردنه وه. ئه نجامی پووختی سهردانه که یان بۆ ئیمپراتوریای عوسمانی بۆ ئه وه بووه میانکارییه ک له لای ئه و ئیمپراتوریایه بکه ن، بۆ ئه وه ی فره نسا بتوانیت میسر داگیرکات، چونکه له و ده مه دا بۆناپارت تازه که وتبووه بیرکردنه وه له میسر.

له ئیران مه به سه که یان بریتی بوو له هه ولای سهرله نوێ بوونیادانه وه ی ئه و کارگانه ی وازیان لیه تیرابوو، له گه ل بوونیادانی چه ند کارگه یه کی نوێی تر و چه ند ئاسانکارییه ک، به لām هه وله که یان شکستی خوارد. هه روه ا له و هه وله شدا سهرکه وتنیکیان به ده ست نه هیتا، که ده یانویست ئیران قه ناعه ت پێکه ن، که به هاوبه ره یی له گه ل تورکیادا له دژی روسیا هه ستنه وه.^{۷۳}

له کاتیکدا ئه م ئه رکانه ئارامیه ی ئینگلیزیان ده شیواند و ئه و رێوشوینه سه ختانه شی له ده ریاوه له دژیان گیرابوونه بهر بوو بوونه مایه ی نیگه رانییان. له و ده مه دا ناپلیۆن بۆناپارت لیدانیکی توندی ئاراسته ی میسر و سوریا کرد و ئه مه ش ده یه یه کی پر له ململانه ی ئه نگلو- فره نسییه ی هیتایه ئاراو و سهره تای سهرده میکی پر له ململانه ی نیوانی ئینگلیز و فره نسای له ناو رۆژه لاتی ناوه راستدا به ڕاکرد. سهرده می ناپلیۆن له رۆژه لاتی ناوه راستدا سهرده میکی ناوازه ی زۆر دیاره له ناوچه ی رۆژه لاتدا، نه ک هه ر

Watson, R. A., A History of Persia, from the beginning of the nineteenth century to the year 1858 (London, 1866), 99-100.

⁷³ Olivier, G. A., Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia, "Translated From French" (London, 1801), I, P. XXIX

⁷⁴ Wilson, op. cit., 189-190; Aitchison, C. U., Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and Neighboring Countries (revised., Calcutta, 1909), XII, 7.

تهنها له بهر روداوه کانی ناوی، به لگو به هوئی ئه و نه نجامانه شه وه، که لیکه و تنه وه. کاردانه وهی خیرای ئینگلیز له بهرام بهر ئه م مه ترسییه نوپیه دا، ئه وه ش هه ولکی چه شه کاری پیکه پنهانی بالاده ستییه کی بریتانی بوو له ناو روزه لاتنی ناوه راستدا له کو تایی سده ی هه ژده وه تا ئه مپو. دیاره به راستی ئه مه ش سهره تای کاریگه ریه که نه بوو، به لگو سهره تای ته واوی ئه و کاریگه ریه له ده یه یه کی پاش ئه وه وه دهستی پیکرد.

۲- یه که مین سهرکه و تنی بریتانیا له بهرام بهر نا پیلو ئندا (۱۷۹۸-۱۸۰۱)

هه رچه ند بۆنا پارت پیکی خوی له مه ترسییه کانی ده ریا لاده دات، له بهر ئه وهی ده ریا به شیک نییه له کاره که ی ئه ودا، به لام به پشت به ستن و متمانه کردن به توانا کانی خوی و هه لپه ی شوینکه و تووه کانی هه ولی پیکانی مه به سته که ی خوی ده دات، که بریتیه له وهی به سهرمه شکردنی نمونه ی کاره که ی ئه لیکزانده ر به هه لپه دایا پروات و له فوراته وه به پرته وه و پاشان ملی ریگای دیجله و فورات بگریت و به ره و که نداوی فارس شو پرپیته وه و له ویشه وه به درێژی که ناره که دا تا ئیندیز په ل بکو تیت^{۷۵}.

بۆ جوونیکی سهرنجراکیش هه یه له م به لگه نامه یه دا دوپا تکراره ته وه، مانای ئه م بۆ جوونه ش ئه وه یه، که بۆنا پارت له بهر نامه یه دا بووه هیندستان دا گریکات و له ویشه وه له ریگای روزه لاتنی نزیک و ناوه راسته وه ملی ریگه بگریته بهر به ره و گه یشتن به ئامانجه که ی خوی. دیاره ئه و به لگه یه رافه کردنیکی ساده کراوه ی که سیکی بریتانی دیار و بهرچاو بوو، که له باره ی مه ترسییه کانی نا پیلو ئنه وه بۆ سه ر ئیمپراتوریا روزه لاتیه که ی خویان زهنگی مه ترسیی لیدا بوو. سه رباری ئه وه ش، که مه ترسییه که گه یشتبووه ئاستیکی بالا، گومانی ئه وه ش په یدا بوو بوو، که ئه و دوژمنکارییه ی فره نسا گه یشتبووه دوا ئاکامی ره شی خوی.

کار به دهسته بریتانییه کانی ناو هیند ترسیکی تاییه تییان لێ نیشتبوو. "ئیمه هه ست به مه ترسییه کی قول ده که مین له باره ی مه ترسیی فره نسا وه بۆ سه ر هیندستان. هه میشه ئه و ئیمپراتوریا یه ی ئیمه له روزه لات له لایه ن فره نسا وه چاوی تیر بردراوه، هه وروه ها ده شزانین که حکومه تی پێ شوویان ئومیدی سووری ئه وه ی هه بوو بتوانیت به سوورانه وه یه کی کوورتتر له ریگه ی سه ری ئومیدی باشه وه بگاته هیندستان، هه وروه ها

⁷⁵Henry Dundas, Secretary of War, to Lord Grenville, 13. 6.1798. (Autograph letter.) Quoted in Wilson, op. cit., In.

گومانیکنمان له وهش نییه، که ئەم حکومهتە ی نێستهشیان سه رکیشی به پلان و پرۆژه یه کی گه وره وه ده کات و پێوه ری سه رسووپه یته ر و نا ئاساییش له به رچاو ده گری به ئومیدی نه وه ی ده سه لات و کاریگه ری بریتانیا له م گوشه یه ی جیهاندا، نه گه ر قه لاجۆیش نه کات، که می بکاته وه " ۷۶.

هۆکاری سه ره له دانی ئەم نیگه رانییه گه وره یه داگیرکردنی میسر بوو له لایه ن ناپلیۆن بۆناپارته وه. له پاش چه ند و چوونکردنیکێ درێژخایه ن نه وه بوو دوا جار له مانگی ئاداری ساڵی (۱۷۹۸) دا حکومه تی فرهنسی بریاری داگیرکردنی میسری دا. ئیدی سوپای فرهنسا به ره و (مالته) که وته جووله و له ۱۹/ حوزه یراندا له وێشه وه به ره و نه سه کهنه ریه که وته جووله و له ۱/ ته مموزدا له نه سه کهنه ریه له نگه ری گرت. ۷۷

له وێه ئیتر، که زانیان بۆناپارت به ره و میسر به رپوه یه وه زیری جه نگی بریتانی و فره مانپه روا بریتانییه کانی هیند که وته لی دانی زه نگی مه ترسی، هیشتا ناپلیۆن به ریکاه وه بوو، نه وان یه که مین په یامی خۆیانیا ن له م باره یه وه راگه یاند. داگیرکردنه که به رپوه ده چوو، نیگه رانیی بریتانییه کانیش له باره ی مولکه دووره ده سه کانی خۆیا ن له هیندستان گه وره تر ده بوو، نه مه ش وایلێکردن زنجیره ریوشوینیکێ باش له به رچاو بگرن. به کاری ریکه وت نه و نیگه رانییه یان دلّه راوکه یه کی سه رنجراکیش بوو. قورسی و درێژخایه نی په یوه ندیکردن له ریکای ووشکانیه وه، هه ره شه ی خه لکانی عه شایه ر به درێژایی ریکاکان، مه ترسیی په تا و نه خۆشی، که میی که ره سه ته و پێداویستی، هه موو نه مانه پیکه وه له مه پری ریکر و په کخه ر بوون بۆ به واقعی بوونی هه ره له پیه ک له لایه ن بۆناپارته وه بۆ نه وه ی له ریکای زه مینییه وه و له میسره وه ریکای شه رێک به ره و هیندستان بگریته به ر. له گه ل ئیتران و هه ره ها له گه ل عووممانیشدا، که سه ره کترین ده ولته تی عه ره بیی ناو که نداوی فارس بوو، کۆمه له ریکه وتنه مایه کی چالاکانه یان هینایه پێشه وه و له باره ی میسۆپۆتامیاشه وه بۆ یه که مین جاسر گرنگیه کی دیپلۆماسییانه ی جدییانه یان پێدا.

سه رباری نه وه ش کاردانه وه ی بریتانیا به پێی مه ترسییه گه وره کانی خۆیا ن بوو. توانییا ن ئاستانه به لای خۆیا ندا رابکێشن، بۆ نه وه ی به مه به شی رۆژئاوی ریکای

⁷⁶ "Extract of letter from the Secret Committee of the court of Directors, to the governor-General in Council of Bengal, dated 18th June, 1798." Owen, S. J. (ed.), A Selection from Wellesley's Dispatches (Oxford, 1877), 2. Copies of this dispatch were transmitted to the Governors of Madras and Bombay.

⁷⁷ Cambridge Modern History, VIII, 594-596, 598, 599.

وشکانی به ره و هندستان بپارژن. له ناو هیندستان خویشیدا بؤ به هیژکردنی پله و پایه ی خویان سیاستکی چالاکانه یان گرت بهر.

کاروباری مامه له کردن له گه ل سولتانی نیسته نبولدا درایه دهست حکومتی ناوخواهی و مامه له کردن له گه ل روزه لاتی ناوهراستیشدا سپړدرایه دهست حکومت ته که ی هندستان. ریکه و تننامه یه کی هاوپه یمانیتی له گه ل تورکیادا دهست پیکرا و له روژی (۵/ کانونی دوو م/ ۱۷۹۹) دا له نیسته نبول نیمزا کرا. ثم ریکه و تننامه یه له دیباچه یه کی سیانزه بهندی پیکهاتبوو. دیباچه که ناماژه به وه دهکات، که نه و ریکه و تننامه یه وه کاردانه وه یه که به (خیانهت و دهستدریژی به بشوماره کانی فره نسا) پیکه پتیراوه. به پئی بهندی یه که م، نامانج له و هاوپه یمانیتی به هه مان نامانجی نه و هاوپه یمانیتی به، که له نیوانی بریتانیا و روسیادا نیمزا کراوه. به پرونی بؤ نه وه سازکراوه هاوپه یمانیتی به کی سی لایه نی له گه ل بریتانیا دا پی ته واو بکری و بریتانیا سهری گری داوه که بیت. بریتانیای مهن و تورکیا به هاوپه شی له بهندی دووهدا مولکه کانی خویانیان دهستنیشان کردووه "مولکه کانیان له پیش داگیرکردنی میسر له لایه ن فره نساوه چۆن بووه، به و شیوه یه دایانوانه ته وه." ثم دابینبونه شیان وه که روج و بابته تی سهره کی هاوپه یمانیتی به کیان له قه له م ده ری.^{۷۸}

سالی (۱۷۹۹) بؤ بریتانیا چند سالتکی یه کلایکه ره وه بوو، بؤ سولتانی شتیکی له وه که متر نه بوو، چونکه مولکه کانی نه مانیش راسته وخؤ که وتبوونه بهر په لاماره کانی بؤناپارت. سولتان هات شهر پی له دژی فره نسا راگی یاند، له بهر نه وه ی نه وان میسر یان داگیر کردبوو، میسریش به شیکی دیار و بهرچاوی ناو مولکه کانی نیمپراتوریای عوسمانی بوو. وه لایم و کاردانه وه ی بؤناپارتیش نه وه بوو له به هاری سالی (۱۷۹۹) دا په لاماری سوریا شی دا، که نه ویش ناوچه یه کی سهر به نیمپراتوریای عوسمانی بوو، بؤ نه وه ی له ویش وه بتوانیت په لاماری نیسته نبولیش بدات. به لایم ثم هیژش یان سهرنه که وتنکی تراژیدیانه بوو. له پایزدا که ناره ناویه کانی میسر و سوریا به کرده وه له لایه ن هیژی ده ریایی بریتانییه وه که مارو دران و به ممش ریگای نه و کومه که سهر باز یانه به ستر، که

⁷⁸ بؤ بینینی دهقی ریکه و تننامه که پروانه ثم سهرچاوه ی خواره وه:

Parliamentary History, XXXVI, 309-312; Parliamentary Debate, 1808, X, 497ff. In British and Foreign State papers, Vol. I, pt. I, 768-773,

به داخوه دیباچه ی په پماننامه که به ته واری شیوپتیراوه، چونکه هر ناماژه یه کی خراپی تیدابوبی بؤ فره نسیه کان تیدانه هیژلراوه ته وه و لابراره

بە فرەنسايە بۆ سويا فرەنسيەيە دەھاتن. ئیدی بۆنپارت خۆی و دەستەيەك لە باشتەين ئەفسەرەکانی بەرپاگەيەکی نەپنی لەمیسەرەو هەلاتن و لە رۆژی ۹/ ئۆکتۆبەر دا گەشتەنەو فرەنسا. ئەگەرچی سوپاەکی بەهیزی فرەنسی هیشتا لە میسردا مابوونەو، پێویستی پێکەو هاریکاریکردنی ئەنگلۆ-عوسمانی بەتەواوی لەوی ئەخەملیوو. روداو گەرەکی ناو میسر لە سالی (۱۸۰۱) دا گەشتە ئاکامیکی سەرکەوتوو. لەو سالی دا ئەو بوو هیزیکی بریتانیی بەتوانا لە هیندەو بەناو دەرپای سوردات و میسری داگیرکرد و فرەنسیەکانیشی بە تەواوی تارانده دەرەو.

وێک بەرهم و پاداشتیکی ئەوێ لە دژی فرەنسیەکان، بریتانیەکان بەرهفانیەکی سەرکەوتووین لە میسر و سوریا کردبوو لە رۆژی (۱۰/ تشرینی یەکەم/ ۱۷۹۹) دا "بە فرمانی ئاستانەي شکۆدار رێگە بە گەشتیە بازەرگانیەکانی بریتانیا درا ئیمتیازی بازەرگانیکردن لەناو دەرپای رەشدا وەرگیرن." ئەم هەلەش بەباشی بۆ ئەو قۆزرایەو سەرلەنوی جەختی لەسەر هاوپەیمانیی و ئالوگۆری نیوانی ئەو دوو دەولەتە پێکیریتەو. زۆرتەین بەشی بەلگەنامەکی نیوانیان بۆ جەختکردنەو لەسەر ئەم مەبەستە تەرخان کرابوو. واماژە بەو یارمەتیەکی بریتانیا کرا، کە ئەو پشترگیرکردنیک بوو لە جیهانەکی سولتان و لەمەو بەلینی جدی درا، کە لە ئاینده دا یارمەتی یەکتر ئالوگۆر بکەن. ئەو دەمە هیشتا هیچ پێشینهیەکی یەکەم سیمای غەزووکردنی هیند لەلایەن ناپلیۆنەو دەرەکەوتبوو، سولتانیش وادارابوو، ئەو هاوپەیمانیە کە ناکرێ دەستی لێهەلگیرێ.

ئەو هاوپەیمانی و رێکەوتنە، کە لە سەرەدەمانیکی زووەو لە نیوانی ئاستانەي پادشاه و خاوەن شکۆی هەمیشەیی و کۆشکی پادشایی بریتانیا دا هەیه، ئیستا بە خۆشحالیەو لەسەر بناغەي بەهیزی راستی و دلۆسۆزی بوو بە هاوپەیمانیی. سەرباری ئەو سوودە زۆرانە کە هەردوو ولاتە کە لەم پەيوەستە نوێیانە لە نیوانی هەردوو کۆشکی پادشاییدا چینیوانەتەو، خوا یاریبێت لە ئاینده شدا کاریگەری باشی دەبێ.^{۷۹}

⁷⁹ British and Foreign Papers, vol. I, pt. 1, 766

دیپلوماسیتی و سوپای بریتانی له رۆژه لاتى نزیكدان زۆر سهرکه وتوو بوون و سهرکه وتنه کهشیان له هیندستان و رۆژه لاتى ناوه راستدا له وه که متر نه بوو. به هاری سالى (۱۷۹۹) له هیندستانیشدا ههروهك له ناو ئیمپراتوریای عوسمانیدا به هاریکی یه کلایکه ره وه بوو، نه گهرجی سهرکه وتنه کان به دیپلوماسیتی به هیز و هیزی سهربازی کارامه وه نه بووایه به دهسته دههاتن. نه وه ویلزی. خانه دان (لۆرد ریچهرد کۆلی ویلزی) فه رمانه وه گشتیه به تواناکه ی هیندستان (۱۷۹۸-۱۸۰۵) بوو، که جلّه ی شته کانی به دهسته وه گرته بوو. له رینگیدا بۆ دانیشن له سهر کورسی حکومه تی بالای که لکه تا، رۆژی (۲۶/ نیسان/ ۱۷۹۸) که گه یشته شاری مه دراس، ههر یه کسه ر خۆی ته رخان کرد بۆ نه هیشتن و لادانی دوو سهرچاوه سهره کیه که ی مه ترسی سهر دهسته لاتّه زۆر بالاکی بریتانیا له هیندستان، که بریتی بوون له (تیپوو سولتان- ی شاری میسور- که شاریکی باشووری هیندستانه -و-) له گه ل هاویه یمانه کانیدا، که بریتی بوون له فره نسیه کان و کاریگه ری ئه م فره نسیه یانه ته نانه ت که وتبووه سهر (نیزامی حه یده رئاباد)، که هاویه یمانیکی پیشووی بریتانیا بووه.

ئه م (تیپوو) ه دوژمنیکی سهرسه ختی بریتانییه کان بوو. شه ریکیشی له دژیان به رپاکرد و سهرکه وتوو نه بوو. ئیتر که وتبووه خۆسازدان بۆ هیرشیکی گهره. بێگومان (تیپووی هاوالاتی) حسابی خۆی له سهر نه وه کردبوو فره نسیه کان یارمه تی بده ن، به تاییه تیش له مه شقی کردنی سهربازه خۆمالیه کانی و پرچه ککردنی سوپاکه یدا. نه وه هیزه فره نسیه یانه ی له گه لیاندا بوون، نه گهرجی به ژماره ش که م بوون، به لام کاریگه ریه که یان زۆر بوو، له گه ل خه لکه به سهربازگیراوه کاندان ده گه ران رهنگی شوپشگیرانه یان پتیه بوو، هیمای نازادی به سهر قۆپچه کانیانه وه نه خشینراوو. ^{۸۰} ههر که لۆرد ویلزی گه یشته ناو خاکی مه دراس (رایمۆند) ی سهرکرده ی چالاکی ئه م هیزانه مرد. نه وه ش روداوکی خۆش بوو بۆ فه رمانه وه ی گشتی، به لام نه هه لومه رجه که بۆ نه وه گونجاو بوو، تا نه وه خۆشیه هه ست پتیکری و نه بارودوخه که ش هینه نارام بوو.

⁸⁰ Kaye, J. W. *The Life and correspondence of Major-General Sir John Malcolm* (2 vols., London, 1856), I, 67-68.

ههروه ها بۆ زانیاری زیاتر له باره ی کۆی چالاکیه کان و دژایه تیکردنه کانی تیپوو هه له دژی

بریتانییه کان و هاوپیته تی له گه ل فره نسیه کاندا پڕوانه نامه کانی خۆی له

Owen, op. cit., passim

لەپاش چەند مانگ لە خۆسازدانی ئاگایانە، کە سیستەمی وردی تاوتویکراوی ھاوپەیمانی بەستنیشی تێدا بوو لەگەڵ خەڵکە دەسەلاتدارە ناوخبیەکاندا، فەرماندە ی گشتی ھەستیکرد، ئیتر کاتی ئەوە ھاتوو بەکەوتە جوولە. فەرماندە ی گشتی خزمەتێکی بە (تییو) کرد، ئەویش ئەو بوو دوا ئاگادارکردنەو ی پێدا و پێی وت، کە چاری ئەو بریتیە لە خۆبەدەستەو ەدانی تەواو. بەلام ئەو بوو داواکە ی رەتکرایەو، لەمەو ە سوپاکان پرچەککران، (میسۆر) یش لەرۆژەلاتەو ە و لەلایەن چەند ھێزێکەو ە، کە لە بۆمباوە ھاتبوون پەلاماردرا، لەرۆژەلاتیشەو ە لەلایەن دوو سوپای ترەو ە، کە یەکیکیان لەژێر فەرمانرەوایی (ئارسەر ویلزی) ی براچوکی فەرمانرەوایی گشتیدا بوو، کە پاشتریش بەناوی (دوقی ویلینگتن) ناسرا و ناوبانگی پەیدا کرد. لە رۆژی (٤/مەیس/١٧٩٩) دا (سیرینگاپاتام) ی پایتەختی میسۆر گیرا و تیپوو کوژا و فەرەنسییەکان بێ ئومێدانە گەرانیوە و خێرا پەییوەندیی دۆستانە ی خۆیانیان لەگەڵ (نیزامی حەیدەرئاباد) دا تازە کردەو ە.⁸¹

لۆرد ویلزی ئیتر دەستی بەتال بوو بۆ مامەلەکردنی چالاکانە لەگەڵ ئێران و عوممان، چونکە پێشتر لە مامەلەکردن لەگەڵ ئەمانە دا ھەولێکی ناسەرکەوتووانە ی ھەبوو. بە زوویی و پاش گەشتنی بە ھیندستان (میرزا مەھدی عەلی خان - کە پیاویکی فارس بوو) ی وەک جێنشین بریتانیا لە بوشەر دیاریکرد و ئەو ەشی پێسپاردبوو، کە چاودێری بەرژەو ەندییەکانی بریتانیا لە عوممانیش بکات. لە رێگایدا بەرەو بوشەر(ئەیلولی ١٧٩٨) میرزا مەھدی لایدا بەسەقت و لە (١٢ / ئۆکتۆبەر) یشدا توانا بەکەمین رێکەوتنامە ی ھاوپەیمانیی ئەنگلۆ-عوممانی ئیمزا بکری. ئیمام بەپێی ئەو پەیماننامە یە رازیبوو ھاوالاتییە فەرەنسییەکان لە ھەریمەکانی خۆی و کەشتییە فەرەنسییەکانیش لە بەندەرەکانی دەریکات. لەبەرئەو ە لەو دەمە دا ھیشتا ھەر شەری نیوانی ئینگلیز و فەرەنسا بەردەوام بوو. بواری بە کۆمپانیای رۆژەلاتی ھیندستانیش دا، کە بێن کارگەرە یە کە لە بەندەر عباس دروست بکەن. پاشانیش ھەر لەژێر قەڵەمەرە ی فەرمان دەسەلاتی خۆیدا ٧٠٠ - ٨٠٠ پاسەوانی ھیندییان بۆ ھێشان. سەرباری ئەمانەش بەشیو ە زارەکی رەزامەندیی لەسەر ئەو ە پێشاندا، کە نوێنەرێکی کۆمپانیاکە لە مەسەقت نیشتەجێ ببێت، بۆئەو ە لەبارە ی ئەو شتانەو ە، کە ھەردوولا نیگەرانی دەکات، راویژ لەگەڵ ئیمامدا بکات. بە گەرانیوەش بۆلای کاروباری بازرگانی، ئیمتیاز و

⁸¹ Roberts, P. E. , History of British India (Oxford, 1938), 241-246; Kaye, op. cit., 66-85

ئاسانكارىي ئەو دەريايە بازىرگانە عوممانييەكان، كە ئەمانىش بىتوانن لە ھەرىمەكانى سەر بە برىتانىادا بازىرگانى بكن. {بەمەش (سولتان) سەيد سولتانى ئىمامى مەسقەت (۱۷۹۳-۱۸۰۴) بوو بە يەكەمىن مىرى ناو دوورگەى عەرەبى، كە پەيوەندىيەكى سياسىيانە لەگەل برىتانىادا دروست بكات.} ^{۸۲}

مانگەكانى زىستانى (۱۷۹۸-۱۷۹۹) كاتىكى لەبار نەبوون بۆ ھەرمەنپەرەى گىشتى، بۆ ئەو ەى بىتوانىت رىزەكانى ئىران و عوممان لەدژى ڤرەنسا يەكخات. لەگەل ئىراندا ھىچ شىتىكى وا بەدەست نەھات، كە شايانى باس بىت. ئەو رىكەوتنە بەرايىيەش، كە لەگەل عومماندا ئىمزا كرا بەھايەكى كەمى ھەبوو. بۆ دۇنيائىش لە كەم بەھايەكى، ئەو رىكەوتنەنامە يە لە ھەلومەرجىكى نالە باردا ئىمزا كرا بوو. داگىر كەردنەكەى مىسر لەلایەن بۆناپارتەو تا دەھات قەببەتر دەبوو، ناويانگى ڤرەنساش ھەر بەرەو سەرەو و بۆ ئاستى بالاتر دەكشا. بەدىوئىكى ترىشدا ھەرمەنپەرەى گىشتى ھىشتا ھەر دەبوو بە تەنگى ئەو مەترسىيە گەورەو بىت، كە لەناو خوودى ھىنددا بۆى دروست دەبوون. ئىمامى عوممانيش، كە خۆى ھەر مەيلتىكى تاييەتى لەبەرامبەر برىتانىيەكاندا نەبوو، گوئى بۆ ڤرەنسىيەكان شل كەردەو و بازارەكانى خۆيانى كەردەو بەپووى ئەو كالا بازىرگانىيە نرخ نزمەنى، برىتانىيەكان كە دەستيان بەسەردا گىرا بوو. ھەرەو ھا بۆناپارتىش ئىمامى بە ھاوړپىيەكى باشتر لە تىپوو بۆ خۆى و بە دوژمنى تەواوى برىتانىاش دادەنا، وەك ئەو ەى لەم نامانەدا ھاتوو:

قاھىرە / ۲۵ / كانوونى دووھ / ۱۷۹۹

بۆ ئىمامى مەسقەت

ئەم نامە يەت بۆ دەنووسم بۆ ئەو ەى لە گەيشتنى سوپاى ڤرەنسا بۆ مىسر ئاگادارت بكن. لەبەرئەو ەى تۆ ھەمىشە دۆستمان بوويت، پىويستە دۇنيات بكن لەو ەى ئارەزوومانە ھەموو ئەو كە شىتيە بازىرگانىيانە بپاريزىن، كە تۆ بىتەوئىت بىياننۆرىتە سوئس. ھەرەو ھا تىكائى ئەو شت لىدەكەم، لە يەكەمىن ھەلدا، كە بۆت رەخسا، ئەم نامە يەم كە لەناو ئەم نامە يەى خۆتدايە بگەيەنيت بە تىپوو ساھىب.

ئىمزا / بۆناپارت

⁸² Miles, op. cit., II, 291.

دیاره تۆ زانیاریت پیدراوه له سه ره وهی، که من به سوپایه کی بیثومار و سه سه خته وه گیشتمه ته که ناره کانی ده ریای سوور. ناره زوومه له ده ست ناگر و ئاسنی ئینگلته ره ده رته یئنه ده ره وه. تامه زۆم و به په له م له باره ی ئه و پۆست و ئاسته سیاسیه وه، که ئیسته خۆتی تیدا ده بینیته وه زانیاریم ده ست بکه ویت. هه ره ها چه ز ده که م که سیك بنیتریت بق سو هیس، که کارامه و جیگه برپای خۆت بیت، بق ئه وه ی ئیمه بتوانین راوێژکی له گه لدا بکه یین.

ئیمزا

بۆناپارت^{٨٢}

ئه م نامانه له لایه ن (کاپتن ویلسن) وه ده ستیان به سه ردا گیرا، که کریگرتیه کی ئینگلیز بوو له شاری (موکه - که شاریکی بازرگانیه له سه ره ک ناره ئاوییه کانی یه مه ن) و پاشان ناردنی بق هیندستان. به لām به ریکه وت تا رۆژی (٤/ئایار/١٧٩٩) نه گه شته ده ستی لۆرد ویلزی، له به ره وه ی ریگا کانی په یوه ندی له وه ده مه دا خا و به رتیه ده چه ون و دووریه کی زۆریش له نیوانی قاهیره و هیندستاندا هیه. به ده رپرینیکی دیکه، نامه کان له به هاریکی دره نگدا گیشته ده ست فه رمان په وای گشتی و ئه و کاته ش ئه و تازه ئاماژه کانی سه ره که وتنی خۆی به سه ره تیپوو و هاوپه یمانه فره نسویه کانیدا به ده ست گیشته بوو. له بیرمان نه چی له کاتیکی دره نگی به هاری ئه و سا له و سه ره تای هاوینیدا بریتانیه کان سه ره که وتنیکی یه کلا که ره وه یان به سه ره فره نسویه کانی ناو سو ریا و میسردا به ده سه ته ینا بوو. له ناوه راستی سالی (١٧٩٩) دا سومعه ی بریتانیا له رۆژه لاتدا رووی له هه لکشان کردبوو، له به رامبه ریشدا ناویانگی فره نسویه کان رووی له دابه زین بوو. ئه مه ش هه لومه رچیکی خوازاو و له باری هینایه پیش بق ئه وه ی لۆردی ویلزی گوشاری ده سه تپیکردنی دانوستاندن بخاته سه ره ره که له ئیتران و عوممان. گیشته نی دوونامه که ی بۆناپارت به فه رمان په وای گشتی له م کاته گونجاوه دا بوو، دیاربوو کاریکه ریه کیشیان هه بوو له سه ره سووربوونی فه رمان په وای گشتی، ئه گه رچی پتویست

⁸³ له سه رچاوه ی پیشووه وه وه رگیراوه، لاپه ره ٢٩٠.

نه‌بوو گرنگییه‌کی زور بدری به‌و دوو که‌سه، چونکه په‌یوه‌ندیه‌کانی نیمام و تیپو له‌گه‌ل فرهنسیه‌کاندا شتیک نه‌بوو، که حکومت‌ه‌کی هیندستان ناگای لئی نه‌ییت. نیردراویان بۆ ئیران بریتی بوو له‌ کاپتن (جۆن مالکۆلم- که پاشتر بوو به‌ سیړ جۆن مالکۆلم) و نه‌رکه‌که‌شی وه‌ک خۆی باسی لیکردووه بریتی بووه له‌وه‌ی (رېگری له‌گرماني هه‌ر هه‌ولیکي ته‌و فرهنسیه خراپه‌کار، به‌لام چالاک و دیموکراتانه بکات) بۆنه‌وه راسپێردراوو، که نه‌گه‌ر هه‌ر پیشیلکاریه‌ک به‌رامبه‌ر به‌ هیندی بریتانی روودات، نه‌وه مسۆگه‌ر بکه‌ن، که ئیران له‌ دژی (زه‌مان پاشای نه‌فغانستان) پشتگیری بریتانیه‌کان بکات و هه‌روه‌ها هانی بازگانییه‌کی ته‌نگلۆ-فارسیش بدات و نه‌و بازگانییه‌ش بخاته‌وه‌گه‌ر. نه‌مانه‌ سی‌ دۆسیه‌ی نه‌رکه‌که‌ی مالکۆلم بوون له‌ ئیران.⁸⁴ له‌باره‌ی عوممانیشه‌وه ده‌بوو په‌یماننامه‌که‌ی سالی (۱۷۹۸) نوێ بکاته‌وه و چاوبخاته‌وه‌ش، که کاریگه‌ریه‌کانی فرهنسا به‌باشی له‌و ناوچه‌ ستراتیجیه‌ بنه‌ر بکړی.

له‌سه‌ر ریکاگه‌یدا به‌ره‌و ئیران مالکۆلم له‌ مه‌سقه‌ت راوه‌ستا، بۆ نه‌وه‌ی بقوانیت پیش نه‌وه‌ی نه‌رکه‌که‌ی ده‌ست پیکات، له‌ گرفته‌که‌ی نه‌وی تیبگات. بۆ موجه‌له‌ چه‌ندان هاتوچۆ و سه‌ردانی پارێزگاری شاره‌که‌ی کرد، هه‌ر له‌گه‌ل رۆشتنی نیمامدا، که له‌و ده‌مه‌دا وه‌ک به‌شداریکردن له‌ شانديکي نیردراودا ده‌چوووه شویتیکي که‌ندای فارس، نه‌میش راسته‌وخۆ ملی ده‌ریای گرت. له‌ رۆژی (۱۸/کانوونی دووه‌می/۱۸۰۰) دا له‌ دورگه‌ی (حه‌نجام) سه‌رکه‌وته سه‌ر که‌شتیه‌که‌ی نیمام. نه‌م نیردراوه بریتانیه زور کارامانه‌ کاری له‌سه‌ر هیوا و ترسه‌کانی نیمام کرد و مه‌سه‌له‌یه‌کی باشی له‌سه‌ر سه‌رنه‌که‌وته‌که‌ی بۆناپارت له‌ میسردا دروستکرد. ووتی: فرهنسیه‌کان "نه‌وته‌وه‌ بی‌ یاسایه‌ هه‌موو په‌یماننامه‌کانیان پیشیل کردووه و په‌لاماری میسریان داوه، خۆیانیان کردووه به‌ پیشه‌نگی سه‌ر ریکاگانی شاره‌ پیروژه‌کانی مه‌که و مه‌دینه، بېگومان خوا خۆی نانیان ده‌برئ و نه‌وه خواستی خوا بووه، به‌و به‌زه‌بیه‌یه‌وه نه‌یوستووه بریتانیه‌کان له‌و گوشه‌یه‌دا خۆیان ماندوو بکه‌ن. نه‌وته‌تا فرهنسیه‌کانی به‌و به‌زیه‌ که‌یاند و ده‌بینی پاشماوه‌ی سوپاکه‌یان له‌ خه‌می نه‌وه‌دان چۆن به‌ سه‌لامه‌تی له‌ میسر ده‌ریجن."⁸⁵ مالکۆلم له‌ به‌رامبه‌ر نه‌مه‌شدا ئاماژه‌ به‌وه‌ ددات که بریتانیا

⁸⁴ Kaye, op. cit., I, 89-90.

⁸⁵ له‌ سه‌رچاوه‌ی پیشووه‌وه وه‌رگیراوه، لاپه‌ره ۱۰۷.

به پيچه وانه ئى ئه وانه وه سهركه وتنى باشى به سهر تپيو و هاوپه يمانه فرهنسييه كانيدا به ده سته پناوه . هه موو په لاماره كانى بۆناپارتى بۆسه ميسر و سوريا پووجه ل كر دۆته وه . هه روه ها مالكو لم ئامازه يه كيشى دايه سهركه وتنه كۆنه كانى خويان به سه هۆله ندىه كانيشدا، كه نه گهرچى كۆن بووه، به لام سهركه وتنىكى جوان بووه . هه روه ها وتوشيه تى، كه به نده ره ده وه له مند و گرنگه كانى هيندستان كه وتوونه ته ژير كوئتر ولى بریتانيا وه و نه گهر هاوپه يمانى تپيه كى راسته قينه ئى نه نگلو - عوممانى دروست ببى، ئه و ئه و به نده رانه ش بۆ بازرگانه عوممانيه كان كراوه ده ببى . به لام به ديوىكى تريشدا، نه گهر ئيمام گریدانى ئه و هاوپه يمانى تپيه كى به لاوه باش نه بىت و به رده وام بىت له په يوه ندىه دۆستانه كانى خوى له گه ل فرهنسييه كاندا، ئه و به رپرسانى بریتانيا به پى پى پى يست ناچار ده بن هه موو به نده ره بریتانيه كان له بازرگانه عوممانيه كان قه دهغه بكن و عوممانيش وه كه ده سه لاتیكى بىگانه سه ير بكن .

ئيماميش، كه به باشى گوئى بۆ قسه كاكه داره كانى مالكو لم گرتبوو، ته واه به ناگاش بوو له گوپانى رهوتى روداوه كان . بۆيه ده بوو به زوى پىارى خوى بدات، ئه و به بوو ريكه و تننامه كه ئى سالى (١٧٩٨) نۆزه ن كرايه وه و به ندىكى نه وه شيان خسته سه ر ، كه ده ببى نوينه رايه تپيه كى سياسى بریتانيا له مه سقه ت بكریته وه . له ناو ئه و ستافه دا، كه له گه ل مالكو لمدا چوو بوونه ئه وى يارمه تیده ريكى تاييه تى خوى هه بوو ناوى (سه رجیون بۆگل) بوو، به تاييه تى بۆ ئه وه برابر بوو ئه و پۆسته نوپيه له مه سقه تدا وه ريگرى . بۆگل هه ر به زوى توانى جىگه ئى ئه و دكتوره فرهنسييه بكریته وه، كه به ده ر له كارى پزىشكيانه ئى خوى راگر و چاودى ريكارى به رژه وه ندىه كانى فرهنسا ش بوو له مه سقه ت . له په يوه ندى له گه ل ئه م مه سه له يه دا (كائى - ١٨٥٦) ده لى : "له رۆژه لاتدا دوو ده روازه ئى گه وره به رووى كۆره پانه گه وره كه ئى ديپلوماسيه تى بریتانيا دا كراونه ته وه . يه كيان بازرگانيه و ئه وى تريشان پزىشكيه . له راستيدا ئيمه له م رووه وه قه رزاربارى ئيمپراتوريا كه ئى خومانين"^{٨٦}

له پاش ئارامگرتنى گرفته كه ئى عوممان، مالكو لم گه يشته كه ئى به ره و ئيران ده سته پى كرد و له ویش بارودۆخىكى ئالۆزى ئاناسايى بينى . زوو ئه وه ئى بۆ ئاشكرابوو، كه

⁸⁶ سه رچاوه ئى پيشوو . بۆزانيارى زياتر له باره ئى ئه م پرۆژه نه نگلو - عوممانيه وه بپوانه سه رچاوه كه ئى پيشوو، لاپه ره كانى ١٠٥ - ١١٠ . بۆچوونىكى كورتركروه له گتپه كه ئى مايلىزىشدا هيه ، هه مان سه رچاوه ، به رگى نوهم، لاپه ره ٢٩٢ - ٢٩٣ .

سەرکەوتنەکەى دەوسەستىتە سەرئەوئەى، کە بەشێوەیەکی تايبەت دیاری و خەلاتى گرانبەها دابەش بکات و لە گوتار و دەستپێشخەریی قسەکانیشیدا پشت بە شیواى رەسمىی سەرنجراکێش بیهستىت و لەسەر و هەموو ئەمانەشەو، دەبێ بەپێى پێویست ئەو شتانەى پێشکەشى شا دەکەى، لە ئاستىکى زۆر بالا دابن. لەشایەشەو بەرەوخوار دەبێ هەموو کاربە دەستەکان، هەریەکەو بەپێى پۆستى خۆى چاوەروانى وەرگرتنى خەلات بکات. ئەم بۆچوون و پێشبینیانە بەپێى هەلومەرجێک گرنگییەکی تايبەتییان هەبوو، بەتایبەتیش ئەو هەلومەرجەى، کە دەبوو مالکۆلم کارى تێدا بکات. لەکاتێکدا، کە بە توندی بەتەنگ ئەو ئەركەو هەبوو، کە بۆى چوو بوو ئەو، بریاریشى دا بوو لە بەخشینی دیاری و خەلاتیشدا دەست بۆ لۆبى. هەروەها بریاریشى دا بوو بەتەنگ مەسەلە گرنگە رەسمىیەکانى ئەو رۆژگارەشەو بێت.⁸⁷ بەلام لەکاتێکدا خەریکی سەرچەمەندەوئەى ئەم دوو قورسییەى سەر رێگاگەى بوو، بە دەم سەرھەلانی گەشتى سێیەمەو سەردەمیکی سەختى گوزەراند.

ئەو لە ئاستىکى هیندە بەرزدا نەبوو، بەپێى پێویست بتوانی ت دانوستاندنى هاوێبەمانی تێبەکی گرنگ لەگەڵ دەسەلاتە بالاکانى ئێراندا بکات، ئەو تەنها نێردراویکی فەرمانی پێکراو بوو، بۆئێن تەنها کاپتنیک بوو، بۆیە نێمچە ئاومیدیک بوو لەبارەى سەرکەوتنى خۆیەو بەسەر ئەو ئەركەیدا. لەوانەى بەچەند لاپەرە نووسینمان پێویست بێ تەنها بۆئەو کورتەیک لەبارەى ئەو و پێشکەش بکەین، کە مالکۆلم چۆن ئەم گەشتەى چارەسەر کردووە. بەلام لە دووایدا بە پەنابردن بۆ بەهانەى هەلبەستراو، هەپەرەشە، بەلێندان بۆ ماوێکی کاتی چەند مانگی، مەبەستەکی خۆی پێکا و رێگەى پێدرا بچیتە تارانى پایتەخت.

لە نووسینەوئەى ژياننامەکەى خۆیدا دەنوسى "بالەکەى خۆى بریتى بوون لە شەش پیاوی خانەدانى ئەوروپى، دوو کوپ کە کارى روپۆییان کردووە، ۴۲ سەرباز لە سواری چەکدارى مەدراس، ۴۹ نارنجۆک وەشینی خەلکی مۆمباى، ۶۸ خزمەتکار و بەردەستى هیندى، ۱۰۳ یاوهرى فارس، لەگەڵ ۲۳۶ و شەش خزمەتکار و یاوهرى پیاو

⁸⁷ ئەم دوو تايبەتمەندییەى خەلگە پەرمىیە کاربە دەستەکانى فارس، دیاری وەرگرتن و رۆتینی پەرمىی ئەو رۆژگارە زۆر بەباشى لەو سەرچاوەی پێشوویدا و لە لاپەرەکانى ۱۱۱-۱۱۲ دا باس کراوە. بۆ پێننى نمونەى کى باش لەبارەى مۆدیلى زمانى پەرمىیەو بڕوانە ئەو سەرچاوەی خوارەو.

خانه دانه کانی ناو نه و نه رکه ی کاریان بؤ ده کرد. ^{۸۸} بؤیه ئیتر شتیکی سهیر نه بوو بهوئی نه و خه رجییه زورانه وه زور ئاستهنگی دارایی له هیند ده رکه ون.

دوچار مالکۆلم گه یشته تاران و دهستی دایه سازکردنی دانوستاندنی په یماننامه کی سیاسی و یه کیکی نابووری. ^{۸۹} له مانگی کانوونی دووه می (۱۸۰۱) دا نه م هه ولانه ی تاجی سه رکه وتنیان له سه رنا. هه ردو هاوپه یمانیتییه که له لایه ن (حاجی ئیبراهم خان) ی نوینه ر (فاز عه لی شا) و (کاپتن جۆن مالکۆلم) ی نوینه ری فه رمانه رای گشتی هینده وه ئمیزارکان. هاوپه یمانیتییه سیاسییه که پیکهاتبوو له دیباجه یه ک و پینچ به ند و به گشتیش هه موویان له سه ر خواستی بریتانیا بوون. به رجه سه رکردنی نه و ئامانجه سه ره کییه بوون، که بریتی بوو له نه رکه سه ره کییه که ی مالکۆلم، نه ویش ده یکرده پاراستنی هیند له هه ر ده ستیوه ردانیکی فره نسی و نه فغانی. شا قایل بوو کۆمه کی سه ربازی ته واو بؤ بریتانیا ئاماده بکات بؤ به ره فانیکردن له هیند له دژی هه ر کام، یان هه ردووی نه م دوو هیزه گومانلیکراوه. به م دیویشدا بریتانیاش به لئینی دا، که نه گه ر پتووستی کرد شا بؤ به جیگه یاندنی نه و به لئینه ی دابووی بریتانییه کان که وته شه ره وه له گه ل فره نسادا (هه رچه ند له توانایاندا بیته له بارکردن و گواسته نه وه و گه یاندنی سوپای ئیراندا کۆمه ک بکه ن و چه ندیش پتیانبرکیت به پتی پتووست گه نجینه و لوجستی سه ربازیان بؤ دابین بکه ن). ^{۹۰} به لئینی نه وه ی پینه درابوو، که نه گه ر شه ری له دژی نه فغانستان به رپا کرد یارمه تی پتیدریت. رووسیاش، که سه ره کیتین سه رچاوه ی هه ره شه ی سه ر شانشینیه که ی نه و بوو، به ته وای فره امۆش کرابوو. نه م هاوپه یمانیتییه سیاسییه سه رکه وتنیکی ته واو بوو بؤ بریتانیا. ^{۹۱} په یماننامه ئابورییه که یش هه روه ها بوو، نه گه رچی به دلنیا ییه وه له رووی گرنگیه وه نه مه یان له چاو سیاسییه که دا شتیکی ناوه ندی بوو. هه موو نه و ئیمتیازه ئابوریانه ی پتیشتر به بریتانیا

^{۸۸} هه مان سه رچاوه ی پتیشوو لاپه ره ۱۱۶.

^{۸۹} بۆیینینی باستیکی درژ، به لام سه رنجراکیشی نه م دانوستانده برونه هه مان سه رچاوه ی پتیشوو- لاپه ره کانی ۱۱۷-۱۵۴

^{۹۰} Aitchison, C. U., Treaties, Engagements and Sanads relating to India and neighboring countries (Revised ed., Calcutta, 1909), XII, 41-42.

^{۹۱} Text in ibid, 38-42 S synopsis of the treaty is given in Hertslet, Sir Edward, Treaties, etc., concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other powers, wholly or partially in force on the last April, 1891 (London, 1891) 1

درايوون نۆږه نكرانه وه (چەند شتيكى زۆرى نوڤى تریش بە دەستەتەن و هەروەها ئەو برى باجەيش، كە لە كپياران وەر دەگيران كە م كرانە وه بۆ ريژەى لەسەدا يەك).^{۹۲}

دواڤاكامى ئەم پەيماننامە ئەرکە كەى مالىكۆلميان بە كۆتاييه كى سەرکە وتووگە ياند. لە مانگى كانوونى دووهمى (۱۸۰۱) دا ئيران و عوممان هاوپەيمانى بریتانيای مەزن بوون. هەروەها ميسۆپۆتامياش دۆست بوو، ئەگەرچى پەيوەنديه كانى لەگەڵ بریتانيادا لە هەلومەرجيكي دانسقا دا بوو. وڵاتەكە بە ناو لە ژێر دەسەلاتى سولتاندا بوو، بەلام خۆى لە راستیدا لە بوونى تيزيكي گەورەى سەر به خۆيى بە هەرمەند بوو. والى (فەرمانرەوا) ى بەغدا فەرمانى هەموو شتەكان بە دەست خۆى بوو، بەلام بە ناو سەر بە سولتان بوو، تەنانەت دوو فەرمانرەواكەى تری بەر دەستيشى، كە واليه كانى بەسەر و موسڵ بوون جار به جار پاشاى راستەقىنه بوون و فەرمانيان بەسەر دەزگای دادوهرى خۆياندا هەبوو. ئینگليزه كان زۆر بە ئاگاييه وه مامەلەيان لەگەڵ ئەم راستيه دا دەکرد، بۆيه وا راها تېوون بۆ هەر مەسەلە يەك پەيوەنديى بە ميسۆپۆتاميا وه هەبوایه راستە وخۆ مامەلەيان لەگەڵ واليه كاندا دەکرد. يەكەمىن پەيوەنديى ئەوان لەگەڵ واليهى بەسەر دا بوو، كە شوپنه كەى نزيكترين شوين بوو لە كەنداوى فارسە وه. لە ريگەى ئەو وه بوو توانييان تەنازولە كانى سالانى ۱۶۳۹ و ۱۷۲۸ و هەروەها ۱۷۳۱ يش بە دەستبھيئن. ئەم تەنازولانە يەك بە دوواى يەكدا هەر بۆ ئەو بوون رېپيدانتيكيان پى وەر بگيرى بۆ ئەو وى لە ناو بەسەر دا كارگە يەك دروست بکړى و باجى سەر کالا ئینگليزيه كانيش ديارى بکړى بە لەسەدا سيى نرخه كانيان. ئەگەرچى لەو ناچى دەقى هيچ كامى ئەم تەنازولانە لە بەر دەستدان، بەلام ژمارەى ئەو بەلگە نامەى بېواپيكر وانهى ئاماژەيان پېدەكەن، كەم نيين.^{۹۳} كۆنترين بەلگە يەك، كە بوونى هەبيت ئەو فەرمانه يه، كە لەسالى (۱۷۵۹) دا لەلايهن سوله يمان پاشاى واليهى بەغدا وه بۆ بریتانيا دەرکرا وه. ئەو فەرمانەش سەلماندن و جەخت لەسەر كەندنە وه يەكى دانيای سەر ئەو ئيمتيازاتانە بوو، كە تا ئەوكاتە لەلايهن ئاستانە وه بە بریتانيه كان درا يوون.^{۹۴}

⁹² Aitchison, op. cit., 7. Text of the economic treaty, ibid, 42-46

واتە بۆ بينينى دەقى پەيماننامە ئابوريه يەكە بېوانە سەرچاوه پيشووه كەى ئايچسن لاپەرەكانى ۴۲-۴۶

⁹³ Aitchison, op. cit., XI, 1.

⁹⁴ دەقى ئەو فەرمانە لەسەرچاوهى پيشوودايه، لاپەرە شەش، لەبارەى كۆنترينى ئەو تەنازولانە شەوه،

كە لەلايهن ئاستانە وه پيشكەش كراون بېوانە سەرچاوهى سەر وه، بەشى يەك، سيكشنى يەك.

ههروهه بریتانیا دانانی چهند کریگرتیهکی بازگانیی له هه ریه که ی به غدا و به سره بۆ خۆی مسۆگه رکرد و ئه وهی ناو به سره یان تا نزیکه سهدیه ئۆزده بۆ ئه و ژۆر گرنه بوو. ئه و کریگرتیه یی ناو به سره له پیش ئه و ی تره وه کرا به کۆنسل. (هینری نیقیل) ی بالۆیزی بریتانی له ئیسته نبول توانی له سالی (۱۷۶۴) دا فه رمانیک ئاستانه به ده ست بهیئت بۆ ئه وهی (پۆه رت گاردن) له کۆمپانیای رۆژه لاتى هیندییه وه بیست و وه ک بالۆیزی بریتانیا له به سره ده سته کاربیست. ئه وه بوو ئیمتیا ز و حه سانه ی پاش باری به سره یه که مین کۆنسل بریتانی ده ستنیشانکراو بۆ میسۆپۆتامیادا.^{۹۰}

له به غدا ییش ئازانسیک نیمچه هه میشه یی دانرا، سه ره تا له سالی (۱۷۵۵) دا ئه و پۆسته به کابرایه کی ئه رمه نی پرکرایه وه و ده سال پاش ئه ویش ئینگلیزیک چوه جیکه که ی. له سالی (۱۷۶۵) یشدا پرۆژه لیک بۆ دانانی ئازانسیک هه میشه یی له به غدا ییش ئاماده کرا، به لام پرۆژه که له لایه ن ئه نجمه نی به رپۆه به رانی کۆمپانیا که وه په سه ند نه کرا. له سالی (۱۷۸۲) دا پۆسته که کرا به هه میشه یی و که سیک ئینگلیزی ره سه نی بۆ ده ستنیشانکرا.^{۹۱}

له سالی (۱۷۹۸) وه بریتانیا که وته ئه وهی گرنگیه کی دیپلوماتیا نه به به غدا بدات. ئه وه بوو بریتانییه ک له و ی دیاری کرا (نهرکه سه ره کییه که ی بریتی بوو له گواسته وهی هه والگران ئیستخبارات) به سه ر وشکانیدا له نیوانی بریتانیا و هیندستاندا و چاودیری هه لسوکه وتی نیردراوه فره نسیه کان بکات و راپۆرتیان له باره وه بدات، به تاییه تییش ئه و پرۆژه یی ناپلیون هه یوو بۆ ئه وهی له ریکه ی میسر و ده ریای سووره وه بتوانیست هیندستان داگیربکات).^{۹۲}

له دوو سالی پاشتردا، که بریتانیا که وته ئه وهی کاردانه وهی خه سته به رامبه ر به مه ترسییه کانی فره نسا بۆ سه ر رۆژه لات هه بی، ئیترگرنگی دیپلوماتیا نه ی به غدا وه ک شتیکی به رچاو ده رکه وت.

له سالی (۱۸۰۲) دا (لۆرد ئیلجین) ی بالۆیزی بریتانیا له ئیسته نبول داوایه کی ئیمپارتۆرییا نه ی له سولتانه وه پیکه یشت، تیدا ئاگادار کرابۆوه، که ئاستانه (هافه رد

^{۹۰} ده فی فه رمانه که و ههروهه بپوانامه که ی بالۆیزی بریتانیا ی له ئیسته نبول له شکۆی ئه و فه رمانه دا، له ناو سه رچاوه ی پیشوودا هه ن، لاپه ره کانی ۶-۹.

^{۹۱} Longrigg, op. cit., 188; Aitchison, op. cit., 2.

^{۹۲} هه مان سه رچاوه ی پیشوو، لۆنگریگ، لاپه ره ۲۵۴

جۆن) ی وهك بالۆیزی بریتانیا له بهغدا و ده‌وری به‌ره‌كه‌ی به‌لاوه په‌سه‌نده.⁹⁸ ئیمتیازی ته‌واو وحه‌سانه‌ی بی‌شومار رژان به‌سه‌ر جۆنزیشتا. بۆ نموونه ده‌یتوانی له‌گه‌ل ده‌ستوپێوه‌نده‌كانیدا و به‌خواستی خۆی به‌ناو ته‌واوی ولاته‌كه‌دا گه‌شت و هاتوچۆ بکات، هه‌ر خواستیکی هه‌ر کۆمه‌کیکی هه‌بوایه‌ بۆی جێبه‌جێ ده‌کرا. به‌ریکه‌وت و له‌ به‌ختی باشی ئه‌و، والیی به‌غدايش هه‌ر وهك سولتان دۆستی بریتانییه‌كان بوو. ئه‌م والیی به‌غدايه سوله‌یمان پاشای پیر بوو، كه نازناوه‌كه‌ی (بویوك) بوو (بویوك وشه‌یه‌کی تورکییه به‌مانای گه‌وره‌ دیت- و-) له‌سالی (١٧٨٠) دا له‌لایه‌ن (مسته‌ر لاتوچ) وه‌ه، كه به‌ کرێ گیراوێکی ئینگلیز بوو، بۆ پاراستنی حوكمی خۆی له‌ به‌غدا یارمه‌تی درابوو.⁹⁹ والیی به‌غدايش هه‌روه‌كو سولتان و شا و ئیمام، به‌دلتیایی سۆزی به‌ره‌و بریتانییه‌كان هه‌بوو.

بۆیه پاش نزیکه‌ی سێ سال له‌چالاکیی سیاسی و سه‌ربازی (له‌ ١٧٩٨- ١٨٠١) بریتانییه‌كان نه‌ك هه‌رچی گریمانیکی دۆمنايه‌ تیکردنی ناپلیۆنیان به‌رامبه‌ر به‌ هیندستان تیکشکاند، به‌لکو خۆشیانیان وهك خوازاوترین هێزی بیگانه‌ی ناو ته‌واوی ناوچه‌ی ئستانبول تا كه‌لكوتا جێگیر کرد. هه‌رچی ئاستانه‌یه‌ هاوپه‌یمانیکی ته‌واوی ئه‌وان بوو. هیندستانیش به‌باشی له‌ژێر کۆنترۆلیاندا بوو. عوممان به‌هه‌موو خواسته‌کانی بریتانیا له‌باره‌ی فیه‌نساره‌ی قایل بوو. ئێران به‌ئینیدابوو له‌کاتی وه‌لامدانه‌وه به‌هه‌ر مه‌ترسییه‌ك، كه‌ بۆسه‌ر هیندستان دروست ببێ هاوکاری بکات. به‌غدايش بۆیه‌كه‌مین جاری خۆی بووه شوینی نیشته‌جیوونی کونسڵخانه‌یه‌کی گرنگی بریتانی. له‌ویدا، كه‌ هه‌موو ئه‌و ده‌ستکه‌وته‌ باشانه به‌ده‌ستهاتببون ئیتر به‌دلتیاییه‌وه ده‌بوو دامه‌زراوه‌یه‌کی به‌زه‌بری بریتانی بۆ کۆنترۆلکردنی ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست دایه‌م زڕین. كه‌چی له‌بریی ئه‌وه هه‌موو ئه‌م شتانه‌یان فیه‌رمۆش کرد و به‌زووییش له‌ده‌ستیان دا. ئیتر پێویست بوو سه‌رکه‌وتنیکی یه‌كجاره‌کی تری بریتانی به‌سه‌ر بۆناپارتدا به‌ده‌ست بێته‌وه بۆئه‌وه‌ی بتوانن جاریکی تر ئه‌م کۆنترۆله هه‌میشه‌یی و ناکاتییه‌ چه‌سپیه‌وه به‌ده‌ست بێته‌وه.

⁹⁸ ده‌قی ئه‌م بېروانه‌ ئیمپراترییه‌ عوسمانیه له‌ناو کتێبه‌كه‌ی ئایتچسۆندا هیه، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو لاپه‌رده‌کانی ٩-١٠ به‌لام له‌ به‌راره‌که‌یدا ئه‌وه نه‌هاتوه، له‌ چ مانگی‌دا ئه‌و بېروانه‌یه‌ ده‌رکراوه.
⁹⁹ Longrigg, op. cit., 196-254. on the impressive reign of Suleiman Pasha Buyuk (1780-1820), see ibid, 195-220. The Turkish word (BUYUK) means great.

بەشى سىيەم

دوواين قۇناغى كىيەركىي

ئەنگلۆ- فرەنسى لە رۇژھەلاتى ناوہراستدا

۱۸۰۹-۱۸۰۲

دووايین قۇناغى كىيەركىي نەنگلۇ - فرەنسى لە رۇژھە لاتى ناوەر استدا

۱۸۰۹-۱۸۰۲

۱. نوچدانى بالادەستىيى برىتانيا لە ۱۸۰۲ - ۱۸۰۷

يەكەمىن سەرکەرتنى برىتانيا بەسەر بۇناپارتدا بەرپوداۋىك كۆتايى ھات، كە ئەتوانىن بلىيىن سەرەتاي سەردەمىيىكى كاردانەۋەى بەرامبەر بە برىتانيا دروستكرد. ئەو رووداۋە برىتى بوو لە ھەرەسى پرۆژەيەكى گەۋرەى ھاۋەشى سەربازانى رووسى و فرەنسى. پرۆژەكەشى لەلايەن (پۆل ى يەكەم) ى رووسياۋە ئامادەكرابوو، كە لە مانگى كانوۋونى دوۋەمى (۱۸۰۱) دا ئاشتىي لەگەل بۇناپارت كرد و ھاۋەيىمانىتتىيەكىشى لەگەلدا گرېدا. ھەر لە (۲۷) ى ئەو مانگەدا ئەو پلانە تۆكمەيە لەلايەن قەيسەرەۋە نىردرا بۆ كۆنسللى يەكەم.^{۱۰۰} بۇناپارت، ئەگەرچى بىرۆكەكەشى پەسەندكردبوو، بەلام كەمتر لە كەسايەتتىي سەيرى تزار گەشبين بوو بەرامبەر بەۋەى ئەو پلانەى دايان نابوو كاريگەرييەكى ھەبى. بەو ديوەكەى تردا پۆل سەرمەستى ئەۋەبوو، كە تازە ھەرىمى گورجىستان لىكابوو بە ئىمپراتورىاكەيانەۋە، بۆيە زۆر گەشبين بوو، ھەر بەراستىيىش ئەو سوپايەى لە ھەرىمى قەوقاز ھەيبوون كەوتبوونە رىگە بەرەو ھىندىستان، بەلام ھەر لەۋ دەمانەدا و لەپۆژى (۲۲/ ئادار/ ۱۸۰۱) ۋە لەلايەن دەستەيەكى پياۋكوزانەۋە كۆتايى بە ژيانى ھىترا و پرۆژەكەشى لەپرىكىدا سەرى تىداچوو. بەرپرسيكى شارەزا لە كاروبارى ناۋچەى فارس

¹⁰⁰ بەپىي پلانەكە سوپايەكى رووسى خرابۆۋە ئامادەباشىيەۋە، بۆئەۋى لە تۇرىنبۆرەۋە و بەپىگى بوخارا و كىيىفدا بىكەۋىتتە جۈۋلە و سوپايەكى فرەنسىيىش لەژىر فەرمانى (ماسىنا)دا بەناو روبارى دانوبدا بىچنە خوارەۋە بۆ تاگەتۇرگ ولەۋىشەۋە بەناو ئۆن و ئۆلكادا بىچنە ئەستراخان و لە ئەستراخانىش لەگەل ھىزە رووسىيەكان يەكبىگرن و مىلى رىگەى ھىرات و قەندەھار بىگرنەبەر. بىروانە ئەم سەرچاۋەيەى خوارەۋە:

دهلټ (نګر نه پيلانه قهواره بگرتبا، به دلتيايي وه به کاره سات کوتايي پيده هات، هوکاري نه قهواره نه گرتنه ش هر به تنها ناگه پټه وه سهر که مي که ره سته و بلاويونه وي پها و نه خوشي، به لکو ده گه پټه وه بو هيرش و په لاماري هوژه خو جيتييه کان و دووري و ناله باريي هيلي په يوه ندي پټو کردن له هر په که ي فره نسا و قولگاوه بو هيندستان).^{۱۰۱}

سهر باريي نه مانه ش بوناپارت پټويو، له ململانه کردني دږي بریتانيای مه زندا، چ له روژه لاتدا بي، يان له روژئاوا، قهيسر (تزار) هاوپه يمانتيکه نابي ده ستي ليته لېگريټ. بويه له ده سندانې نه و هاوپه يمانه به لای نه وه و کاره ساتيک بوو (کوستيک بوو). تهنانه کوژرانه که شبي و باسکرد، که به فیتی بریتانیا کرابي. سهر سوپرماني نه و، به و کوژرانه شتيکي سهر نه بوو، چونکه مهرگي پو له هر تنها کوژاندنه وي دووين پزيسکي هاتنه ديي نه و نوميدانه ي بوناپارت نه بوو، که له باره ي ميسر و هيندستانه وه هه ييوون، به لکو په يوه نديي به وه شه وه هه بوو، که په لاماره که ي بریتانیا بوسر (کوېن هاگن) کوتايي به (بيلايه نيي چه کدارانه ي باکور) يش هينا. به پي نه و بيلايه نيي رووسيا هاوپه يمانتيه کی له گه ل چه ند ولاتيکي سکه دنافيدا هه بوو، نه و هاوپه يمانتيه وايده کرد بریتانیا نه توانيت نه و که شتيانه بيشکنيټ، که کالای به قاچا خبراويان بو فره نسا ده برد. له مانگي مايسي (۱۸۰۱) دا سويد و دانيمارک له باره ي گرفتې بايکوټکردنه وه له گه ل بریتانیا دا به ريکه وتنک گه يشتن و له (۱۷/حوزه يران/۱۸۰۱) يشدا ديسان بریتانیا له گه ل رووسيا شدا به ليکتیگه يشتنک گه يشتن. (ده چ) پيمانده لي: نيتر فره نسا له هه مو روويه که وه گه رايه وه سهر نه وي، که ده بي تنها به تنگ نه وه وه بي (به ناشتي) سهر چاوه ي داهاته کاني خو ي بپاريژي و نه مه يان سهر که وتنه بو نه و.^{۱۰۲}

سهره کيترين به ره نجامي سهر نه که وتنې بوناپارت به ده ست بریتانيه کانه وه نه وه بوو: له سالي (۱۸۰۲) دا ناشتي (نه ميه ن) ي په سهند کرد. به لای بریتانیا شه وه بوناپارت له سهره تاوه وک مه ترسيه کی گه وړه و ابو بوسر هيندستان. هيشتا کاري دوژمنکارانه ي به رامبه ر به به رژه وهنديه کاني نه وان له روژه لاتدا هه ستي پيده کرا. به لام به پيچه وانه ي نه وه وي له سالي (۱۷۹۸) دا ليي چاوه پروان ده کرا، نيستا نيتر به گشتي

¹⁰¹ سايکس، هه مان سهر چاوه ي پټشو، به رگي نوهم، لا په ۲۰۰.

¹⁰² Deutsch, H. C. The Genesis of Napoleonic Imperialism (Harvard University Press, Cambridge, 1938), 22. On the seriousness of the Tear's death to Bonaparte, see ibid, 21.

مه ترسیه کانی خاموش بوو یونه وه. به دلنیا یی له و ده مه دا، که دانوستاندنې ناشتی له ناو هؤلی هر دوو پرله ماندا ده چوه پېشه وه و دهنگی گه شینینیش به رز بوو، دهنگی گومان کردن له نیازه کانی بوناپارت به رز بوه. (نیرل کارلیزل و میستر نه لیوت) له مالی خویانه وه هاواریان لی هه ستا، که له و کاته دا دانوستاندنې ناشتی به پتوه چوه، بوناپارت چه ندان که شتی پچهک و زه خیره ی جهنگی به ره و نیندیز خستوته پي. میستر نه لیوت که کیمانه زهنگی ناگایي نه وه ی لیډا، که بوناپارت له هه ولی نه وه دابووه نه و کاتی نارامییه ی بریتانیا به دیوی هه لیه کی ناسایشی گه ورده دا، به ری، بونه وه ی بتوانیت له چرکه ساتیک یه کلاکه ره وه دا و له ناو جه رگی نیمپراتوریا که ی بریتانیا دا چالاکانه نازاوه ی خوی بنیته وه. حکومتی بریتانیش، که بوخوی ناگاداری نیفاق و نیازه کانی بوناپارت بوو، پیوایوو، که نه و ناشتییه له وه دا باشته، که شتیکی له شه رکدن که متره. بویه (ووتیان نه و هه سته ی ناو نه و مال له م کاته دا زور هه ساسه و زیاده پویه نه گه ر بین روونکرده وه ی ته وای بویه کین).^{۱۰۳} ناشتی هاته به ره م و بوناپارتیش به شیوه یه کی جه وهری خوی له روژه لاتدا سازدایه وه و سه رله نوی که وته وه بوونیا دنانه وه ی هه ندی له و بنکانه ی خوی له و ناوچانه دا هه بیوون، بو دزایه تیکرنه وه ی به رژه وه ندییه کانی بریتانیا له روژه لاتدا.

خیرترین کایه ی نوکراوه ی چالاکیه کانی ناپلیون بریتی بوو له نیمپراتوریای عوسمانی و دواتر له مه وه هه موو جه وزی روژه لاتی ده ریای سپی ناوه پاستی داپوشییه وه. کاربه ده ستانی فرهنسی ته نانه ت پیش کوتایی سالی (۱۸۰۲) یش له و به شه ی جیهاندا سه رقالی کارکردن بوون، مه یلی خه لکه کاربه ده ست و فه رمانره واکانی نه و ناوچانه یان به لای خویاندا راکی شابوو، هه مووشیان له باره ی ناوچه کانی کارکردنی خویانه وه راپورتی وردو ته وایان ره وانه ی نیشتمان ده کرده وه.^{۱۰۴} نه م چالاکیانه گومانی بریتانیا یان جولانده وه و هر زوو له گه ل هه ندیک شتی تردا بوونه مایه ی دپان و لیکه لوه شانده وه ی په یوه ندییه دیپلوماتییه کانی نیوانی نه م دوو ولاته.

¹⁰³ Parliamentary History of England, XXXVI, 1801-1803, 312-314.

¹⁰⁴ Authentic official documents relative to the negotiation with France (Chappell, London, 1803), "Declaration" III-XVI.

نه م راگه یانده ره سمییه جوړه سه رته تاو ناسینیکه بو نه و به لگانه، نامازه به و گرفته سه ره کیانه ده کات، که له سالی (۱۸۰۲) دا بوونه هؤی دپان و هه لوه شانده وه ی په یوه ندی نه نگلو- فرهنسییه کان، له م راگه یانده دا بوچوونی تاییه ت تیکه لی حه قیقه ته کان نه کراون.

زووترين رووداويك، كه بووه هؤي سهره‌لدانه‌وه‌ي دوزمنايه‌تي، بریتی بوو له راپورته به‌ناويانگه‌كه‌ي نيردراوي فره‌نسي (هوراس سيبسيستاني). ئه‌م كۆلۆنيل سيبسيستانييه له مانگي تشريني يه‌كه‌م و تشريني دووه‌مي سالي (١٨٠٢) دا گه‌شتيكي به‌ميسر و سوريا دا كوردبوو. له‌و شوينانه چاوي به‌چهندان كه‌سايه‌تي گرنگ كه‌وتبوو، له‌باره‌ي توانا سهربازيه‌كاني بریتانيا و توركيه له‌و ناوچانه‌دا زانياري گرانبه‌هاي كۆكردبووه. ئه‌و راپورته‌ي ئه‌و له‌و گه‌يشته گرنگ و به‌رچاوه‌دا ئاماده‌يكردبوو، گه‌ژانه‌ روژي (١٨٠٣/١/٣٠) له‌ بلاوكراوه‌ي (مؤنيتهر) دا بلاوكرايه‌وه. ئه‌و بلاوكردنه‌وه‌يه يه‌كسه‌ر بارتيكي ناناسي قورسي به‌دریژايي كه‌ناله‌كه‌ي نيواني بریتانيا و فره‌نسدا دروست كرد.¹⁰⁵

بيروپايه‌كي جه‌ماوه‌ري بریتانيي زوريش له‌ ريگه‌ي راگه‌يانده‌كانه‌وه‌ بلاوكرايه‌وه، ئه‌مه‌ش ئاره‌زووي حكومه‌تي بوئه‌وه‌ جولاند بكه‌ويته‌ جووله‌ و وه‌ستانه‌وه‌يه‌كي خوي له‌دژي پلانه‌كاني بوناپارت گه‌لا له‌ بكات.

ناشتيه له‌روژكه‌كه‌ي (ئهميه‌ن) يش نه‌يتواني له‌به‌رامبه‌ر ئه‌م دژ به‌يه‌كتر وه‌ستانه‌وه‌ي به‌رژه‌وه‌ندي و ترسانه‌دا زياتر رابوه‌ستيت. بويه‌ ديسان له‌سالي (١٨٠٣) دا بریتانيي مهن و فره‌نسا دوو دوزمني چالاکي به‌رامبه‌ر به‌يه‌كتری وه‌ستا بوون.

له‌چهند ساليكي دواتردا گوپه‌پاني سه‌ره‌کي بۆ چالاکيه‌كاني بوناپارت له‌ روژه‌لاتي ناوه‌راستدا بریتی بووه له‌ ئيران. بويه‌ نيتر ئه‌م ولاته له‌لايه‌ن بریتانياوه و به‌ سياسي‌تيكي خوپه‌رستانه‌ي ره‌ها فره‌امۆش کرا. ئه‌وه‌شمان له‌ياده، كه له‌م چهند سالي دوواييدا، هه‌ر بریتانيابوو واي له‌ شا كرد، كه وه‌ك دلسۆزترين هاوپر و باشترين هاوپه‌يمان بير له‌ بریتانيه‌كان بکاته‌وه‌. بويه‌ به‌م پييه‌ بوو، كه شا له‌ (كانوني دووه‌مي سالي ١٨٠١) دا هاوپه‌يمانتييه‌كي له‌گه‌ل مالکۆلدا ئيمزاکرد و به‌وييه‌ش ئيمتيازاتي باشي به‌پي پيويست پيدان و هه‌ر ئه‌ويش بوو، به‌ليني پيدان، كه ئه‌گه‌ر فره‌نسا، يان ئه‌فغانستان، يان هه‌ردوويان پيکه‌وه‌ په‌لاماري هينديان دا، ئه‌وا ئه‌مان هاوکاري ته‌واويان پيشکesh بکهن. له‌ وه‌لام و کاردانه‌وه‌ي ئه‌و هاوپرته‌يه‌ بيمايه‌ياندا شاهات بالۆيزخانه‌يه‌کي به‌ سه‌روکايه‌تي (حاجي خه‌ليل خان) ره‌وانه‌ي هيندستان کرد. به‌لام حاجي به‌ريگاوه‌ بوو بوئه‌وه‌ي له‌ هيند پسته‌كه‌ي خوي وه‌ربگري، كه‌چي له‌

¹⁰⁵ For an English version of the report, see *ibid*, App. I, 1-10.

On its far-reaching effect upon English public opinion at the time, see Coquille, P., *Napoleon and England, 1803-1813* (English translation by Gordon Knox, London, 1904), Ch. IV, 28-36.

شهریکی نیوانی خزمه تکاران و پاسه وانانی خویدا کوژرا و حکومتی هیندیش به و بۆنه یه وه نیکه رانیی زۆری خۆیی بۆ شا ده ربیری. هه مان حکومت مووچه یه کی خانه نشینی ته وای ته منی بۆ کوری نیردراوه کوژراوه که برییه وه، که بره که ی بۆ هه ر مانگیگ (۲۰۰۰ روپیه) بوو، که ده کاته (۱۵۰ پاوه ندی نیسته رلینی)^{۱۰۶} نه که رچی بریتانییه کان نه م سیاسه ته شیان گرتبووه بهر، به لام هه ر پیان وابوو، ئیران نه و هاوپه یمانه یه، که نابئ دهستی لیله لگی ری. کاتیک، که به هه لئ بۆناپارت نه وه روون بۆوه، ئیتر نه م کابرایه مه ترسییه کی بۆسه ر ئوروپا و رۆژه لاتئ نزیک نه ماوه، ئیرانییش که وته وه هه ولئ دۆستایه تیکردنی بریتانیا. نیردراوی تازه ی ئیران بۆ هیندستان بریتی بوو له ژنبرای حاجی خلیل خان، که له ریگادا به ره و نه وی کوژرا. نه میان له سائی (۱۸۰۵) دا نیردرا بۆ هیندستان ده بوو له ماوه ی دوو سالدا بگه رپته وه ناو نیشتمانی خۆی، بۆیه زۆر ناو می د بوو. (لیزه وه ئیتر ئیران به ته وای له لایه ن که لکه تاوه فه رامۆش کرا).^{۱۰۷}

نه و سه رکه وته ی، که بریتانیای سه رمه ست کردبوو، روانینیکی هه لئ له باره ی هه لومه رچی ئاسایشه وه له لا دروست کردن و وایلیکردن ئیران به ته وای فه رامۆش بکه ن کاریگه ریه کی جیاوازی له سه ر لایه نی به زیوو هه بوو.

بۆناپارت هه ر به زوویی پاش نه وه ی (ناشتیی نه میه ن) به کۆتایی گه شت، بۆ یه که م جار گرنگیه کی راسته قینه ی دا به ئیران. زانیارییه کی باشی له باره ی هه لومه رچی نه م ناوچه یه و ناوچه کانی تری رۆژه لاتئ نزیک و ناوه راسته وه له لایه ن نه و کریگرتانه ی خۆیانه وه بۆ ده هات، که له و رۆژگاره دا و له پاش سالانی سه رکه وته ی بریتانیا (۱۷۹۸- ۱۸۰۱) له و ناوچانه دا له ناو پۆسته کانی خۆیانه دا مابوونه وه و کاریان ده کرد.

له سیپتیمبه ری سالئ (۱۸۰۳) دا فه رمانی به (تالیراند) کرد، که له نزیکه وه ئاگاداری کاروباری سیاسی و ئابووریی ئیران بیئت. له به هاری سالئ پاشتردا نه وه ی به هه ند وه رگرت، که نوینه ریکی خۆی بنیترته نه و ولاته، بۆنه وه ی زانیاریی تازه و نوئی به به ها

¹⁰⁶ نه م کوپه ماوه ی شه ست و پینچ سال نه م مووچه یه ی وه رگرت و دوواییش له پاریس مرد، به درێژایی په نجا سال هه رچی ئۆپیرا نمایش بکرایه، نه م ده چوو ده یتنی، بپوانه سه رچاوه ی پێشوو، لاپه ره ن ۳۰۲.

¹⁰⁷ هه مان سه رچاوه ی پێشوو.

کۆڭکاته وه. ¹⁰⁸ به لّام هه لومه رچی ناو ئێران هیشتا بۆ ده ستپیکردنی هاوپه یمانتیییه کی (فرانکۆ-ئێرانی) له بار نه بوو. ولاته که هیشتا به ته واوی نه که وتبووه بهر گوشاری دوژمنایه تیی ولاتانی بیگانه وه و هیشتا شایش ده یویست ده ست به و برۆایه ی خۆیه وه بگری، که بریتانیا له کاتی پێویستدا هاوپه ییه کی باشه.

له سالی (1805) دا شا فاز عه لی مه رگی خۆیی به ئاوات ده خواست، چونکه تالاری زۆری به ده ستی رووسه کانه وه چه شت. له و ساله دا (باکۆ و داغستان) ی له ده ست دابوو، هه ره شه ی زیانی گه وه تریشی له سه ربوو، که چی هیشتا تا چاوپریکات هه یج ئاماره یه کی هه یج یارمه تیه ک له لایه ن بریتانیا وه دیار نه بوو. بۆیه به ناچاری په نای بۆ هاوپه یمانتیییه که ی سالی (1801) ی نێوانیان برده وه، به لّام ئه م به لگه نامه یه ش له دژایه تیکردنی رووسیدا هه یج یارمه تیه کی ئی نه هاته به ره م. به لگه که ش خۆی له راستیدا هه یج جۆره یارمه تیه کی وای تیدا دیاری نه کرابوو، که له لایه ن بریتانیا وه پێشکه شی شا بکری. ¹⁰⁹ ئه م هه لسوکه وته هه ر به ریکه وت نمونه یه کی باشی یاریکردنی دیپلۆماسیانه بوو، به لّام پاشتر به رپه رایه تیی بریتانیا بوو به (هونه ر) ئی، هونه ری ئه وه ی به به هانه ی هاوپه ییه تی یان هه ر به هانه یه کی تره وه (چه ند زۆرت ویست وه رییگه ره و چه ند که مت له ده سته ات ئه وه نده بده). ئێران به پێی کاغه زی نووسراوی هاوپه یمانتیییه که به پێچه وانه ی رووحی دیباچه که یه وه، نه یه توانی له دژی رووسه کان چاوه پوانی هه یج یارمه تیه ک له بریتانییه کان بکات. ¹¹⁰ شا هه رچی گوشاریکی هه بوو به کاری هینا، ئینجا بایدایه وه به لای بۆناپارتدا بۆ ئه وه ی ئه و به لئینی فریاکه وتنیک ی پێدا.

له وه لّامی نامه یه کدا، که له شاهه پێیگه شتبوو، بۆناپارت فه رمانی به (ئامیدی جوبیتر و ئاجیوتانت جه نه رال رۆمیق) کرد، که بچه ئێران، یه که میان بۆ گرنگیدان به

¹⁰⁸ Shupp, F. P. The European Powers and Near Eastern Question, 1806-1807 (New York, 1931), 433; Sykes, op. cit., II, 303.

¹⁰⁹ برۆانه ئه و سه رچاوه یی سه ره وه لابه ره (1807-1808) بریتانیا به لئینیدا که کۆمه کی بۆ بنیژیت، چه ند له توانادا هه ییت بیاندا تی. له بری مالکۆلدا هه بوو، که ئه گه ر پێویستی شتپێدان هاته پێش، چه ند له توانایاندا بوو، یارمه تییان بده ن.

¹¹⁰ تا ئه و کاته هیشتا بریتانییه کان هه یج جووله یه کی ئه وه یان لی دهرنه که وتبوو، که گوێ به جموجوله کانی رووسیا به رامبه ره فارس بده ن، چونکه تا ئه و سه رده مه و تا رۆژگاری پاش کۆتایی سه رده می ناپلۆنیش رووسیا دراوستیه کی وا نه بوو حسابی له سه ر بکری.

کاروباری سیاسیانەى ئەو ئەركەى بۆى چووویون و ئەوى تریشیان بۆ کاروبارە سەربازییەكەى ئەركەكە .

جۆبیرت لە رێگەدا بەرەو ئێران، كە بە ناوچەى عوسمانییەكاندا تێدەپەرى دەستبەسەرکرا، بۆیە بە چەند مانگ پاش (رۆمیۆ) و لە حوزەیرانى (۱۸۰۶) دا توانیى بگاتە ناو ئێران. بەلام بە ماوەیەكی كەم پاش گەیشتنى جۆبیرت، رۆمیۆ مرد و جۆبیرتیش ناچار بوو خۆى بەتەنها گەرنگی ئەركەكەیان لەئەستۆ بگرێ. هەرەها گەیشتنەكەى جۆبیرت لەو كاتەدا زۆر گونجاو بوو، چونكە شا تازە لەناوچەى (عەسكەران) بەزینیكى بەدەستى رووسەكانەوێ خواردبوو، لەپاڵیشەوێ هەردوو ناوچەى (باكو و داغستان) - یشى لەدەستدا بوو. سەربارى ئەمانەش هاوارەكانى شا بۆ بریتانیا بۆئەوێ یارمەتیی بەدەن، ماوەى دووسال بوو لەلای بریتانیاوێ خرابۆوێ ژێر باس و لێكۆلینەوێ، بەبێ ئەوێ ئەنجامیكى بەرجەستەى هەبێ.^{۱۱۱} بۆیە شا بریاری دا، كە لەگەڵ ئەو نەتەوێدا، كە خۆى زۆر رقیشى لێیان بوو، ببێت بە هاوپیەمان، چونكە چەقوى رووسەكان گەیشتبووێ سەرملى پاشا. ئەوێبوو هاوپیەمانییتیەكی بەرایى لەگەڵ جوبیرتدا دەستى پێكرد و هەر زوو نێردراویكى ئێرانى لەگەڵ جوبیرتدا چوو بۆ ئوروپا بۆ فەرمانگەكەى (تولیراند) لە (فینكەشتاین) چونكە دەبوو دوا پەسەندكردنى هاوپیەمانییتیەكە لەوێ بەرپۆەبجێت.

ئامانجى دیپلۆماسییەتەكەى بۆناپارت لە رۆژەلاتى ناوەرپاستدا و لەو سەردەمەدا ئەوێبوو هاوپیەمانییتیەكی بەرەنگاریكردن و هێرشكردن لەنێوانى فرەنسا و توركیا و ئێران لەدژی بریتانیا و رووسیا دروست بكات. هەریەكەى توركیا و ئێران رقى قوولیان لە رووسیا بوو، چونكە ئەم دوولایەنە هەردووکیان لەو كاتەدا بەتەنگ ئەوێبوون قەرەبوویەكی ئەو زیانانە بكەنەوێ، كە لە ناوچەكانى خۆیاندا لێیانكەوتبوو، توركیا نیکەرانى زیانەكانى ناوچەى (قالاتیا و مۆلداقیای) خۆى بوو، ئێرانیش بۆ (گورجستان). بۆناپارت یارییەكی زۆر كارامەییانەى بەم ترس و هیواییانەوێ كرد. ئەگەرچى تا سالى (۱۸۰۶) یش نەیتوانى هیچ هەنگاویكى بەرچاو بەرەو ئامانجەكەى خۆى هەلبنێت. هەر لەو سالەدا، كە ئامارەمان پێدا جوبیرت ئەركەكەى بۆ ئێران دەستپێكرد، لە دووێم رۆژى مانگی مایسى هەمان سالدا (ژەنەرال هۆراس سیباستیانى) كەسیتیە دیپلۆماتە دیار و بەرچاوەكەى فرەنسا وەك بالۆیز بۆ ئیستەنبول دیاریكرا. ئەركە پەرھوایەكەى

¹¹¹ Sykes, op. cit., II, 304; Aitcheson, op. cit., XII, 7-8; Shupp, op. cit., 434.

سیاستیانی ته‌ن‌ها بۆنه‌وه نه‌بوو، که پێکه‌وه هاریکارییکردنیکی فرانکۆ-تورکی له‌دژی ئینگلته‌ره و رووسیا د‌ل‌تیا‌ب‌ک‌ات، به‌ل‌کو ده‌بوو تورکی‌اش قایل ب‌ک‌ات بۆنه‌وه‌ی فریاگوزارییه‌کی سه‌ربازییانه‌ی تورکی بۆ ئی‌ران مسۆگ‌ر ب‌ک‌ات، له‌ م‌ل‌مل‌انه‌کردنی د‌ژی رووسیا‌دا.

سیاستیانی کاره‌کانی ناو نه‌رکه‌که‌ی لی‌ه‌ات‌وو‌انه چاره‌سه‌ر کرد و هه‌ول‌ی بری‌زخایه‌نیشی خسته‌گ‌ر بۆ وه‌ستانه‌وه به‌پ‌ووی توانا بی‌شوماره‌که‌ی به‌ره‌نگاریکردنی بریتانیادا.¹¹² له‌م ده‌مه‌دا و له‌لایه‌ن پاشا کاراکه‌یه‌وه کۆمه‌کیکی دیپلوماتییانه‌ی باشی بۆه‌ات. ئه‌وه‌بوو له‌پ‌وژی (۱۸۰۷/۱/۱۷) دا بۆناپارت نامه‌یه‌کی بۆ شا نارد و تیا‌یدا نووسی‌بوو، که ئی‌تر کاتی ئه‌وه هاتوو ئی‌ران بتوانی‌ت به‌ یارمه‌تی فریاگوزاریی ف‌ره‌نسا و تورکیا، گ‌رجستان به‌ده‌سته‌پ‌یتیته‌وه. له‌پ‌وژی بیستی هه‌مان مانگدا نامه‌یه‌کی تری بۆ سول‌تان سه‌لیم‌یش نووسی و تیا‌یدا دا‌وای لی‌کرد به‌شداریی گ‌ه‌له‌کۆمه‌کی ف‌ره‌نسا و ئی‌ران ب‌ک‌ات له‌د‌ژی رووسیا، که دو‌ژمنی هاو‌به‌شی هه‌مو‌یا‌نه. هه‌ر له‌و کاته‌دا سی‌استیانی (که دیپلوماتیکی به‌توانا و کاریگ‌ر بوو له‌ ئی‌ستانب‌ول‌دا) راسپارد دا‌وا له‌ سول‌تان ب‌ک‌ات بۆنه‌وه‌ی یارمه‌تییه‌کی سه‌ربازی بۆ شا ئاماده‌ب‌ک‌ات، کاتی‌ک شا ده‌که‌و‌یت‌ه م‌ل‌مل‌انه‌کردنی د‌ژی تزاره‌وه. به‌م شیوه‌یه‌ له‌ رێگه‌ی هه‌ول‌ه لی‌ه‌ات‌وه‌کانی بال‌ویزه‌که‌ی و هه‌روه‌ها له‌ رێگه‌ی ناوبانگه‌که‌ی خ‌و‌ی و باش هه‌ل‌کشانیه‌وه به‌ه‌ۆی ئه‌و غه‌زووانه‌وه، که کرد‌بوونی کاریگ‌ریی بۆناپارت له‌سه‌ره‌تاکانی سالی (۱۸۰۷) دا گ‌ه‌یشته‌بوو د‌وال‌وتکه‌ی خ‌و‌ی. له‌ک‌ۆتایی مانگی شوباتی ئه‌و سا‌له‌دا دان‌و‌وس‌تان‌دن‌کارانی هه‌ریه‌که له‌ تورکیا و ئی‌ران له‌ (وارشۆ) چا‌وه‌پ‌وانییان ده‌کرد گ‌فت‌و‌گ‌ۆکانی رێکه‌وت‌نیان له‌سه‌ر ئه‌و هاو‌په‌یمان‌یتی‌یا‌نه ده‌ست پێ‌ب‌ک‌ن، که ئاما‌جه‌کانی بۆناپارتیان ده‌گ‌ه‌یانده ئاکام.¹¹³ ئه‌و ئاکامه‌ گرنگانه‌ی که له‌و دان‌و‌وس‌تان‌د‌نانه که‌وتنه‌وه لی‌ره‌وه و هه‌ندی به‌دری‌ژی و وردی باسیان لێ ده‌ک‌ه‌ین. له‌کاتی‌کدا، که نف‌وزی بۆناپارت له‌ رۆژه‌ل‌ات و هه‌روه‌ها رۆژئا‌وايشدا به‌رو‌ل‌وت‌که ده‌ک‌شا، توانای به‌ره‌نگاریکردنی بریتانیاش به‌ لا‌وا‌زترین ق‌و‌ناعی خ‌و‌یدا تیا‌ده‌پ‌ه‌ری. سه‌رباری شه‌پ‌ه‌نگی‌زییه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی ف‌ره‌نسا له‌ ئ‌و‌رو‌پ‌ادا و نه‌خشه

¹¹² ئه‌م باسه‌ به‌باشی و وردی کاره‌ له‌ سه‌رچا‌وه‌که‌ی شه‌پ‌دا باس‌ک‌راوه، سه‌یری ئه‌م سه‌رچا‌وه‌یه‌ی خ‌واره‌وه ب‌که:

The European Power and the Near Eastern Question, 1806-1807.

¹¹³ Ibid, 295-296. on Sebastiani's mission at the porte see ibid, 75-77, and on his increased influence there, ibid, 283-284

خراپه کانیسی له ناو ئاسیادا له زۆریه ی روژگاری سالی (۱۸۰۶) دا دانوستاندن ئیوانی بریتانیا و فرهنسا هر بهره وام بوون. بریتانیا بیرى وابوو، یان هیچ نه بی ئه و ئومیده ی هه بوو، که بتوانیت له گه ل ئه م داگیره نیه نیکه ران و بپیشووه دا به ریکه وتنیک بگه ن، که هیچ نه بی بهره وه ندیه کانی خۆیانی پی بپاریژن. راستی روونی ئه م دانوستاندانه ش له ناو گوتاریکی بۆناپارتدا باسکراوه، که له روژی (۲/ ئادار/ ۱۸۰۶) دا ئاراسته ی ئه نجومه نی یاسادانانی فره نسپی کردوه و تییدا وه ک که سیکی سه رکه وتوو وتویه تی: "من ئاره زووی ناشتی ده که م له گه ل ئینگلته رهدا. هیته دی په یوه ندیه به منه وه هه بیته بۆ خۆم ته نها یه ک خوله کیش دواپناخه م، هه روه ها هه میشه ییش ئاماده ده بم ده سته پیبکه م و مه رجه کانی ناو ریکه وتنامه که ی "نه مین" ییش بکه مه بناغه ی ناشتییه که " به سی روژ پاش ئه وه (میسته ر تۆلیراند) ی وه زیری کاروباری ده ره وه ی فره نسا ده قی ئه و گوتاره ی گه یانده (فۆکس) ی وه زیری کاروباری ده ره وه ی بریتانیا و ئه وه شی خسته سه ر، که (ئینجا ئیوه ده بینن ئیمه هیشتا هه ر خواستمان ناشتییه، من پرسیری ئه وه ییش ناکه م که داخو ئاراسته ی باوی ئیسته ی لای ئیوه چییه، به لام ئه گه ره ره که میکی باشیه کانی ناشتیکردنیه شتان له به رچاوی ئه وه ده زانن ده بی له سه رچ بناغه یه ک قسه و یاسی له باره وه بکه یین."¹¹⁴

به به لگی په یامه که ی (تۆلیراند) و هه لومه رجه سیاسی و سه ربازییه که ی بۆناپارتیش ده رده که وی، که فره نسا به شیوه یه کی ره ها ناچاربووه ناشتی بکات. ئینجا وه لامه که ی (فۆکس) له و کاته دا پیشانمانده دات که بریتانیا ش له فره نسا پتر به ته نگ ناشتیکردنه وه بووه. "¹¹⁵ به لام ئه م به هایانه له پوانینی جیاواز وه رامۆشکارانه ی بریتانییه کانه وه نه بوونه مایه ی گرنگیپێدان، بۆیه جاریکی تریش بوونه وه هۆی سه رنه که وتنی یه کجاریی دانوستاندنه کان. دووایی له ۷/ ئابدا (لاوده رده یل) ی وه زیری ریپیدراوی فره نسا، که له باره ی خاویه پێوه چوونی دانوستاندنه کانه وه قسه بۆ سکریتیری کاروباری ده ره وه ی ولاته که ی خۆی ده کات، ده لی: فره نسپییه کان خۆیان تاکلایه نانه داوای ئه م گفتوگویانه ی

¹¹⁴ Great Britain, Parliamentary Papers, Miscellaneous (22nd December, 1806), No. 1, p. 4.

هه رچی نامه گۆرپه وه دیپلوماتیه کانی سه رده می دانوستاندنه کانی ناشتی ئیوانی فره نسا و بریتانیا هه یه، جاریکی تر به هه ربوو زمانی ئینگلیزی و فره نسی تۆمارکراونه ته وه، بۆبینینیان پروانه

سه رچاوه ی پێشوو، لاپه ره ۱-۱۵۹

¹¹⁵ هه مان سه رچاوه ی پێشوو لاپه ره ۵-۶

ناشتییەیان کردووه.¹¹⁶ بەلام (فۆکس) خۆی باش لەو ناگادارە، کە پیش ئەوێ و تارەکی بۆناپارت بگات بە کۆمەلگ، فۆکس خۆی هانی ئەویداوه ناشتی لەگەڵ ئیمپراتۆری فرەنسادا بکری.¹¹⁷

راستییەکی وایە، کە بریتانیا لەبارودۆخیکی هێندە نالەباردابوو، کە سەختتر بوو لەو بارودۆخێ لەپیش ناشتیی ئەمێن، کە بۆناپارتی تێداپوو. بەلام لەبەری بەپێرەوچوونی ئاگریستیی وەک ئەوێ ئەمێن، هەرچی دانوستاندن هەیه پەکیان کەوتبوو. ئەو هەلۆیستە بریتانیا دەکری بەو دەربێرێ لاتینییه گوزارەیی لیبکری، کە بە زۆری لەلایەن کەسە دانوستانکارە ئینگلیزییەکانەو بەکاردهێنرا (ئوتی پەوزیدايتييز- Uti Possidetis)، کە ماناکە بە کوردی دەکاتە (ئەو تا دانوستاندن هەیه-پروانە ئینساکیکلۆپیدیای بریتانی چاپی ۲۰۰۸-و). لەم بارەیهو فرەنسییەکان تا مانگی ئاب نیانئوتوانی چاویان بە چاوی بریتانییەکان بکەوێ، ئیتر ئەو بەباشی روون بۆو، کە دانوستاندنی لەو شێوێە بیکەلکە.¹¹⁸ کاتیەک لە کۆتایی مانگی ئەیلولدا (لاودەردیل) داوای کرد پاسپۆرتەکی خۆیی بدەنەو، (تۆلیراند) و لەم رۆداوێ تێگەشت، کە ئیتر ئەو کۆتایی دانوستاندنهکانە. لاودەردیل هەر پابەندبوو بەو هەستانەیی خۆیهو بەبارەیی دیپلۆماسییەتەو هەیبوون، (تییینییهک) ی درێژی نارد بۆ وەزیری فرەنسی و یاس لەو دەکات، کە سەعادهتیان (سەعادهتی تۆلیراند) دەتوانی وینای چەند

¹¹⁶ هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەرە ۷۱.

¹¹⁷ لەپەکیک لە سەرنجڕاکیشتترین نامە و پەيامەکانی ئاو میژوووی دیپلۆماسیەتدا لە (۲۰/شوبات/۱۸۰۶) دا فۆکس چیرۆکی پلانیکی هەلبەسترو بۆ کوشتنی بۆناپارت بۆ تۆلیراند باسدهکات: دەلی پلاندانەرە کە داوای لە وەزیری دەرەو کردووه جەماوەریکی تاییەتی بداتی، ئەویش بۆ جیبەجی کردووه، پاشان قسە و باسیکی نەتییان پیکەو کردووه و ئیتر ئەو نەتیییە شوومەیان ناشکرابوو. بۆیه فۆکس واباس لە خۆی دەکات، کە بە پلانی ئەم خرابەکارانە تووشی شۆک هاتووه و داوادهکات، کە بۆناپارت رەوانەیی کەناردەریایەکی نوور لە فرەنسا بکەن بۆ ئەوێ ناسنامەیی پلاندانەرە کە ناشکرابی، واش پیشان بدن، کە فۆکس ئاگای لە هیچ نییه. لە وەلامی ئەم پەيامە دۆستانە و دراماتیکییەدا بۆناپارت داوا لە (تۆلیراند) دەکات، کە بەناوی ئەووه سوپاسی (فۆکس) بکات.

هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەرە ۲ و ۳.

¹¹⁸ هەلۆیستی بریتانیا لەبارەیی ئەم دانوستاندانەو هەندێ وردتر لە (تییینی) یەکی (لاودەردیل) بۆ وەزیری کاروباری دەرەو بەباشی باسیلێکراوه، ئەو تییینییه بە بەرواری (۷/ئاب/۱۸۰۶) دا یە، پروانە سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە ۶۳-۷۱. تەنها لەو تییینییهدا شەش جار گوزارەیی (ئوتی پەوزیدايتييز) هاتووه.

نەستەمییەك بكات لەو هەدا، كە بریتانیا وازی لە پڕۆسەى ناشتی هیناوه.¹¹⁹ بەلام ئەگەر حكومەتى بریتانى سستیی نواند، یان خاوه‌ئسووپا لە سافكړنى مېشكى خۆیدا، ئەوا (تۆلیراند) بریارى خۆی داوه. لەپاش ئەمەوه مەملانەى نیوانى ئەم دوو ولاتە گەیشته ئالۆزترین بارودۆخ.

لە سالانى نیوانى (۱۸۰۲-۱۸۰۶) دا حكومەتى بریتانیا هەندى بەره‌نگاریی بەپرووى چالاكییه‌كانى بۆناپارت لە ئوروپا و رۆژه‌لاتى نزیكدا نواند، بەلام هیچ گوێیان بەوه نەدا، كە لەناو رۆژه‌لاتى ناوه‌راستدا چى بەپێوه‌ده‌چوو. حكومەتى هیندى، كە بە ته‌واوى بەرپرسىارى سیاسەتەكانى بریتانیا بوو لەو ناوچه‌یى جیهاندا، بەبى ئەوهى بەهانه‌یكى روونى هەبووبێت فەرامۆشكار بوو. لە لاپەرەیه‌كى پېشووێردا ئەوه‌مان پێشاندا، كە چۆن عاقلانە رێگەى بە ئێران دا بخزێتە ناو باوه‌شى بۆناپارته‌وه.

میسۆپۆتامیاش وەك ئەوهى، كە هیشتا گرنگیه‌یكى ئەوتوى لەناو كاروبارى بریتانیا دا بۆ ناوچه‌ى رۆژه‌لاتى ناوه‌راست وەرئەگرتبوو، لەسایه‌ى بارودۆخێكدا بەپێوه‌ده‌چوو، كە حكومەت خۆى مەبەستى نەبوو گۆرانیكى ئەوتوى تێدا بكات. سوله‌یمانى گەوره‌، كە پاشای بەغدا و سەر بە بریتانییه‌كان بوو، لەسالانى پېش سەرکەوتنى بریتانیاش بەسەر بۆناپارتدا لەناوچه‌ى رۆژه‌لاتى ناوه‌راست، خۆى فەرمانرەواى راستەقینه‌ى ولاتەكە بوو، لەپۆزى (۷/۱۸۰۲) دا مرد. سەرده‌مێكى بارى ئاناسایى و مەملانەى ناوخۆیى بەدواى ئەوه‌دا هات، (ه‌ارڤەرد جۆنز)، كە تا سالى (۱۸۰۷) وەك بالۆتیزى بریتانیا لە بەغدا مابۆوه، خۆی بینییەوه بە بارودۆخێكى ئاناسایى و هەلومەرجێكى ئانارام دەوره‌ دراوه. مەسەله‌ى عوممان ته‌واو جیاواز بوو لە مەسەله‌كانى ئێران و توركیا، توركیا ناوچه‌ى میسۆپۆتامیاشى لەبەردەستدابوو. ئیمامى عوممان هەركیز حەزى بەوه نەبووه خۆى لە هاوبه‌یمانیتى كړدن لەگەڵ دەسه‌لاته‌ ئوروپییەكاندا بپێچێت. وەك فەرمانرەوايه‌كى بېلایه‌نیش بېروپروایه‌كى پەسەندى لەبارەى فەرەنسا و بریتانیاوه‌ه‌بوو. ئەو دەیویست بازپه‌كانى خۆى بە كراوه‌یى لەبەردەم كالاى هەردوو ئەو نەته‌وه‌یه‌دا بهێڵێتەوه، هەروه‌ها ئاره‌زووى ئەوه‌شى هەبوو كالاى عوممانییش بە هەردوولایان بفرۆشێت، بواری ئەوه‌ى دەدا یاسا سادەكەى ئابووری (پېشچاوخستن و داوا- عەرز و ته‌لەب) لە هەموو ئەم كایانه‌دا هەبى و كارى پێكێرى. چەند جار لەناو ناوچه‌ى ئاوه‌ هەرمایه‌تییه‌كانى خۆیدا بازركانه‌ بریتانییه‌كانى لە پەلامارى كەشتییه‌ چه‌كداره‌كانى فەرەنسا پاراستوه و

¹¹⁹ هەمان سەرچاوه‌ى پېشوو، ۱۵۲-۱۵۴

پشتگیری کردون. به لّام وهك باویش بووه له لای، هه‌میشه وهك نه‌وهی گویی به داوای لهو شیوه‌یه‌ی فره‌نسییه‌كان نه‌داوه، نه‌و داوایه‌ی بریتانییه‌كانیشی رت کردۆته‌وه، كه فره‌نسییه‌كان به دوژمن له‌قه‌لّهم بدات. ئهم مامه‌له‌ دادپه‌روه‌رانه‌یه‌ له‌لای هه‌ردوولای بریتانییه‌كان و فره‌نسییه‌كان په‌سه‌ند نه‌بوو، پيش كۆتاییه‌كاني سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یش هه‌ردوولایان هه‌ولئى نه‌وه‌یان دابوو نه‌و شیوازه‌ی پى بگۆڤن. یه‌كه‌مین هاوپه‌یمانیتى، كه له‌گه‌ل بریتانییه‌كاندا له‌ سالئى (١٧٩٨) دا ئمیزای کردبوو، له‌وه نه‌ده‌چوو به‌هایه‌كى وه‌های هه‌بى. به‌لّام كه له‌ دوو سالئى پاش نه‌وه‌دا سوپا و دیپلۆماسییه‌تى بریتانیا له‌ رۆژه‌لّات و رۆژئاوايشدا به‌شیوه‌یه‌كى (سه‌روئاسایى - فه‌وقه‌لعه‌ده) سه‌ركه‌وتوو بوون، ئیتر ئیمامیش ده‌رفه‌تى هه‌لیكى تری له‌به‌رده‌ستدا نه‌مایه‌وه، هه‌ر ده‌بوو مل به‌هه‌رپه‌شه‌ ناوه‌پۆكداره‌كاني (مالكۆلم) بدات. نه‌وه‌بوو په‌یماننامه‌كه‌ی سالئى (١٧٩٨) نوێكرایه‌وه، كه زۆر له‌ دژى به‌رژه‌وه‌ندییه‌كاني فره‌نسا بوو.¹²⁰

كه ئیمام په‌یماننامه‌كه‌ی په‌سه‌ندكرده‌وه، به‌ خواستى خۆی نه‌بوو. بۆیه به‌لایشیه‌وه ئاسایی بوو، په‌په‌ره‌وى له‌ نه‌رینه‌كه‌ی خۆی بكات و كه‌ی نه‌و هه‌رپه‌شه‌یه‌ی له‌سه‌ر نه‌ما، كه به‌ زۆر په‌یماننامه‌كه‌ی پى ئیمزاكردوه، نه‌ویش وهك جاران هه‌لسوكه‌وت بكاته‌وه. بۆیه له‌سه‌رده‌مى كاردانه‌وه‌دا، نه‌و كاته‌ی، كه كارگه‌رى بریتانیا له‌ناوچه‌ی رۆژه‌لّاتى ناوه‌راستدا به‌گشتى لاواز بوو، نه‌و زۆر سه‌ربه‌خۆیانه هه‌لسوكه‌وتى به‌راهبه‌رى فره‌نسییه‌كان و بریتانییه‌كانیش كرد. زۆر عاقلانه‌ جولایه‌وه و هیچ هه‌ولئى نه‌وه‌شى نه‌دا به‌لای فره‌نسییه‌كاندا بیشكینتیه‌وه.

له‌سالئى (١٨٠٣) دا بۆناپارت (دیکان) ی ره‌وانه‌ ناوچه‌ی رۆژه‌لّات كرد بۆ سه‌رۆكاریکردنى كاروباره‌كاني فره‌نسا له‌ناوچه‌یه‌ و دیکان یه‌كێك بوو له‌ باشترین ژه‌نه‌راله‌كاني بۆناپارت خۆی.¹²¹ ده‌بوو زانیاری ته‌واو له‌باره‌ی نه‌وه‌وه كۆبكاته‌وه، كه بارودۆخى بریتانیا له‌ناو هیندستاندا چۆنه‌ و په‌یوه‌ندییان له‌گه‌ل میره‌خۆجیبیه‌كاني نه‌ویدا چۆنه‌ و ریگای نه‌ویش بدۆزیته‌وه، كه چۆن په‌لاماریكى سه‌ركه‌وتووانه‌ بۆسه‌ر هیندستان به‌ نه‌جام بگه‌یه‌نئى.

له‌پاش سه‌ردانکردنێكى (پۆندیچېرى-شاریکى باشوورى هیندستانه‌- و) دیکان گه‌راوته‌وه مۆریشیۆس و باره‌گای سه‌ره‌کیى خۆی له‌وئى داناوه. هه‌ر له‌و ده‌مه‌دا

¹²⁰ بېوانه سه‌رچاوه‌كه‌ی پيشوو، لاپه‌ره ٢٢.

¹²¹ Prentout, op. cit., Passim.

بۇناپارت (م. دى كافەيناك) ى وەك يارىدەدەرى دىكان ناردۆتە ناو (عوممان) بە ئومىدى ئوۋەى بتوانىت لە (مەسقەت) بېيتە كۆنسلې فرەنسا. كاتىك، كە (كافەيناك) دەگاتە مەسقەت ئىمام لەوئى نابىت و بە ھەندى كار چوۋەتە دەرەو، كاتىكىش كە ئىمام گەراۋەتەو، ئەو نىزىكەى دە رۆژ بوۋە لەوئى بوۋە. ئەم كاپرايە زۆر چالاک بوۋ، چەندان ھارپىيەتتىى لەگەل خەلگانى چالاکى ناوخۆى ئەوئى پىكھتەناو. لەو ماۋە كەمەيدا لەو دەچوۋ ئومىدى سەرگەوتنىكى باشى بۆخۆى مسۆگەر كرىبى. بەلام ئىمام وەك ئامازەدانىكى بە سەرقالبۇونى خۆى لەگەل برىتانىيەكاندا بەپىزەو بىنىنى (كافەيناك) ى رەتكردەو و ئەمىش بە دلئى شكاۋەو لە نىۋەى شەۋى (۱۲/ تشرىنى يەكەم/ ۱۸۰۳) دا مىلى دەرياي گرت و رۆشتەو.^{۱۲۲}

بەلام سەربارى ئوۋەش عوممانىيەكان بەرامبەر فرەنسىيەكان نادادپەرەز نەبوون، دىسانەو بازارپەكانيان چۆن بۆ برىتانىيەكان كراۋەبوو، ئاۋاش بۆ فرەنسىيەكانىش كراۋەبوون. بازارگانە عوممانىيەكانىش خۆيان سەرپشك بوون لەوۋى لە كام لايان شت دەكپن. ئەم سىياسەتە سەرگەوتنىكى دوولايەنە بوو بۆ برىتانىيەكان، نەك تەنھا لەبەرئەوۋى، كە پىچەۋانەى ئەو ھارپەيمانىيە خوازراۋەى خۆيان بوو لەگەل ئىمامدا ھەيانبوو، بەلگولەبەرئەوۋەش، كە ھەلى وەك ئەوۋى برىتانىيەكانى دەدايە فرەنسىيەكانىش، كە بارى خۆيان بېن و كالائى خۆيان بفرۆشن و زۆرەى ئەو كالايانەش ئەۋانەبوون، كە ھىيى برىتانىيەكان بوون و ئەۋان دەستيان بەسەردا گرتىبون. و بە نرخی زۆر ھەرزانىش دەيانفرۆشتەو. بە كپىنى ئەو كالائەرزانبەھايانە ھۆزە عوممانىيەكان بەشئوۋەك گەشەيان كرىبوو، كە(لۆرد قالەنتائىنا) لە نىۋانى سالانى (۱۸۰۲-۱۸۰۶) دا سەردانى ئەۋبەشەى جېھان دەكات، ئەۋان بە ھارپەيمانى فرەنسا لە قەلەم دەدات. ھۆزى دەسەلاتدارى (جەۋاسم)، كە (قالەنتائىنا پىيگوتوون جويىزىم) كە لە كەنارەكانى كەنداۋەو بۆ باكوورى عوممان كارى بەھارات و داۋدەرمان فرۆشىيان كرىوۋە، چەندان چالاكىي چەتەيى دەريايان لەدژى بازارگانىيى برىتانىيەكان ئەنجامداۋە.

قالەنتائىنا دەلئى: "ئەمانە لەپاش دەستبەسەرداگرتنى سىستىماتىكىي حۇكۈمەتى بۆمبايەو سەريان ھەلدا و بوون بە ھىزىكى دەريايى گەۋرە و بەلەى كەمەو ۳۵

¹²² Miles, op. cit. , II, 299-301

که شتی قه باره جیاوازیان هه بووه و هه ریه که له م که شتیانه توانای هه لگرتنی ۵۰-۳۰۰ نه فهری هه بووه.^{۱۲۳}

زیانی بهرچاوی له دهه سچوونی ئیمتیازات و کاریگه ریی بریتانیا نه له ناوچه ی میسۆپۆتامیاوه (میسۆپۆتامیا زاراوه یه کی میژووویه، ناوه، به مانای ولاتی نیوانی دوو رویاره کی دیجله و فورات دیت-و) بوو، نه له که ندای فارسیشه وه بوو، به لکو له ناو ئێران و تورکیاوه بوو. ههروه ها ئاماژه شمان به وه دا، که چۆن له کۆتایی سالی (۱۸۰۶) دا له ناو ئه م دوو ولاتی ئێران و تورکیا دا کاریگه ریی و نفوزی فره نسا جیگه ی کاریگه ریی و نفوزی بریتانیای گرتوه. له گه ل سهره تای سالی (۱۸۰۷) دا و به ماوه یه کی که م له پاش په ککه وتنی دانوستانده کانی ئاشتی نیوانی بریتانیا و فره نسا بۆناپارت بریاریدا په یوه ندیه کانی خۆی له گه ل هه ریه که ی تورکیا و ئێراندا بگۆریت بۆ هاوپه یمانیتی دلتیا، چونکه رهنگه ئه م ههنگاوه ی بپته هۆی چالاکردنی هاوکاری نیوانی ولاته که ی خۆی و ئه و دوو ولاته له دزایه تیکردنی دوو دوژمنه سهرهکیه که ی خۆیدا، که بریتی بوون له بریتانیا و روسیا. له کۆتایی مانگی شووبات/ فیهربوه ی ئه و ساله دا دانوستانکاره تورک و ئێرانیه کان له وارشی و له نزیکه ی باره گای سهرهکیی بۆناپارته وه چاوه پوانییان ده کرد بۆ گریزانی ریکه و تننامه یه ک، که کارایی بۆناپارتی له و دوو ولاته دا ده گه یانده لوتکه و ههروه ها به دوواین خالی وهرچه رخانه گرنگی پیدانی بۆناپارتیش داده نرا له تهواوی ناوچه که دا به گشتی.

له سهره ده می دانوستانده کانی تریشدا فره نسا هه ر جۆره په یوه ندیه که ی دیپلۆماتیانه ی باش و خوازاوی له گه ل هه ردوو ولاتی ئێران و تورکیا و ناوچه داگیرکراوه کانی ئوروپاشدا هه بوو. به لām هه ریه که ی ئه م دوو ولاته یش هه لومه رجی

¹²³ (Anonymous) review of Lord Valentine's G. V., Voyages and travels, 1802-1806 (3 vols., London, 1809), the Quarterly Review (1809), II, 124.

ئه م پیداجوونه وه درژه، که له لاپه ره ۸۸ تا ۱۲۶ ده گریته وه تیبینییه کی سهرنجراکیشی تیدایه له باره ی په وش میسره وه. چونکه ئه و په لاماره ی تورکه کان بردیانه سهر پورتوگالییه کانی ناو هیند سهره تاکه ی له میسره وه دهستی پیکرد، هه ر له میسریشه وه ئیمه یش که وتینه بهر هه ره شه، بۆیه هه رگیز گرنگی ئه و ولاته بۆ خۆی فرهامۆش ناکات، بۆیه ئه گه ر ئیمه بۆ خۆمان دهستی به سهردانه گرین، ئه وان زووبیت یان درهنگ هه ر ده بی دهستی به سهردا ده گرن. بپوانه سهرچاوه ی پێشوو، لاپه ره ۱۲۵ ئه م تیبینییه گرنگیدانی بریتانیا مان به م ولاته پیشان ده دات، بیکومان هه ر ئه و گرنگی پیدانه یش بوو، وای بۆناپارت کرد، له ناوچه ی رۆژه لاتدا بکه ویه جووله.

ئالۆزى تايىت بە خۇيانىان ھەبوو ۋە دەكرى ئۇ ئالۆزىيانە بەم شىۋەيە لاي خوارو ۋە گروپ بكرىن:

تورکيا	ئىران
لە ژىر ھەپەشەي رووسىادا بوو، بەلام ھەپەشەكەي زۆر مەترسیدار نەبوو	ئائومىدانه لە ژىر ھەپەشەي رووسىادابوو
دەپەويست چەند ھەپەشەي خۆي لە چنگى رووسيا دەربەھىتتە ۋە	دەپەويست چەند ھەپەشەي خۆي لە چنگى رووسيا دەربەھىتتە ۋە
پەپەندىيان بە دىپلۇماسىيەتە كارىگەرەكانى فەپەنساۋە ھەبوو	پەپەندىيان بە دىپلۇماسىيەتە كارىگەرەكانى فەپەنساۋە ھەبوو
دىپلۇماسىيەتەي كارىگەرى بىلایەنەي ھەبوو	دىپلۇماسىيەتەي ۋابەستەي لاۋازى ھەبوو
بەشەپەشەي رەسمى ۋە جەدى لەلایەن برىتانىاي مەزەنە ۋە رەفەزەكرابۇۋە	بەشەپەشەي رەسمى ۋە جەدى لەلایەن برىتانىاي مەزەنە ۋە رەفەزەكرابۇۋە
تازە پەپەشەي فەپەگوزارىي برىتانىاي مەزەنى ئۇ زەمۇن كەردبوو لە بەدەستەپەنە ۋەي ميسر ۋە سورىادا	ھىچ فەپەگوزارىيەكى گەنگى برىتانىا لە يادەۋەپەيدا نىيە
پەپەندىي بە دىپلۇماسىيەتەي برىتانىاۋە ھەبوو	گەمژانە لەلایەن دىپلۇماسىيەتەي برىتانىاۋە فەرامۇش كرابوو

لە بەشى يەكەمى سالى (۱۸۰۷) دا ۋە دى ئۇ جۆرە شتەنەي لە پەشتەۋەن، بە جيا دانووستاندن لەگەل ھەپەشەي تورکيا ۋە ئىران لەلایەن فەپەنساۋە دەستى پەكرا. لەبەرئەۋەي خەدى بۇناپارت زۆر سەرقالى كاروپارەكانى ناو (پروسیا ۋە نەمسا) بوو، لە مانگى مایسدا (كاولىنكورت) بە يارمەتیی (لا روا) دانووستاندننىان لەگەل (ئەمىن ئەفەندى) ي بالۆزى تورک لە (دېنزیگ) دەست پەكرد. لەبارەي پەپەشەي فەپەنساۋە بۇ دەستكەردنى ھاۋپەيمانىتەيەكى بەرگىرەكەردن ۋە پەلاماردان لە دى ھەپەشەكە لە رووسيا ۋە برىتانىا، ئەمىن ئەفەندى بە شىۋەيە ۋە لامى فەپەنسىيەكانى داپەۋە، كە لە ۋە روۋەۋە فرمانى تەۋاۋى ئىستەنبولى لەبەردەستدایە ۋە ناتوانىت لىيان لابدات. ھىچ رىگەيەكى

نډه د پښه درابو او پوښمانيتي له دږي بریتانیا دروست بکات، چونکه تورکیا له گه لیددا له شهردا نه بو. هه روه ها له باره د روسیاشه وه ده بو او پوښمانيتي کی به رهنګاریکړدن دروست بکات، بۆ سرده ميکی کاتي دياریکړاو، که ماوه که ی تنها سی سال بیت. ثم پښنناره نه رښيانه زور له وه کورته پښتر بوون، که فږه نسا چاوه پروانی ده کړدن. هیچ سرکښيیه کیش به و پره نسیپانه وه نه کړا، بویه له سهره تاي مانګی حوزه برانی نه و ساله دا دنوستان دنه کان گه یشتنه کوتاییه کی ناسهرکه وتوو.^{۱۲۴} به لام له بهر نه و هوایانه ی له سهره وه ناماژمان پیدان باره که له گه ل ټیراندا ته و او جیاواز بوو. (میرزا موحه مه د رهاخان- که به کورتي پییده گوترا محمه د رها) ی دانو وستانکاری ټیران ده بو او پوښمانيتي به پښته پښه وه، که به ته وای له لایه ن تارانه وه رها مه ندی له سهره درابی. ثم له گه ل (جو پیرت) دا هاته ټوروپا، جو پیرتیش نه و که سه بوو، که بۆ ری خۆشکردن بۆ وه رگرتنی رها مه ندی ټیران له باره ی نه و او پوښمانيتي وه، له بهر نه وه ندی حکومتی فږه نسا چوبووه ټیران. له رۆزی (۴/ مایس/ ۱۸۰۷) دا او پوښمانيتي به ناویانګه کی (فینکنشتاین) له لایه ن (محمه د رها) به نوښته رایه تی ش او (مارتی- که پاشتر به ده ک دی به سانق ناسرا) به نوښته رایه تی ټیمپراتور ټیمزا کړا. (فینکنشتاین) نه و ناوه ی له او پوښمانيتي به نرا، ناوی قه لایه کی جوانه له شاری (ټوسترادا) له رۆژه لاتی پروسیا و له وی ریکه وتننامه که ټیمزا کړاوه. ثم په یماننامه ی او پوښمانيتي به شانزه به ند پښکها توه، بۆ به رهنګاریکړدن و په لاماردانیسه و له دږي بریتانیای مه زنه. له به ندی په که میدا به لښی ناشتی و هاوړیته ی و او پوښمانيتي دراوه. له به ندی دووه مدا بونا پارت به لښی نه وه ی داوه سه لامه تی هریمه ټیرانییه کان به و شیوه یی که خویان ه ن، بیاریزیت. به شه کانی تری په یماننامه که، به تاییه تییش به ندی هشت و ده و دوازه بریتی بوون له ناچارکردنی ټیران به وه ی ئاسانکاری و کومه کی چالاکانه پښکه شی هر جموجوولیکي فږه نسا له دږي هیندستان بکات.^{۱۲۵} بۆ

¹²⁴ Shupp, op. cit., 432-433

¹²⁵ Mowat, R. B., The Diplomacy of Napoleon (London, 1924), 172; Kaye, op. cit., I, 304. For Text of the Treaty, see Gardane, Alfred de, Mission du General Gardane en Perse (Paris, 1865),

نه لفرید کړی نه و جه نه راله بوو، که نه رکه کی نه نجامد او (و هه روه ها ماوه تیش پښویه، که په یماننامه به له رۆزی (۵/۷ مایس) دا ټیمزا کړاوه و گاردان پښویه له رۆزی (۵/۴ مایس) دا ټیمزا کړاوه و به لام کایا تنه له سهر سال و مانګه قسه ی کړیوه و پښویه، که وایی (مایس ۱۸۰۷) پروانه ماوه ت سهرچاوه ی پښشو لاپه ر ۱۷۲ ن.

پیاوه کردنی تیرمه کانی په یماننامه که یه کسهر نیردراو یکی سهربازی کارا ره وانه ی ئیران کرا، که له ژیر فهرمان په وایی ژه نه رال (گاردان) دا بوو (لا کومت مه تیو کلود دی گاردان). له کوتایی ئو ساله دا ژه نه رال گاردان و ستافه که ی، که بریتی بوون له حه فتا ئه فسه ری ریپتدراو و ریپت نه دراو له نازه ربایجان و کرماشان سه رقالی مه شق و ناماده کردنی ژماره یه کی زوری سهربازی ئیرانی بوون.^{۱۲۶}

له ناوه راستی سالی (۱۸۰۷) دا ئیران به ته وای هاوپه یمانی بوناپارت بوو، له دژی روسیا و بریتانیای مه زن بوو، ژماره یه کی زوری شاندى سوپای فره نسی له سه ر خاکی ئیرانی سه رقالی مه شقی کړدنی سهربازه خو جیبیه ئیرانییه کان بوون. هر له و ده مانه دا په یماننامه ئه نگلو- عوممانییه که ی سالی (۱۸۰۰) به ناو ماپووه، به لام له پرووی کرده ییه وه به ته وای فهراموشکرا بوو، دیسانه وه بازاره کانی عوممان که وتبوونه وه بهر سیلاوی کالا بریتانییه ده سته سه ردا گیراوه کان. هرچی که نداوی فارسیشه به هو ی چالاکی روو له زیادی چه ته کانی خیلې جه واسمه وه بارونو خیکى ناجیگیری هه بوو بو بازارگانه بریتانییه کان. له گه ل مردنی سوله یمان پاشای به غدا دا له سالی (۱۸۰۲) دا کونسلی بریتانیاش خو یی له وه لومه رجه سه خت و نادانیایه ی میسوپوتامیادا بینیه وه، که تا سالی (۱۸۰۷) و پاشتریش به و ناله بارییه وه به رده وام بوو.

تورکیا ئه گهرچی ملیشی به وه نه ده دا خو ی بدات به ده سته بوناپارته وه، ئه وه نده ی، که دوست و هاوړی بوناپارت بوو، هینده هاوړی بریتانیای مه زن نه بوو. وه بالاده ستترین نه ته وه ی زالی ناو ناوچه ی روژه لاتى نزیک و ناوه راست، فره نسا توانی جیگه ی بریتانیا بگریته وه. جاریکی تریش وه که مه ترسییه کی چاوه پوانکراو بوسه ر هیندستان ده رکه وته وه. ئیر و هختی ئه وه بوو بریتانیا دووه مین سه رکه وتنی خو ی و یه کجاره کیتین سه رکه وتن به سه ر بوناپارتدا به ده سته به یتته وه. ئه وه بوو له دوو سالی پاشتردا سه رله نو ی زالبوونه وه ی یه کجاری خو یانان له ناوچه ی روژه لاتى ناوه راستدا چه سپانده وه.

¹²⁶ Curzon, op. cit., I, 577.

۲. دووھەمىن و دووايىن سەرکەوتنى بريتانيا بەسەر ئا پليۇندا ۱۸۰۸-۱۸۰۹

ئەۋەى شاياىى باسە، لە ماۋەى رۆژگارى تشرىنى يەكەمى (۱۸۰۶) بۆ مانگى مايىسى (۱۸۰۷) واتە لە ماۋەى نىۋانى سەرئەكەۋتنى دانوستاندە ئەنگلۆ - فرەنسىيەكانى ئاشتى و گرېددانى ھاۋپەيمانىتتېيەكى فرانكۆ-ئىرانى لە فېنكەشتاين، خالىكى ديار و بەرچاۋى ناۋ زەمىنەى مەملانەى مېژوۋىي نىۋانى بريتانياى مەزن و بۆناپارت بېكەدەھىتى. ھەر تۈزىك پېش ئىستە ئاماژەمان بەۋەدا كە كارىگەرى بۆناپارت لەناۋچەى رۆژھەلاتدا لەۋ دەمانەدا دەگەشتە لوتكەى خۆى. باش ئاگادارىن، كە لە رۆژئاۋاشدا دەسلەتات و ئىمتىيازاتەكانى ھەر بەرەۋ ژوۋر و بەرەۋ زۆرى ھەلدەكشان.

لەئۆكتەبەرى سالى (۱۸۰۶) دا لە (جېنا و ھەرۋەھا لە فرېدلاند) ىش سەرکەۋتنىكى يەكلايىكەرەۋەى بەسەر پروسىيەكاندا بەدەستەيتا. لېرەۋە ئىتر نزيكەى ھەموو ئۆرووپا كەۋتبوۋنە بەر دەسلەتاتى ئەۋ. تەنھا بريتانيا مابوۋ، ئەۋىش بەھۋى داپراۋى شۈپنەكەيەۋە (يان بەھۋى دەمارگېرىي خۆيەۋە) نەكەۋتبوۋە ژىر كۆنترۆلى رەۋە سەربازەكانى ئەۋەۋە. ئەۋىش بۆ ملكەچىپىكردى ئەم دورگە سەرسەختەى (دوكاندارەكان) پەناى بىردە بەر (سىستىمى كېشۋەرى)، كە سىستىمىكى بەناۋبانگە و بەپىي مەرسوۋى بەرلېن، لە تشرىنى دوۋەمى (۱۸۰۶) دا داپىژراۋە. بەم پېيە بارىكى گەمارۆيان بەسەر دوۋرگە بريتانييەكاندا راگەياند و ھېچ بارەلگىكى بريتانى لەناۋ ھېچ كام لە دوۋرگە فرەنسى و دورگە ھاۋپەيمانەكانى فرەنساۋىدا رېگەى ھاتوچۆى پېتەدەدرا، ئەۋ مەرسوۋە جارېك لە كانوۋنى دوۋەمى (۱۸۰۷) و جارېكى تىرىش لە كانوۋنى يەكەمى ھەمان سالداتەۋاۋ كراۋە. ئىتر بريتانياى مەزنىش زىاد لە ھەركاتىكى ترناچار بوۋ بە دەنگ (داۋاكارىيەكانى ئەنجومەن) ى خۆيەۋە بچىت، كە لە (كانوۋنى دوۋەم تا تشرىنى دوۋەمى ۱۸۰۷) دەرچوۋبوۋن و ئەمانىش ھىندەى مەرسوۋەكەى فرەنسا گىرگ بوۋن و داۋايان دەكرد لەگەل ناپليۇندا شتەكان يەكلايى بكاۋەۋە. ئەمانىش ھاتن گەمارۆيەكى لەۋەى سەرخۇيان توندترىان راگەياند بېسەپىتن بەسەر فرەنسا و ھاۋپەيمانەكانى و ئەۋانەشى پىشتان پېدەبەستەن. لەمە بەدوۋاۋە مەملانە ئەنگلۆ- بۆناپارتىيەكان بە تەۋاۋى بوۋن بە مەملانەيەكى بازىرگانى و لاتانى پىشت دەرياش تا دەھات دەكەۋتنە گەرداۋى ئەۋ رەكەبەريانەۋە بەدۋاى ئەمانەدا ھاتن.

رۆژھەلاتى ناۋەراست ۋەك خۆى گىرگىيەكى ئەۋتۆى نەبوۋ بۆ بريتانيا، بەلام گىرگىيەكى زۆر گەۋرەى ستراتىجىيانەى ھەبوۋ لەبارەى سەلامەتى مۆلكەكانيانەۋە لە

هیندستان و به سلاطین به پرتو چوونی بازگانییه کانیاں له رۆژه لات به گشتی. بۆیه له بهر چهند به هایه کی ناوخیی و نیشتمانی ده بوو حکومه تی هیندستان سیاسه تیکی چالاکانه له باره ی ئه و به شه ی جیهانه وه بگریته بهر.

(سیر جۆرج بارلۆ- ۱۸۰۵) که له فه رمان په واییکردنی هیندا به دوا ی (لۆرد ویلزل) دا هات و له سه رده می فه رمان په واییکردنی ئه ودا کاریگه ریه کانی بریتانیا له ناو رۆژه لات ی ناوه راستدا په یدابوون، له لایه ن (لۆرد مینتۆ- ۱۸۰۷-۱۸۱۳) جیگه ی پینگیرایه وه. له ناو که سه دیاره کانی یارمه تیده رانی منتۆدا (بریگادیئر ژهنه رال- واته عمید- جۆن مالکۆلم) هه بوو، که (له سه ره تاوه کاپتن بوو، پاشان بوو به سیر) (۱۷۶۹-۱۸۲۳) توانیبوو ی هه ریه که ی ئیران و عوممان به ینیتته ریزی بریتانیاه و وایان لیبکات له دژی فره نسا بن.^{۱۲۷} له کاتی کاردانه وه که دا ئه م کابرایه ئاگاداری کاروباری ناو ئیران بوو، هه روه ها ره خنه ی له وه ش هه بوو، که سیاسه تی ده ره وه ی حکومه ته که ی هیندستان زۆر خامۆشه. ئه م فه رمان په وایه له سه ره تاوه له وه ده چوو بتوانیت خو شیه ی که م بداته مالکۆلم، چونکه مالکۆلم زۆر له وه نیگه ران بوو، به ته نگ ئه وه وه بوو چۆن بتوانن به زووی چالاکی خۆیان به رامبه ری ئیران و شوینه کانی تری رۆژه لات ی ناوه راست بگرته بهر. بۆیه ده بینن له نامه یه کی تاییه تدا، که به به روار ی (۱۰/تشرینی دووه م/ ۱۸۰۷) ناراسته ی کۆلۆنیل (کلۆز) ی کردووه، باسی له نیگه رانییه کانی خۆی کردووه: (خۆت ده زانیت، که پلانگیزییه کانی فره نسا له ناو گۆره پانی ئیراندا نیگه رانییه کی قوولی بۆ سه ره هۆشی لۆرد مینتۆ دروست کردووه و ئه ویش منی له یاده بۆ ئه و شوینه دامبه زینیت، له وانه یه تۆش پیتوابیت، که له م باره وه من هه ندیک دوودلم، به لام به پیی ئه و شتانه ی له م دوواییانه دا له به نگال بیستومه، ئه و "واته لۆرد مینتۆ- و" پتر له وه ی کابرایه کی سه خت و بویر بیت، که سیکی نه رم و به ره سه ته و واده زانم به و شتانه یش، که ئیمه هه مانه قایل ده بی و هه لپه بۆ باری ئاسایشی تر ناکات، به تاییه تیش ئه گه ر ئه و بارانه ی تر باجی خۆیانیاں بیت و ئه ویش له یه که م بینینه وه واهست بکات ئه و شته ی، که ده بی له به رامبه ری ئه و باجه دا وه رییگرن خراپه یه کی ئه ری یی بی)^{۱۲۸}

¹²⁷ بپوانه سه رچاوه ی سه ره وه لاپه ره ۳۴-۳۸.

¹²⁸ ده قی نامه که له ناو کتیه که ی کایادایه، ئه و سه رچاوه یی سه ره وه، لاپه ره کانی ۳۹۱-۳۹۴ هه روه ها ئه و ژباننامه یش، که کایا بۆ مالکۆلی نویسه بۆ ئه م باسه ی ئیمه زۆر گرنگه، وشه یه ن، که پیتیست بکات. ◀

هه‌رچه‌نده ماککۆلم پيشوه‌خت ده‌يزانى ئه‌م فهرمانپره‌وا نوڤيه لى‌براوانه هه‌مان ئه‌و سياسته‌ ته‌ له‌ به‌رچاو ده‌گرى، كه‌ به‌جىگيرى بانگه‌شه‌ى بۆ ده‌کرد. له‌ هه‌ولكىشيدا بۆ قايل كردنى لۆرد مينتۆ به‌ روانينه‌كانى خۆى، ماککۆلم له‌ (۱۸۰۷/۱۱/۲۳) دا راپۆرتىكى ديار و باشى ئاماده‌کرد. بۆ ئاماده‌كردنى ئه‌م ياداشتەى پششى به‌ ياداشتەى به‌ستبوو، كه‌ له‌لايه‌ن (كاپتن پازلى) يه‌وه ئاماده‌كرايوو، به‌ناوى (فرياگوزارى ماککۆلم) هه‌وه، ئه‌م كاپتنه‌ ماوه‌ى نزىكه‌ى چوار سال له‌ ئىران كارى كردبوو.

به‌پى نووسراوى ناو ياداشتە‌كه‌ سه‌ركه‌وتنى پيشينىكراوى بۆناپارت به‌سه‌ر روسيادا ئه‌نگه‌رچى هيشتا ماککۆلم ئه‌وه‌شى نه‌بيستبوو ئه‌و سه‌ركه‌وتنه‌ روويداى. به‌رژه‌وه‌نديه‌كانى برىتانىا له‌ رۆژه‌لاتدا به‌ خراپى ده‌خاته ژير مه‌ترسييه‌وه. ئه‌و ئيمپراتوريا مه‌زنەى عوسمانى ده‌كه‌ويته ژير قه‌له‌مه‌وى فهرمانى بۆناپارته‌وه. ناوچه‌ ئاشووبه‌كانى وه‌ك ميسر و سوريا و به‌غدا ده‌كه‌ونه ژير كۆنترۆلى فېره‌نساوه و ئينجا ده‌بى چاوه‌پوانى ئه‌وه بكه‌يت هيندستانيش بكه‌ويته به‌ر مه‌ترسى خراپه‌وه.

هه‌لومه‌رجى ئىران، كه‌ به‌پى ياداشتە‌كه‌ (له‌م رووداوانه‌دا يه‌كلایيه‌كره‌وه ده‌بىت) زۆر له‌وه‌وه دووره هه‌لومه‌رجىكى ناوமி‌دانه بىت. شا زۆر له‌وه به‌ئاگابوو، كه‌ برىتانىا پايه‌يه‌كى بنچينه‌ى هه‌يه له‌ناو رۆژه‌لاتدا. شا پاش ئه‌وه‌ى له‌وه ناوமி‌د بووبوو برىتانىا له‌ شه‌رى دژ به‌ رووسيه‌دا كۆمه‌كى پىيكات په‌ناى بۆ بۆناپارت بردبوو كه‌وتبووه دواى. بۆيه ده‌بوو برىتانىا به‌په‌له‌ شانديك بنىرت بۆ ئىران، بۆئه‌وه‌ى شا تىبگه‌يه‌نىت، كه‌ واباشتره بۆ ئه‌و، كه‌ خۆى بداته‌وه پال برىتانىا. خۆ ئه‌گه‌ر هاتوو قايليش نه‌بوو به‌و پيشنبارانه‌ى ئىردراوه‌كان بۆيه‌كه‌ن، ئه‌وا پىويسته هه‌ر شه‌ى لى‌بكرىت و ئه‌و هه‌نگاوه‌ى له‌ به‌رامبه‌ريدا ده‌گيرينه‌به‌ر، نه‌ك هه‌ر ته‌نها كاريگه‌رى ده‌خاته سه‌ر

◀◀ لى‌ره‌دا بىلگىن ئه‌وه‌يه، كه‌ سىز جۆن، و، كايا (۱۸۱۴ - ۱۸۷۶) زانباريه‌كى باشى هه‌بووه له‌باره‌ى كاروباره‌كانى هيند و برىتانىاوه. بۆ سالانى (۱۸۳۲ - ۱۸۴۵) ئه‌م كايايه ئه‌نگه‌رچى وه‌ك مېژوونوسىكى سه‌ريازى ناسراوه، به‌لام خۆى نوسه‌رىكى باشى بوارى مه‌دنيش بووه، ده‌توانيت له‌م پوهوه بپوانيه ئه‌م سه‌رچاوه‌يه (Dictionary of National Biography, X, 1141-1142) له‌ناو سه‌رچاوه‌ى پيشويشدا لاپه‌رمانى ۸۴۸-۸۵۶ كه‌ كورته‌يه‌كى باشيشى تىدايه له‌باره‌ى ژياننامه‌كه‌ى ماککۆلميشه‌وه، له‌ كۆتاييه‌كه‌شيدا ئه‌م راگه‌يانده هه‌يه، كه‌ ده‌لى: هه‌و نامه به‌لگه‌كانى ماککۆلم له‌به‌رده‌ستى كايادابوون بۆيه زانباريه‌كانى ئه‌و له‌باره‌ى ژيانيه‌وه ته‌واو و تىروته‌سه‌ل بووه. بۆيه كه‌ كايا ئه‌و شتانه‌ى ديسان به‌ره‌م هيناهه‌وه، سوڤى ئى زۆرى هه‌بووه، به‌ تاييه‌تيش بۆ ئه‌م كارەى ئىستانى ئىيه‌.

ناویانگه‌کە ی، "بە لکو ئاژاوه دەخەنە ناو هەموو کاروبارەکانیەوه و گریمانیکێ زۆری ئەوەش هەیە بە دروستکردنی شۆرش و ھەلگەڕانەویەکی کۆتایی بە دەسلەتەکی بەیتن. " ^{۱۲۹} بۆ گەیاندنی ئەم پەیامە بوێرانە (لۆرد مینتۆ) ھات (مالکۆلم) ی راسپارد بە خێرای بە سەرۆکایەتیی شاندىك بۆلای شا، بگاتە کەندای فارس.

بە شێوەیەکی کاتی و ھەک دەستپێکێک لەلای ئەمانەوه، حکومەتی ولاتەکە (بریتانیا) (سێر ھارفەرد جۆن) ی کۆنسلی پیشووی بریتانیای لە بەغدا ھەک نێردراویکی سەرۆک ئاسایی (فەوقەلعادە) ئارد بۆ تاران و دەسلەلاتی تەواوی پێدا بۆ ئەوەی بتوانێت لە بەرژەوہندی تاجی پاشایی دانوستاندنی ھاوپیمانیتییەکی لەگەڵ شای ئێراندا دەست پێبکات. گەشتی (جۆن) بە بۆمبای لەو کاتەدا، کە دەبوو دەستبەداتە ئەو کارە ی نەخشە ی بۆکێشبوو، بوو مایە سەر سوورمانیکێ ناپەسەند بەلای حکومەتی ھیندستانەوه. ئەم بەناو کرابوو بە ھاوہلی پاشکۆی لۆرد مینتۆ، کە دەبوو ھەک نێردراویکی سەر ئاسایی تاجی پاشایی بچێت بۆ تاران و حسابێک بۆ ئەو ئەرکەش نەکات، کە لەلایەن (مالکۆلم) ھوہ دانرابوو. ^{۱۳۰} لەم رووہوہ قسەویاسکردن و لیکتیکە یشتن لەنیوانی حکومەتی نیشتمانی و بەرپرسیارانێ ناو ھیندستاندا ھەبوو. بەلام کەسیک، کە لەم مەسەلەیدا بێزار بوو، بریتی بوو لە مالکۆلم، لەبەرئەوەی بەلایەوہ ئەستەم بوو، لەناو ئەو بواردەدا، کە بە کێلگە ی کارکردنی دیپلۆماتیانە ی خۆی دەزانی بەرگە ی ئەوہبگری، رەکە بەرێکی تری بۆ داہێنێ.

لۆرد مینتۆ زۆر ئاگایانە بەپیری گرتەکەوہ چوو، ھەوڵیدەدا لەناو ئەو بارودۆخە شپۆزەیدا باشترین دەستکەوتی ھەبێ. لەو دەمەدا، کە دەبوو بەرەو ئێران بکەوێتەپێ (۹/ئازار/۱۸۰۸) ھەندێ رێنمایی درێژی بۆ مالکۆلم نووسی و ئاشکراکرد. بۆ مالکۆلم بەھەلپە ی نووسیوو: "تۆ دەتوانی ھەموو ئەو جۆر و بێ یارمەتییانەمان بۆ داہین بکەیت کە ئەرکەکەمان لەسەر رادەوہستێ، بەپێی روانینی من بۆ ئەم بارودۆخانە، نە یاریکردنی ئێمە بۆ فەرەنسا لەناو ئێراندا ئەو کەنارە یە، کە ئاواتەکانی ئێمە ی تێدا دەگەن بە ئاکام....." بۆچوونیکێ ھاو شێوہ ی ئەوانە ی مالکۆلم لەناو رێنماییەکانی ئەمیشدا ھاتبوو "بۆدەرکردنی دۆژمن بە کەمترین گریمانە دواخستەوہ" پێویستمان بە

¹²⁹ دەقی ئەم یاداشتە لەناو سەرچاوەکە ی کایادا ھە یە، ھەمان سەرچاوە ی پیشوو، لاپەرەکانی ۳۹۵-

¹³⁰ Aitchison, op. cit., XII, 8-9

جو لاندنی هیزه کان ده بی له ناینده دا. مینتو له سر قسه کانی ده پوا و ده لی: "من زور نار هزو ده که م باسکی تو به هیز بکین و کاریگری گونجاویش بخینه سر بیری نه و که سانه ی تو ده چیته لایان، هه روه ها منیش زور له که ل نه وه دام، که به پیتی نه وه ی خوت ده چیته عه قلته وه و پیت باشه ژماره ی یاوه ره پاسه وانه کانت بۆ زیاده بکری (له بهر نه وه ی به نه پیتی نه م نامه یه ت بۆ ده نووسم) ددان به وه دا ده نیم، که سیتر هار فهد جۆنر شه لاتاخیکه له ناو نه م یارییه ی نیمه دا" مینتو بوونی متمانه ی ته وای خویی له سر نه وه ده برپوه، که "مالکۆلم که سیکی به تهحه موولی کارسان و ئیداریه" و ده توانی هه لسوکه وت له که ل نه وه لویسته قورس و سهختانه دا بکات، که له وانه یه له نه نجامی نه و نه رکه وه سه ره لیده ن، که به (هار فهد جۆنر) سپێردراوه.^{۱۳۱}

مالکۆلم به خیرایی ملی ریگی گرت به ره و نه وشته ی، که به راستی دووه مین نه رکه بوو نه و ی پیر سپێردری بۆ ئیران. ئامانجی نه رکه که ی بریتی بوو له وه ی نه و کاریگری و نفوزه ی فره نسا هه یه تی له ئیراندا به نفوزیکی بریتانی جیگه که ی بگریته وه. هه ر زووش ده رکه وت، که مالکۆلمی به زه بره زه نگ بۆ نه م نه رکه گونجاو نییه، نه وه بوو له که ل پۆلیک ستافی به توانادا له مانگی مایسی (۱۸۰۸) دا که یشته که ناری ئیران. به رپر سیارانی ئیران زور له دووایین هه لویسته کانی بیزار بوون. بۆیه ریگی پینه درا بکات به پایتهخت و له بریی پایتهخت پێیانوو بچیت گرفته که ی خوی له که ل پارێزگاری ناو خویی (فارس) دا باس بکات. سه رکه وتنیشی له وکاته دا ئومیدیکی نه وتوی نه بوو. به بیزاری و هه ره شه کړنه وه که رایه وه بۆ هیندستان و نه و نه رکه شی بۆی چووبو، که یشته ئاکامیکی ناسه رکه وتوو.^{۱۳۲}

نیت (سیتر هار فهد جۆنر) که ئاکامی نه رکه که ی له لایه ن هه ری که ی مالکۆلم و به رپر سه خه رجیدایینکاره که ی خوی (لۆرد مینتو) وه سه رکۆنه کرا، ده بوو چاره سه ری بارودۆخه که بکات. (نه و رینمایانه ی) که له لایه ن حکومه تی هیندستانه وه ده رکه رابوون

¹³¹ بۆیینی دهقی ته وای نه م په یامه بره وانه نه م سه رچاوه یی خواره وه:

Kaye, op. cit., I, 409-411

¹³² Ibid, 306. A Punitive expedition to occupy the Island of Kharak was prepared by Lord Minto, but failed to materialize. Ibid, 307.

بۆ زانیاری زیاتر له باره ی نه و دووه مین نه رکه ی به مالکۆلم سپێردرابو بره وانه هه مان سه رچاوه ی

پیشوو، به شی ۱۵، لاپه ره ۳۹۹-۴۵۶

بۆ دواخستنی ئەرکه که ی زۆر درهنگ گه یشتبوونه دهستی.^{۱۳۳} زۆر گومانیش له باره ی ئه وه وه هه یه، که توانیبتیان له کاتدا ئه وه په یامه بگه یه ننه دهستی. له ده وره یه ی پایزی سالی (۱۸۰۸) دا جاریکی تر جۆنزه تاران بوو، هانی شای دها بۆنه وه ی مل به ئیمزاکردنی په یماننامه یه ک بدات، که به ته وای به سه رکه وتن بۆ بریتانیا له قه له م ده درا. ئینجاره یان بارودۆخه که له بارودۆخی چه ند مانگی پێشووتر له بارتربوو.

به لێنه قه به و گه وره کانی (گاردان) بۆنه وه ی کۆمه کی ئیتران بکه ن له شه پی دژی رووسیادا نه ئه وه یان تێدامابوو قه ناعه ت به شای ناویمید بکه ن و نه ده شیانتوانی ئارامیشی بکه نه وه. هه رچی بۆناپارتی بپۆژدانیشه هات له پۆژی (۹/ ته مموز/ ۱۸۰۷) دا و له گه له قه یسه ری رووسیادا په یماننامه ی (تیلزیت) ی ئیمزا کرد و ئه وه بوو له ناوه راستی هاوینی سالی (۱۸۰۸) دا داخوازیه کانی ئیترانیش به گشتی فه رامۆشکران. ناپلیۆنیش له به رنه وه ی له ئیسپانیا نا په زاییه کی جه ماوه ری له دژی فه رمان په واییکردنی په یدابوو، سوک و ئاسان وازی له وه ی پلانه ی خۆی هیتا، که وایدانا بوو له دژی هیندستان کرده ی سه ربازی فراوانخوازی ئه نجام بدات.^{۱۳۴} له بری دوژمنه سه رسه خته که ی جاران روسیا بۆ فه رنه سا بوو به هاو په یمانیکی گه وره، وه ک کاردانه وه ی ئه مه ش ئیترانیش وازلیه یتره بۆنه وه ی به دهستی دوژمنکاریه کانی رووسیاه بگاته دواچه رنه ووسی خۆی.

به دیویکی تر دا بریتانیای مه زن دوژمنیکی چالاکی رووسیا بوو، هه رچی په یوه ندی دیپلوماتیانیه ی نیوانیشیان هه یه له سالی (۱۸۰۷) دا پچپێترابوو. له م کاتانه دا جۆنزه توانیبوو له شا نزیک بکه ویته وه و به م بۆنه یه شه وه شا کاتی ته وای له به رده ستدابوو ته رخانی بکات بۆنه وه ی له م گۆرانه گه ورانه تیبگات. ئه م بارودۆخه زۆر له باربوو بۆ سه ره له دانی له یه کترگه یشتنی نیوانی بریتانیا و ئیتران و توانای پر سه لیه ی جۆنزیش توانی سوود له م بارودۆخانه وه ربگرێ. ئه وه بوو به نوینه رایه تیی (شا جۆرجی سییه م) ئه لماسیکی گرانبه ها پێشکه شی شا کرا و دانیابوو له هینانه پێشه وه ی ریکه وتننامه یه کی خیرا و درێژخایه ن.

له ماری سالی (۱۸۰۹) دا به رپرسیارانی ئیتران قایل بوون به پرۆژه که ی جۆنزه بۆ گرێدانی هاو په یمانیتیبیه کی (ئه نگلۆ- ئیترانی) له گه له کۆمه کیکی دارایی سالانه، که بره که ی (۱۲۰,۰۰۰) پاوه ندی ئیسته رلینی بێت و بریتانیا بیدات به شای ئیتران. ئه وه بوو

¹³³ Aitchison, op. cit., XII, 9.

¹³⁴ Fournier, A., Napoleon I (London, 1914), PP. 49-51

جۆزیک له شه پکردن له نیوانی بریتانیای مه زن و روسیادا په یدابوو. نیکه رانی گه یشتبوو ه ئاستیک، که کاتیک نه بوو په یوه ندی و مشتومپرکردن له گه ل بهرپرسیانی ناو هیندستان یان بریتانیا رابوه ستی، جۆنریش له لای خۆیه وه عاقلانه هه لسوکه وتی له م هه لومه رجه دا کرد. نه وه بوو به زوویی (هاوپه یمانیتیککی به رایى و هاوپه یه تی و هاوپه یمانیتیککی له نیوانی بریتانیای مه زن و ئیراندا) دروستکرد. به پى ئه مه ش (هه رچى هاوپه یمانیتیکى و لیکنیکه یشتنیکى تری نیوانی ئیران و ده سه لاته کانی ناو ئوروپا هه بوو له لایه ن شاوه هه لوه شینرایه وه.) به لکو له وه ش زیاتر شا به وه ش رازی بوو، که له مه ودوو ریگه نه درى (هیچ هیزیکى نه وروپى، سه ره به هه رشوینیک بیت به ناو ئیراندا، یان به ره و هیندستان، یان به ره و به نده ره کانی ولاته که بروات) (به ندی سییه م) ^{۱۳۵} دیاره هه موو نه و به لئینه نه شى جۆنر له گه رانه وه که یدا وه ریگرت به لئینی نه وه بوو، که نه گه ر ئیران له لایه ن هه ر ولاتیکى نه وروپیه وه داگیرکرا، نه و بریتانیا هیزیکى بۆ نه نیریت ، یان له بری هیز کۆمه کی دارایی و زه خیره ی جهنگی بۆ ده نیریت. (به ندی چواره م) ^{۱۳۶} به لام به ره رحال نه م به لئینه ساده یه ش ده بوو به په یماننامه یه کی جیگیر ریکخیریت. نه م په یماننامه یه ش ده بوو پاشتر له نیوانی هه ردوو ولاته که دا ریکخیرى. نه م هاوپه یمانیتیه به گشتی ده بوو له پوژى په سه ندرنه که یه وه (واته ۱۲/مارت/۱۸۰۹) کارى پتیکرئ و هیزی خۆی وه ریگرئ.

کاتیک لۆرد مینتو له دوا ناکامی هاوپه یمانیتیه به راییه که ی ناگادار کراوه، و هه ستیکرد، که سوکایه تی پتیکراوه و به گشتیش سوکایه تییه که ی له لایه ن جۆنزه وه پتیکراوه، چونکه خۆی وایده زانی پش نه وه ی ده ست بداته نه م سه رقائیه گه وره یه ی خۆی، راویژ و پرسى به جیگری پادشا کردی. له مه وه به دوا داچوونی راسته قینه له لای هه ریه که ی حکومه تی هیندستان و نیشتماندا دروست بوو، چونکه ده بوو حکومه ته که ی هیندستان نه و کۆمه که داراییه بۆ شا دابین بکات، بۆیه پنده چوو ته وای په یوه سه ته که

¹³⁵ Ibid, 47. A synopsis of this article is inaccurately made in Hertslet's Persian Treaties, etc., P.4."

پتیکه به هیچ هیزیکى نه وروپى نه درى به ناو ئیران، یان هیندستان، یان به نده ره کانی هیندستاندا تپه پیبی" ¹³⁶ برونه سه رچاوه ی پشوو لاپه ره ۴۶-۴۹. ده قى په یماننامه که ش هه مان سه رچاوه ی پشوو لاپه ره کانی ۴۶-۴۹. هه ره ها برونه (British and Foreign Papers) به رگی یه که م، به شى یه که م، لاپه ره کانی ۲۵۸-۲۶۱.

گه‌یشتبیتته سهر که ناری هه ره سه‌هتتان. به و پییه‌یش، که لۆرد مینتۆ راسپێردرابوو سه‌ره‌رشتیی ته‌واوی ریکه‌وتنی هاوپه‌یمانیتیه‌که بکات، ئەم پێیوابوو، که گرنگیتیی ئەو هاوپه‌یمانیتی کردنه له‌پێناوی دابینکردنی باری ئاسایشی هیندستاندايه. ^{۱۳۷} به‌روانینی مینتۆ، وه‌ک هه‌ر پسرپۆریکی چاودێر ئەو هاوپه‌یمانیتیکردنه‌ لێدانیکی کوشنده بووه بۆ کاریگه‌ریی فره‌نسا له‌ناو ئێراندا. تا به‌هاری ساڵی (۱۸۰۹) هه‌رچی ئەفسه‌ر و دیپلۆمات و هاولاتیانی فره‌نسی له‌ناو ئێراندا بوون ده‌کران. ئەرکه‌ به‌ناویانگه‌که‌ی (ژهنه‌رال گاردان) یش به‌ ناکاملی کۆتایی پێهێنرا و ژهنه‌رال خۆی و ستافه‌که‌شی پاسپۆرته‌کانیان درایه‌وه ده‌ستیان و ره‌وانه‌ی نیشتمانی خۆیان کرانه‌وه. ^{۱۳۸}

به‌لای بۆناپارتی خۆپه‌رسته‌وه که‌سیک، که له‌م پاشه‌کشه‌ کردنه راسته‌قینه‌یه به‌رپرس بیت، هه‌رکه‌سیک بیت گرفت نییه، گرنگ ئەوه‌یه، که خۆی نییه. هه‌رگیز له‌وه نه‌ده‌چوو که‌یشتبیتته ئەو قه‌ناعه‌ته‌ی، که هاوپه‌یمانیتیکردنه‌که‌ی (فینکنشتاین)، که به‌پێی ئەم بوو ئەرکه‌که‌ی گاردان له‌ناو ئێراندا ده‌ستی پێکرد، به‌گشتی به‌هۆی گێردانی هاوپه‌یمانیتیه‌که‌ی (تیلزیت) وه‌هه‌ر په‌کیخرایی، له‌به‌رنه‌وه‌ی ئەمه‌ی تیلزیت شای له‌به‌ر به‌زه‌یی و ره‌حه‌متی رووسیا دا به‌جیه‌یشت. به‌ته‌واوی به‌هۆی ئەو شیوه‌ که‌سایه‌تیه‌وه که ئەو هه‌یبوو، باشیش پێوه‌یه‌ی ده‌ناسرایه‌وه، له‌وه‌ناچێ ته‌نانه‌ت له‌و کاته‌شدا که هاتنه‌دی خه‌ونه‌که‌ی بووبوو به‌ په‌رچوو، ئومێدی ئەوه‌ی له‌ده‌ستدایی که وه‌ک مولگیکی خۆی ده‌ست به‌سه‌ر ئێراندا بگرێ. له‌نامه‌یه‌کیدا، که به‌ به‌رواری (۲۰/ساب/۱۸۰۹) نووسراوه، فره‌مانی به‌ وه‌زیری کاروباری ده‌ره‌وه (The Comte de Champagne) ی خۆی کردوه که نامه‌یه‌کی دل‌دانه‌وه و ناشتیخوازانه بنێری بۆ شا و پێی بلیت: "تییدا ده‌لێیت": که من سه‌رکۆنه‌ی ژهنه‌رال گاردانم کردوه و لییشی ناپازی بووم، له‌به‌رنه‌وه‌ی گوێه‌پانی کارکردنه‌که‌ی خۆیی به‌جیه‌یشتوه بۆیه من داوام له‌ به‌رپرسی کاروباره‌کانی ده‌ره‌وه‌ی خۆم کردوه، که بگه‌ڕێته‌وه بۆ پایته‌خته‌که‌ی، تا ئەو کاته‌ی خۆم به‌ زوویی بالۆیزیکی تری بۆ ره‌وانه‌ ده‌که‌م.

بۆیه نامه‌که‌ی ناپلیۆن به‌ روونی تیمده‌که‌یه‌نیست، که به‌ که‌سه‌ر و ناسۆره‌وه له‌و هۆکاره‌ تیده‌گات، که شای ناچار کردوه سه‌رله‌نوێ په‌یوه‌ندی کاتی و هه‌لبه‌ستراو

¹³⁷ Kaye, op. cit., I, 307-308

¹³⁸ بۆ بینینی روانینه‌ واقعییه‌کانی مینتۆ له‌باره‌ی ئەم هاوپه‌یمانیتیه‌وه به‌پوانه ئەم سه‌رچاوه‌یه‌ی که لای خواره‌وه ناوی برلوه، لاپه‌ره‌کانی ۸۷-۸۸ و هه‌روه‌ها له‌باره‌ی نیگه‌رانییه‌کانی گاردانیسه‌وه به‌پوانه کتێبه‌که‌ی کایا، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، به‌رگی یه‌که‌م، لاپه‌ره‌کانی ۲۰۴-۲۰۵.

له گەل ئینگلیزدا دەست پێبکات و ە.....من ئارەزوو دەکەم سەرلەنوێ پەڕه‌ندییه‌کان
له گەل ئێراندا بچێتمه‌وه، له‌به‌رئەوه‌ی من به‌هایه‌کی زۆر گرنگ بۆ ئەوان داده‌نیم.^{۱۳۹}

ئەمە هه‌ولێکی نه‌زۆکانه‌ بوو له‌لایه‌ن بۆناپارته‌وه‌ درا، بۆ مه‌رگی کاریگه‌رییه‌کانی
خۆی، نه‌ک هه‌ر ته‌نها له‌ ئێراندا، به‌لکو له‌ رۆژه‌لاتیشدا به‌گشتی، چونکه‌ ئاماژه‌کانی
ئەو مه‌رگه‌ به‌هۆی په‌یماننامه‌که‌ی (تیلزیت) ده‌رکه‌وتبوون. ته‌نانه‌ت له‌پیش به‌ ئاکام
گه‌یشتنی ئەو هاوپه‌یمانی‌تییه‌شه‌وه‌ بریتانیا هه‌ولێ خۆیی دابوو بۆئه‌وه‌ی گوشاریک
بخاته‌سه‌ر ئاستانه‌. له‌ سه‌رده‌میکی زووی هه‌ر ئەو ساڵه‌شدا هێزه‌ ده‌ریاییه‌کانی بریتانیا
له‌ ده‌ورووبه‌ری ئیسته‌نبوله‌وه‌ ده‌رکه‌وتبوون و خۆیانیان پیشاندابوو، بۆئه‌وه‌ی سوڵتان
بترسێن و وای لێ بکه‌ن، که‌ زۆر گوێ بۆ ئامۆژگارییه‌کانی فیه‌نسا نه‌گریت.^{۱۴۰} به‌لام
له‌گەل ئەوه‌شدا ئەم ده‌ستپێشخه‌رییه‌ش شکستی خوارد و پێده‌چیت تورکه‌کان
هه‌ستیان به‌وه‌ کردبێ، که‌ بریتانییه‌کان کێشه‌که‌یان زۆر به‌ جدی وه‌رگرته‌بێ. بۆیه‌ له‌
دانووستانه‌که‌ی مانگی مایس و حوزه‌یرانی خۆیاندا له‌گەل فیه‌نسییه‌کان، تورکه‌کان
وه‌ک هه‌موو جاریکیان وایان پیشاندان سوورن له‌سه‌ر ئەوه‌ی به‌ ته‌ریبی ته‌نها له‌گەل
پیشنیاره‌کانی بۆناپارته‌دا به‌رپه‌وه‌بچن، هێنده‌ی ئەو پیشنیاران هه‌ گەل به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی
خۆیاندا رێک دێنه‌وه‌.^{۱۴۱} بێ تمناهیی ئەمان به‌ بۆناپارت به‌ به‌ستنی
هاوپه‌یمانی‌تییه‌که‌ی (تیلزیت) سه‌ریه‌لدا و زۆربوو. زۆر کارامه‌ییانه‌، بۆئه‌وه‌ی به‌ ئاشکرا
تورکه‌کان بفرۆشیت و به‌ تزاری رووسیا، ئیمپراتۆری فیه‌نسا پیشنیاری ئەوه‌ی کرد، که‌
میانه‌کاری نیوانی رووسیا و تورکیا بکات بۆ گه‌ڵاڵه‌کردنی ناشتییه‌کی (پووسی-تورکی)
له‌ به‌شه‌ نه‌هێنییه‌که‌ی ئەم په‌یماننامه‌یه‌دا، ره‌زامه‌ندی له‌سه‌ر ئەوه‌ش وه‌رگه‌رابوو، که‌
ئەگه‌ر ئەو هه‌ولانه‌ی ناشتی به‌ ئاکام نه‌گه‌یشتن، ئەوا، ئەو بواری ئەوه‌ سازیدری، که‌
تزاری رووسیا به‌وشیوه‌یه‌ی خۆی پێخۆش بوو، راسته‌وخۆ دانوستاندن له‌گەل
ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بکات.^{۱۴۲}

به‌لام تورکه‌کان نه‌ ئاماده‌یی ئەوه‌یان تێدابوو واز له‌ و ترسانه‌ی خۆیان به‌یئن، که‌ له‌
رووسیا هه‌یانبوو، نه‌ چه‌زیشیان له‌ وه‌بوو خا و خلیجک دابنیشن چاوه‌ڕوانی ئاکامی ئەو
رێکه‌وتنه‌نامه‌ سه‌رنجراکێشه‌ی نیوانی بۆناپارت و دوژمه‌نه‌که‌ی خۆیان بکه‌ن. ده‌کرێ

¹³⁹ Lloyd, Lady Mary, New Letters of Napoleon I omitted from the edition published under the auspices of Napoleon III- from the French- (London, 1898), 153-154.

¹⁴⁰ Shupp, op. cit., 427-428.

¹⁴¹ بڕوانه‌ سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌وه‌، لاپه‌مه‌کانی ۵۲-۵۴.

¹⁴² Cambridge Modern History, IX, 398.

کاردارانه‌وی راسته‌قینه‌ی نه‌مان به‌ئاسانی له‌ناو نه‌و هه‌لوێسته‌ی (نه‌مین نه‌فه‌ندی) دا ببینریت، که له‌ناو دانووستانده‌کانی خۆیان له‌گه‌ڵ فره‌نسییه‌کاندا له‌مانگی (مایس و حوزه‌یران) دا پیشانیدا. نه‌گه‌رچی به‌به‌لگه‌وه‌ رووسیای مه‌زن دلی زیاتر بۆ ئیمپراتۆره به‌هه‌له‌یه‌که‌ (واته‌ بۆناپارت-و) لێیده‌دا، نه‌ک بۆ تورکیایه‌کی لاواز، یان ئێرانیکه‌ ته‌مومژاوی، یان نه‌م دوو هاوبه‌شه‌ پێکه‌وه‌. دیاره‌ نه‌و رێکه‌وتنه‌ درێژخایه‌نه‌ی بۆناپارت له‌گه‌ڵ رووسیادا کاریگه‌رییه‌کی قوولێ له‌سه‌ر تورکه‌کان داناهه‌، نه‌گه‌رچی به‌گشتی زانیارییه‌کیشیان له‌باره‌ی نه‌وه‌وه‌ نه‌بوو، که به‌شه‌ نه‌هێنیه‌که‌ی رێکه‌وتنه‌نامه‌که‌ی نێوانیان چیه‌ تێدایه‌. به‌دلتیاییه‌وه‌ له‌لای نه‌مان له‌ (تیلزیت) نه‌و خه‌سله‌ته‌ به‌راییه‌ی خۆی له‌ ده‌ستدا، که وه‌ک هاوڕێیه‌کی برۆپایکراو به‌مێتێته‌وه‌، به‌تایبیش له‌به‌ر نه‌وه‌ی له‌سه‌رده‌مێکدا دانی به‌ دژایه‌تیکردنی رووسیادا نابوو. به‌ دیوێکی تریشدا به‌لای رووسیایه‌ بریتانیای مه‌زن بوو، به‌هێزکی ناپه‌سه‌ند، به‌تایبیه‌تیش له‌به‌ر نه‌وه‌ی بریتانیا دوژمنایه‌تی بۆناپارتی ده‌کرد. ئیتر نه‌وه‌بوو له‌مانگی تشرینی دووه‌می سالێ (۱۸۰۷) دا تزار په‌یوه‌ندییه‌ دیپلوماتیه‌یه‌کانی خۆیانیه‌ی له‌گه‌ڵ بریتانیای مه‌زندا بپری، نه‌گه‌رچی تزار خۆی نه‌وه‌شی به‌دڵ نه‌بوو، به‌لام ده‌یه‌ویست بناغه‌ی هاوپه‌یمانیته‌یه‌کی نوێ و به‌هێز له‌گه‌ڵ تورکیادا دابنێ.

کێشه‌که‌ ئالۆز و گرێچن بوو، بۆیه‌ بریتانیای مه‌زن ماوه‌ی یه‌ک سالێ پێویست بوو بۆنه‌وه‌ی بته‌وانێت تورکیا به‌شیوه‌یه‌کی فره‌می به‌لای خۆیدا رابکێشێت.^{۱۴۳}

"هاوپه‌یمانیته‌یه‌کی ناشتی و بازرگانی له‌نێوانی بریتانیای مه‌زن و ئاستانه‌ی بالاده‌ستدا له‌ رۆژی ۱۸۰۹/۱/۵ له‌ ده‌رده‌نیل به‌ناکام گه‌یه‌ندرا." له‌ دیباچه‌که‌یدا هاوه‌وه‌، که "سه‌رباری ده‌رکه‌وتنی هه‌له‌ له‌یه‌کتر تێگه‌یشتنیش له‌نێوانی کۆشکی پادشایی بریتانیای مه‌زن و ئاستانه‌ی بالاده‌ستی عوسمانیدا له‌باره‌ی رووداوه‌کانی سه‌رده‌مه‌که‌وه‌، هه‌ردوولایان وه‌ک یه‌ک ئاره‌زوویه‌کی دڵسۆزانیه‌ی هه‌یه‌ بۆ

¹⁴³ له‌ هه‌ولیدا بۆ له‌به‌رچاوه‌گرتنی سیاسه‌تیکه‌ی بونیاده‌رانه‌ به‌رامبه‌ر به‌ تورکیا، به‌هواداچوونی جدییانه‌ سالێ (۱۸۰۸) له‌ په‌رله‌ماندا ده‌ستی پێکرد و که‌وتنه‌ تاوتوێکردنی هۆکاری تیکشکانی په‌یوه‌ندییه‌کانی بریتانیا له‌ماوه‌ی نه‌و چهند ساله‌ که‌مه‌ی رابوربوو. له‌م به‌هواداچوونانه‌دا زانیاری ورد و ته‌واو له‌باره‌ی نه‌و په‌یوه‌ندییه‌وه‌ تاوتوێکران له‌گه‌ڵ گوشار و په‌ستانی سیاسه‌ته‌کانی فره‌نسا له‌سه‌ر - هه‌رنوولایان، له‌ماوه‌ی سالانی (۱۸۰۰-۱۸۰۸) دا و له‌ولته‌یه‌ی باسی نه‌و گوشارانه‌ش بابته‌ی سه‌ره‌کی و به‌رچاوی ناو نه‌و تاوتوێکردنه‌ بۆین. بپوانه‌ نه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ی خواره‌وه‌:

Parliamentary Debates (1808), X, 497-534.

زیندو و کړنه وهی هاوړپه تیبه دیرینه که ی نیوانیان " و رازی بوون به و هاوړپه ایمانی تیبه ی له پرده ستیاندا بوو. ناوهرپوکی ریکه و تنه که یان له بندی چواره مدا بهرجه سته کراوه، که تیدا هاتووه هموو هاوړپه ایمانی و ئیمتیا زاته کان به بهر ده و امی پیدا چوونه وه و چاکسازیان تیدا ده کړی وه ک نه وهی هرگیز له وه و پیدش نه وه سبتا بیت و په کیان نه که وتبی.^{۱۴۴} ئم ریکه و تنه و دانه یه کی تریشیان هه یه که تا ئیستا گرنگ ترینیان و شایانی نه وه ن ئیستا باسیان لیوه بکه ی و کاریگه ریه کی گه وره یان هه بووه نه ک هر له سهر گه شه کړدن نفوزی بریتانیا له میسوپوتا میادا _ که ده بوو له ماوه ی بیست سالتی کدا بکه و تته ژیر قه له مړه وی گریمانه یی فرمانره وایی ئیسته نبوله وه _ به لگو له په یوه ندی له گه ل کاریگری و نفوزی بریتانیا له ته وای ئیمپراتوریای عوسمانیدا به گشتی.

ناوهرپوکی دووه مین ریکه و تنی نیوانیان هر له ناویشانه که شیوه ده توانین ئماژه بو ناوهرپوکه که ی بکه ی، که بریتیه له : "په یماننامه و بنده کانی ناشتی نیوانی بریتانیای مه زن و ئیمپراتوریای عوسمانی، به و شیوه یی ره زامه ندییان له سهر وهرگیراوه و له قوناغ و سرده می جیا وزدا تیکه لکراون، یان ئالوگورپان پیکراوه، له سهره تاوه و له سالی "۱۶۷۵" وه ده ستیان پیکراوه و پاشتریش هه موویان جه ختیان له سهر کراوه ته وه به و په یماننامه یی ناشتی سالی "۱۸۰۹" له درده نیل.^{۱۴۵} به مشیوه یه و وه ک ته و او کارییه ک بوئ وهی پیش خوئی، ئم ریکه و تنه یه گرنگ ترینی ناو هر دوو کیانه، په کیکیشه له کاملترین و دیارترینی به لگه کانی ئم جوړه په یوه ندییانه.

به پیی به ندی په که می، بریتانییه کان ئازادی ته وای بازرگانیکردن له گه ل ئیمپراتوریای عوسمانی و هاتو چوپیکردنی کالای بازرگانیان به ناو ئیمپراتوریا که د وهرگرت وله پالشیوه به لینی پاراستنی سه لامه تیشیان وهرگرت. ئم به لینه ش زور با روونی له به ندی بیست و سییه مدا تو مارکراوه. ئم به لگه یه گومانیکي له وه د نه هیشته وه که چ نه ته وه یه ک زور په سه ند و خوازاو بووه له لای ئاستانه. بونمون

¹⁴⁴ بېوانه:

British and Foreign state papers, vol. I, pt. I, 770.

هه روه ها بې ده قی په یماننامه که ی نیوانیشیان بېوانه هه مان سهرچاوه ی پیشو، لاپره کانی ۷۶۸-

۷۷۳.

¹⁴⁵ ده قه که ی له م سهرچاوانه ی خواره وده ها هیه:

Hertslet, Lewis, Commercial Treaties, II, 346-369;
British and Foreign State papers, Vol. I, pt. I, 747-766.

ده‌بوو بازارگانه فلامینگیه‌کان ته و دهمه‌ی له‌ناو هه‌ریمی نیم‌پراتویریای عوسمانیدابن ئالای بریتانی به‌رزبکه‌نه‌وه، نه‌ک فره‌نسی. وه‌ک ئاماژه‌یه‌کیش بۆ ئه‌مه به‌ندی سی و سی به‌ ووشه‌ی ده‌رپر و مانادار ده‌لّ: "به‌ له‌به‌رچا و گرتنی ناوه‌پۆکی ئه‌م هاوپه‌یمانی‌تییه‌ی ئیسته، بالۆیز یان کونسلی فره‌نسی بۆی نییه‌ لیته به‌دواوه نه‌یاری خۆی ده‌رپر یان لیته‌وه ده‌ست له‌ شته‌کان وه‌ریدات" به‌و دیویشدا بریتانییه‌کانیش له‌لای خۆیا نه‌وه، به‌لّینیان دا به‌پیی نه‌ریته‌ کۆنه‌که ریژه‌ی ۳٪ به‌های ئه‌و کالایانه‌ی خۆیان، که وه‌ک گومرگ ده‌یانه‌یتن، یان ره‌سمی هاتوچۆ ده‌نه به‌رپرسیاره عوسمانیه‌کان (به‌ندی ۲۴). به‌ کورتی له‌ سالی (۱۸۰۹) دا بریتانیا له‌ په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل تورکیادا سه‌رکه‌وتوتر و باشت‌ر بوو له‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی خۆی له‌گه‌ل ئیتراندا. ئه‌که‌رچی په‌یوه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ل عوماندا به‌شیوه‌یه‌کی سه‌رنج‌راکیش جیاواز بوو. ئیمه‌ باسمان له‌وه‌کرد که له‌ ئۆکتۆبه‌ری سالی (۱۸۰۲) دا له‌لایه‌ن (م. دی. کافه‌یناک) وه‌هه‌ولێک درا بۆئه‌وه‌ی ببیته کونسلی فره‌نسا له‌ مه‌سقه‌ت و له‌لایه‌ن ئیمامیش‌وه هه‌ولێکه‌ی په‌کخرا. ^{۱۴۶} ئیتر ئالوگۆری دیپلوماتیه‌یه‌ش له‌گه‌ل فره‌نسادا تا سالی (۱۸۰۷) ده‌ستی پێنه‌کرده‌وه، له‌و سالا دا ئیمام سه‌عید نی‌ردراویکی خۆی نارده‌ مۆریشییۆس بۆئه‌وه‌ی بتوانیته‌ له‌دژی دوژمنه‌ گه‌وره‌کانی خۆی (واته وه‌هابیه‌کان) هه‌ندی فریاگوزاری وه‌رگرێ. به‌ دیوێکدا وه‌هابیه‌کان و به‌دیوه‌که‌ی تریشدا چه‌ته‌کان، به‌تایبه‌تیش چه‌ته‌کانی هۆزه‌کانی جه‌واسم، بووبوونه‌ گه‌وره‌ترین سه‌رچاوه‌ی مه‌ترسی بۆسه‌ر عوممان. هه‌ر هه‌ولێکیش که له‌ ده‌رووبه‌ری سالی (۱۸۰۲ تا ۱۸۰۶) ئیمام دابووی بۆئه‌وه‌ی له‌دژی ئه‌م سه‌رچاوه سه‌ره‌کیانه‌ی مه‌ترسی بۆسه‌ر عوممان هه‌ر جه‌وره فریاگوزارییه‌کی له‌لایه‌ن بریتانییه‌کانه‌وه پێکری شکستی خوارد، بۆیه به‌ ناچاریی بایدا‌یه‌وه به‌لای فره‌نسییه‌کاندا. له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌ مانگی ئازاری (۱۸۰۷) دا له‌پاش ئیمام به‌دره‌وه هاتبووه سه‌ر حوکم، ئیمام سه‌عید به‌ په‌له‌ ئه‌و نی‌ردراوه‌ی باسمان کرد نارده‌ لای فره‌نسییه‌کان. ئیتر هه‌ر به‌زوویی و له‌ رۆژی (۵/ حوزه‌یران/ ۱۸۰۷) دا هاوپه‌یمانی‌تییه‌ک له‌نیوانی ئیمام سه‌عید و ژه‌نه‌رال دیکاندا پێکه‌یترا. به‌لام له‌ مانگی ته‌مموزی سالی (۱۸۰۸) دا به‌ گرێدانی په‌یماننامه‌یه‌کی به‌هێزتری هاوپه‌یمانی‌تی ئه‌مه‌یان هه‌لۆه‌شینرایه‌وه و به‌پیی ئه‌م تازه‌یه‌ش (م. دالۆنز) وه‌ک بریکاری کونسلی نی‌ردرایه‌ مه‌سقه‌ت. ^{۱۴۷}

^{۱۴۶} بپوانه سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لاپه‌ره‌کانی ۵۰-۵۱.

^{۱۴۷} Miles, op. cit., II, 310-311.

نډه دى كه نيمامى پالټونه نا بڼه م هاوپيمانيتيه بيتوميدبونى له بریتانيه كان و نه وه نه بوو، كه هيوای به فره نسيه كان ه بى، بويه نه ستم بوو سوديكي لييه وه ده ست بكوئ. هيندى بریتانى بڼه و باشتريو له موريشيوسى فره نسي. بويه هيچ وه هميكي له و باره يه وه نه بوو، كه كاتيک ولا ته كه ي به سه ختى ده كه وپته ژير گوشار، له نيوانى نه م دوو لايه نه ركه به رده دا داواى يارمه تىي كاريگر له كام لايان بكات. به لام هيشتا بریتانيا بڼه وه هلته بژيرد رابوو، كه هيچ جوړه كومه كيكي له و شيو ه يه پيشكه ش بكات، به تايه تپيش له به رنه وه دى نه و كاته عوممان كه و ته به رنه گه رى مه ينه تى و مه ترسى، نه وان (واته بریتانيه كان) ناماده نه بوون به رژه وه نديه كانى خويان له روژه لات بخنه به ر مه ترسيه وه. بڼه دلتيا ييش، كاتيک، كه چه ته گه ريه كه ي جه واسمه كان له دژى باز رگانى كړنه كه ي نه وان زيادى كړد، هاتن دوو كه شتىي جه نكيان له ناوچه ي (رهئس موسه نده م) دانا، كه ده كه وپته كه نارى باكوورى عوممانه وه. بڼه وه دى كارى فرياكوزارىي نيمام نه نجام بده ن، له وكاتدا، كه نيمام سه رقالى به گژد اچوونه وه دى نه م چه ته مه ترسي دارانه بوو. نه م فرياكوزاريه به به راورد له گه ل كه وره يى نه و كار ه ياندا كه ده بوو بيكه ن ژور بپيه ها بوو. بويه ته واوى خو سه رقال كړنه كه هر وهك سو كايه تيكر دنيك و ابوو.

بریتانيه كان له سالانى (۱۸۰۸ - ۱۸۰۹) ژور سه رقالى گيرو گرفته كه وره و به رچا وه كانى عوسمانيه كان و نيوان و هيندستان بوون، بويه بواى نه وه يان نه بوو گرنگيه كي جدى بده نه عوممان و كه نداوى فارس. نه وه بوو له پايزى سالى (۱۸۰۹) دا هم مو نه م گيرو گرفته نه به شيو ه يه كي په سه ند چاره سه ر بوون. له توركي و هه روه ها له نيوانيش نه وه يه كلايى بوه وه ، كه سه ركه وتن و هه لكشاني بریتانيه كان به سه ر فره نسيه كاندا به باشى جيگر بوو و دامه زرا. له هينديش چه ند ريو شو نينيكي سياسى يانه ي گرنگى يه كلايى كه روه گيرانه به ر.

له (۲۵ ي نيسان و ۱۷ ي حوزه يران و ۲۲ ي ثاب) ي ه مان سالدا چه ند په يمان نامه يه كي هاوپتپه تى له لايه ن حكومه تى هيندى له لايه ك و هه ريه كه ي (راجاى لاهور و پاشاى كابول و مير ه كانى سيند) له لاكانى تره وه گرندرا.^{۱۴۸} بويه نيتر حكومه تى هيندى كه و ته هه لويستك، كه ده يتوانى له نزيكه وه گرنگى بداته كاروباره كانى عوممان و كه نداوى فارس و ته نانه ت به هه ند وه رگرتنى ناله بارىي

¹⁴⁸ British and Foreign State Papers, Vol. I, Pt. I, 266-268.

بارودوخه‌كه‌ی ئه‌ویش به‌ پێویست له‌ قه‌ڵه‌م بدات. ئه‌م كێشه‌یه‌ش زۆر ئاسان بوو. عووممان تازه‌ سه‌رسه‌ختانه‌ و به‌تووندی له‌لایه‌ن وه‌هابیه‌ به‌هێژه‌كانه‌وه‌ په‌لامار درابوو له‌وانه‌ش بوو له‌ كۆتاییدا ته‌واوی ولاته‌كه‌ داگیربکه‌ن. داگیرکاریه‌كه‌ی له‌و شیوه‌یه‌ش به‌شیوه‌یه‌كه‌ی زۆر ترسناك بۆ سه‌ر به‌رژه‌وه‌ندی بریتانیه‌كان له‌ كه‌نده‌اوی فارسدا مه‌ترسیدار ده‌بوو، چونكه‌ وه‌هابیه‌كان سه‌رسه‌ختانه‌ دوژمنایه‌تی هه‌موو ئه‌وانه‌یان ده‌کرد، كه‌ بیروپروا ئاینیه‌كانی ئه‌وانیان به‌ دل نه‌بوو.¹⁴⁹ بۆیه‌ پارێزگاریکردن له‌ ئیمامی عووممان بۆ بریتانیا پێویست بوو. ئه‌گه‌رچی له‌و سه‌رده‌مه‌ زووه‌دا بریتانیا به‌رژه‌وه‌ندییه‌كه‌ی وای له‌و مه‌سه‌له‌یه‌دا نه‌بوو، زۆر شایان بێت. له‌ مانگی ئه‌یلولی ساڵی (١٨٠٩) دا كه‌ چه‌ته‌كانی جه‌واسمه‌كان به‌سه‌رده‌اومی له‌ گه‌شه‌دابوون له‌دژی عووممانیه‌كان و هه‌روه‌ها بازگانییه‌كه‌ی بریتانیا، حكوومه‌تی هیندی ده‌ستپێشخه‌رییه‌كه‌ی باشی بۆ دژایه‌تیکردنی چه‌ته‌كان كرد، به‌لام نه‌یشیتوانی درێژه‌ی پێبدات و ته‌واوی بکات. دوو فه‌رقاته‌ی گه‌وره‌ و نو‌كه‌شتیی راوه‌دوونانی نارد، كه‌ فه‌وجی شه‌ست و پێنجه‌مینیان هه‌لگرتبوو، له‌گه‌ڵ به‌شێك له‌ فه‌وجی (٤٧) هه‌م و نزیکه‌ی هه‌زار سه‌ربازی خۆمالي به‌روه‌هه‌ كه‌نده‌اوی فارس ملی ده‌ریایان گرت. فەرمان بۆ ئه‌م نێردراوه‌ ده‌ركرا، به‌لام له‌به‌رئه‌وه‌ی ئه‌م ده‌سته‌یه‌ بپوره‌ و ناكو‌ك بوون له‌ناو خۆیاندا، ئه‌و ئه‌ركه‌شی پێیان سپێردرابوو ته‌واو نه‌كرا و بپه‌ره‌هه‌م بوو، یان ئه‌نجامه‌كه‌یان هێنده‌ كه‌م بوو، كه‌ سوودیکیان ئی نه‌بێرا.¹⁵⁰

¹⁴⁹ وه‌هابیه‌كان ره‌وتێکی پپویرتانی موسلمان و له‌لایه‌ن (موحه‌مه‌دی كوپی) عه‌بدوله‌هاب-١٧٠٣- (١٧٩١) هه‌هه‌ نۆزروه‌ته‌وه‌، بیروپروای سه‌ره‌کیان ئه‌وه‌یه‌، كه‌ ده‌بێ ئیسلام له‌ هه‌موو ئه‌و كارو‌كرده‌وه‌ و سه‌وته‌ نا سه‌له‌فیه‌یه‌ پاك بكرێته‌وه‌، كه‌ له‌لایه‌ن چه‌ند وه‌چه‌ی ئه‌و خه‌لكانه‌وه‌ هێنراونه‌ته‌ ناویه‌وه‌، كه‌ گوێیان به‌ ره‌وشت و هه‌لسوكه‌وتی ئاینه‌كه‌یان نه‌داوه‌. ته‌نها قورئان و ره‌وشت و فه‌رمووده‌كانی (موحه‌مه‌دی) پێغه‌مبه‌ر به‌رپرس و بابته‌ی سه‌ره‌كین له‌م ئاینه‌دا و ده‌بێ به‌ توندی و هه‌ك خۆیان په‌یوه‌زیان لێبکه‌ن. له‌ ساڵانی سه‌ره‌تای ده‌ركه‌وتنیاندا وه‌هابیه‌كان به‌رامبه‌ر به‌ خه‌لكه‌ نا موسلمانه‌كان و ته‌نانه‌ت موسلمانه‌ موخته‌زیله‌كانیش زۆر تووند بوون. (نۆزه‌ره‌وه‌ی ئه‌م ره‌وته‌ یارمه‌تی به‌رده‌وامی له‌ موحه‌مه‌د بن سه‌عودی دامه‌زێنه‌ری بنه‌ماته‌ی سه‌عودی عه‌ره‌بییه‌وه‌ پێگه‌یشته‌وه‌) ئه‌م نو‌و بزوتنه‌وه‌یه‌ش پێكه‌وه‌ به‌ رێنماییپێدان و به‌ شه‌پکردن توانییان بلۆببنه‌وه‌ تا ئه‌وه‌تا وه‌ك ئه‌ستای (ئێسته‌ی) کاتی چاپه‌ ئینگلیزییه‌كه‌-١٩٤١-ی ده‌بینی ده‌ستیان به‌سه‌ر ته‌واوی نو‌ورگه‌ی عه‌ره‌بیدا گرتوه‌.

¹⁵⁰ Miles, op. cit., 143-145.

نەم نۆزدراروانە، چەند باش بوو، هیندەش بەخەرجی بوو، تیچوونی نۆزبوو. بەلام دەبی بەدلی ئەو چەتانه بووی، کە خۆیان بۆ لێدانیان چووبوون، بەلام لێدانەکیان بنەبر نەبوو.^{۱۵۱} هەروەها دەبی بە دلی عووممان و دەوڵەتە بیکەلگەکانی تری عەرەبی کەنداویش بووی، لەبەرئەوێ ئەوانیش ناتوانن هەست بەو نەکەن، کە ئەو هیژە نۆزدرارووە نامازەییە بۆ بوونی دەسەلاتی قەبیلە ناوچەکەدا. بەدیوکی تریشدا ئەمە نواندنی یەکمەین هەولێ راستەقینە بەشەکی حکومەتی هیندی بوو بۆ بەگژداچوونەوێ چەتەگەری ناو کەنداو. بەگژداچوونەوێ چەتەگەرییش "وەک لە بەشی داهاتوودا لێدەکوڵینەو" دەبیته بەهانی بەرای بۆ دامەزراندنی نفووزی بریتانی لە ناوچەییەدا. تا ئەم کاتەش کەنداو نەبووبوو بەبەتیی سەرەکی راستەوخۆ ئیمپریالیزمیان سیاسەت و هەرشتیکی تری بریتانی.

هەموو ئەو پێوانانەی زووی بریتانیا بۆ ئەم ناوچەییە دانابوو، کە هەندیکیشیان گەرە بوون، هەر بۆئەو بوون مەبەستی دیاڕیکراو بێکن، کە بریتی بوو لە زالبوون بەسەر پورتوگالییەکان و هۆڵەندییەکان لە ناوچەکەدا، یان مەبەستی بچووکتر لەو، کە بریتی بوو لە رەبەرکردن لەگەڵ فرەنسییەکاندا. زالبوونی راستەوخۆ و بەردەوامی بریتانییەکان بەسەر کەنداوی فارسدا نزیکەی دەسال پاش ئەو دەبی دەستی پێکردی.^{۱۵۲}

وەک ئەوێ لە پەڕەندییەکانی تەمەن مەسۆپۆتامیادا هیچ شتیکی گەرم و تاییەت لە سالانی (۱۸۰۸-۱۸۰۹) دا دەرناکەوت، بەلام کاتێک، کە مەلکۆڵم لە سالێ (۱۸۰۸) دا بۆ دوو مەین ئەرکی خۆی چوو دەرەو، چاوەڕوانی ئەوێ لێدەکرا چاویکیشی لەسەر پەڕەندییەکانی ئێوانی بریتانیا و بەغداش بێت. لۆرد مینتۆ ئەمە دامەزراند و (نامەێ مەمانە پێخشی) پێدا بۆلای هەردوو پاشای ئێران و پاشای بەغدا.^{۱۵۳} بەلام وەک نامازەمان پێدا تەواوی ئەو ئەرکەێ کە بۆی چووبوو شکستی خوارد. تاکە شکتێک لێرەدا، کە وەک روداویکی گەرم شایانی باسکردن بێت، ئەو بوو لە سالێ (۱۸۰۸) دا (کلودیۆس جەیمس ریح) وەک کونسلی بەغدا دەستنیشان کرا و جێگەێ (سێر هارفەرد جۆن) ی گرتەو. ئەم کابرایە دیپلوماتیکی بەتوانا بوو، بۆماوەێ دەسال بەکارترین

¹⁵¹ Coupland, op. cit., 143-145.

¹⁵² بپوانە سەرچاوەێ خوارەو، لاپەرەکانی ۷۴-۷۶.

¹⁵³ Kaye, op. cit., I, 409n.

نوښته ري رۆژئاوا بوو له ناو به غذا دا.¹⁵⁴ شاياني ټيښنيكردن و باسه، كه سهر كه و تنه كه شي نه له سهر بڼاغې ره زامه ندي و ليكتيگه يشتنې هاويهش بوو، نه نه نجامي كار كړدنه كه شي شتي واي ليكه و ته وه. به لكو وه كه هه موو جاريك له سهر بڼاغې نه و مه يله بوو له و دمه دا پاشاي به غذا به ره و بریتانیا هه يبوو. به دلتيا ييش هه ره و پاشا شه پانييه بوو، كه مانه وه ي ريچي له به غذا دا گه يانده نه و ماوه دريژه چاوه پواننه كراوه. كاريگه ري و نفوزي راسته وخو و به رده وامي بریتانیا له ناو ميسو پوتا ميا دا به دوو دهيه (هه ر يه كه دهيه به ماناي ده سال) پاش نه وه ده ستي پيكر د.

به ده رپرېنكي تر، يه كه مين سهره تاكاني زالبووني بریتانیا به سهر ناوچه ي رۆژه لاتي ناوه راستدا، نه له ميانه ي ميسو پوتا ميا وه بوو، نه له ناوچه ي كه نداوي فارس وه. يه كه مين دامه زړانه كي له ناو نيرانه وه بوو، له سهر بڼاغې "هاوپه يمانيتييه كي به را ييه وه" بوو، كه له سالي (۱۸۰۹) دا ساز كرا. به ناو و به كرده وه و كاريگه رييش، نه م هاوپه يمانيتييه به چهند ساليكي كه مي پاش گرېدانه كه يه وه ساز كرايه وه، به هيژ و فراوان كرايه وه. كاريگه ري بریتانیا له هه ريه كه ي هيندستان و توركيادا، كه دوو بنكه ي سهره كيي روانين بوون يو ناوچه ي رۆژه لات، له يه كه كاتدا به شيوه يه كي به رچاو باش بوو. له هيندستان چهند په يماننامه ي هاوپرېيه تي له گه ل فرمانېره و ميللييه به كاره كاندا گرېدرا، هه لو يستي گشتي بریتانیا له و ناوچه به ر فراوانه دا، زياد له هه ر كاتيكي تر نارام تر و ناسايستر بوو. له توركياش به پيبي (په يماننامه ي ناشتي) و په يماننامه گرنگ و به رچاوه كانني سالي (۱۸۰۹) بریتانیا وه كه په سهندترين ولات و بالاده سترينيان ناسرا و توانيشيان تا كو تايي نه و سده يه نه و بارودوخه يان له وي ده ست پيوه بگرن.

¹⁵⁴ Longrigg, op. cit., 255.

به‌شی چواره‌م

نابری ۱۸۱۰-۱۸۳۰

ئاۋرۇپا ۱۸۱۰-۱۸۳۰

لەدوۋەمىن و سىتھمىن دەيەى سەدەى تۆزدەدا، برىتانىيەكان لە ناۋچەى رۆژھەلاتى ناوھپاستدا روۋبەپروۋى ھىچ جۆرە رىكەبەرىيەكى بەرچاۋ نەبوۋنەو. ھەرچى رىكەبەرىيە فرەنسىيەكان ھەبوو، لە نىۋان سالانى (۱۸۰۹-۱۸۱۰) دا بەھۆى دژە ھىرشى برىتانىيەكان بۆسەر فرەنسىيەكان و بۆسەر بىنكەى ھۆلەندىيەكانى پىشتى فرەنسىيەكانىش لە ناۋچەى (سەرى نۇمىدى باش) ھوۋە تا سىلان خامۇشكرانەو. تا دەوروربەرى سالى (۱۸۳۰) ىش رىكەبەرىيە روۋسەيەكانىش لەراستىدا شىتىكى ئەوتق نەبوو شايانى باس بىت. ^{۱۵۵} لە ماۋەى بىست سالدا برىتانىيەكان دەسەلاتى خۇيانىان بەسەر ئىراندا بەھىزكرد و دەستيان دايە ئەوۋەى كەنداۋى فارسىش بخەنە ژىرقەلەمپەۋى خۇيانەو. لە مىسۇپۇتامياش رۆلى پاشا بۋارى بۆ رۆلگىزپانى سولتان خۇش كرد و ولاتەكەش بەتەواۋەتى بۆنەو ۋامادە و سازكرا تا برىتانىا بە تەواۋى ئامبازى بىت.

۱. بەھىزبوۋن و بەرھراۋانبوۋنى كاريگەرىيە برىتانىا

لۆرد مىنتۆۋى فەرمانپەرۋاى گىشتىي ھىندىستان، كە نە ھەزى لە ئەرەكەى (ھارفەرد جۇن) بوو بۆ ئىران و نە لە سەرەتاشەوۋە رىكەۋتەنە بەرايەكەى دەسەلماند، زوۋ كەيشتە ئەۋقەناعەتەى بەسوۋدبوۋنى ئەم سەرقاللىيانە بىسەلمىنىت و ئاكامەكانىشيان پەسەند بىكات. ^{۱۵۶} بۆيە لە نامەيەكىدا، كە لە بەروارى تەمموۋى (۱۸۰۹) بۆ جۇن مالىكۆلمى نارىدوۋە، پىگوتوۋە: "بە لە بەرچاۋگرتنى ئەۋ سەرقاللىيانە، ئىران ۋازى لە

¹⁵⁵ جىاۋاز لە شىۋىنگرتنەۋەى كاريگەرىيە و نفوزى فرەنسىيەكان لەناو ئىراندا، برىتانىا توانىيە لەسالى (۱۸۱۰) دا دەست بە سەر دورگە گرنەكەى مۆرىشىۋىسا بگىرت و "چالاكىيە پىزىلكارەكانى فرەنساكەى لەناو دەرياكەى رۆژھەلاتدا بگەيەنپتە كۆتايى" وىلسن. سەرچاۋەى پىشۋو، لاپەرە ۱۹۱. ھەرۋەھا لەبارەى سەرەتاي دەركەۋتنى رىكەبەرىيە - ئەنگلۇپوسىيەۋە بېۋانە بەشى داھاتوۋ، يەكەى يەكەم.

¹⁵⁶ لەبارەى بۆچوۋنە نەيارەكانى مىنتۆۋ ۋە ھەرۋەھا مالىكۆلمىشەۋە بۆ ئەرەكەى جۇن و رىكەۋتنى بەرايەكەش بېۋانە سەرچاۋەكەى سەرۋە، لاپەرەكانى ۷۲-۷۶.

هاوپه یمانیتیه که ی خۆی له گه‌ل فرهنسادا هینا، وه زیره که ی خۆیشیی له پاریس بانگ کردۆته وه، بالۆیزه که ی فرهنساشی به شیوه یه ک کردۆته دهره وه، که زیاتر له په لاماردان و هیژش ده چی، ریکه وتننامه تازه کانی خۆیی له گه‌ل فرهنسادا هه‌لوه شانۆته وه، به ووشه یه ک، بیژاری و نارپه زایی خۆیی له به هیژترین پاشای جیهانی‌ش دهرپه وه. بۆیه تازه بۆنه وه ژۆر دهرنگه، که به شای ئێران بلێت سێر هارفرده جۆنزه پێی ئه وه فرمانانه هاتۆته ئه وی، که پێیدراون و سه‌رباری ئه وه‌ش ده‌سه‌لاتی ته‌واوی هه‌یه نوینه رایه‌تییه که ی خۆی له وی درێژه پێبدات و ئه وه متمانیه ی پێیدراوه بپارێژیت. ¹⁵⁷

لۆرد مینتۆ به و تێگه‌یشته وه سازدانی (ریکه‌وتنه به راییه که ی) په‌سه‌ند کردبوو، که خۆی وه‌ک ئه وه که‌سه ده‌ستنی‌شان ده‌کری، که ته‌واویشی ده‌کات. له‌م رووه وه له هه‌مان نامه‌یدا به مالکۆلمی گوتبوو: ئه وه که‌سه ی، که بۆ ئه‌م ئه‌رکه‌ گرنگه متمانیه ی پێیکری "رێک جه‌نابتان" ئیتر به پێی ده‌ستوور و نه‌ریت مالکۆلم ده‌ستنی‌شان کرا و ئه‌ویش له مانگی کانونی دووه‌می سالی (1810) دا له سییه‌مین و دووایه‌مین ئه‌رکیدا به‌ره‌و ئێران ملی ریکای گرت. ¹⁵⁸ له‌م ده‌مه‌دا (شا‌فاز عه‌لی) ی ئێرانی‌ش ئه‌رکیکی له ئه‌ستۆ بوو، که‌وتبووه ری به‌ره‌و له‌نده‌ن، له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌و ده‌مه‌دا په‌یوه‌ندییه دیپلۆماتیه‌ کانی بریتانیا له‌لایه‌ن خودی حکومه‌تی ناو نیشتمانه وه سه‌ربه‌رشتیی ده‌کرا. (ئه‌بۆلحه‌سه‌ن خان) ی نێردراوی ئێرانی‌ش بۆ‌لای کۆشکی پادشایی سه‌ینت جه‌یمس (1810-1811) گه‌یشته که ی خۆیی (له ئێرانه وه بۆ له‌نده‌ن و له له‌نده‌نه وه ئێران) به هاوه‌لێی (جه‌یمس مۆریه‌ر-James Morier) کرد، که ئه‌مه‌ی دوواییان بالۆیژی بریتانیا بوو له ئێران. سه‌ره‌کیترین کار و ئه‌رکی ئه وه گه‌یشته‌یش بریتی بوو له‌ مسۆگه‌رکردنی بپه‌شی‌وازی ئه وه به‌خشینه داراییه سالانه‌ی، که له ریکه‌وتننامه به‌راییه که‌دا به‌لێن درابوو بدریت به‌ شا. به‌لام هه‌چ ئه‌نجامیکی نه‌سیاسی و نه ئابووری

¹⁵⁷ Kaye, op. cit., I, 507-508.

¹⁵⁸ بۆ زانیاری زیاتر له‌باره‌ی ئه‌م ئه‌رکه‌وه بپروانه سه‌رچاوه‌که‌ی کایا، ئه‌وه‌ی پێشوو، به‌رگی دووه‌م، به‌شی یه‌که‌م، لاپه‌ره‌کانی 1-53. کایا ئه‌رکه‌ سه‌ره‌نه‌که‌وتوه‌که‌ی دووه‌م فه‌رامۆش ده‌کات، بۆیه ئه‌مه‌یان وه‌ک دووه‌م حساب ده‌کات. (بپروانه سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌وه، لاپه‌ره 58)

لەم گەشتەوه نەكەوتەوه، ئەگەرچی ئەو گەشت و نەركە يەكێك لە سەرنجپراکێشتەرين روداوە دیپلۆماتییەکانی ناو سەردەمی نوێش پێکدەهێنێ.¹⁵⁹

لە تاران، رێکەوتننامەيەك، سالی (۱۸۱۰) بە دەرکەوتنی ململانەيەك لە نێوانی (مالکۆلم و جۆن) دا، مۆرکرا، کە زۆر لەو دۆورنەبوو ململانەيەکی خۆپەرستانە بێت. جۆن نوێنەری تاجی پادشایی بریتانی بوو لەوێ و تازە دەستی دابوو سەزادانی ئەو رێکەوتننامەيە، کە بووبوو بناغەي پەيوەندییە ئەنگلۆ-ئێترانییەکان. بەو دیویشدا مالکۆلمیش نوێنەری حکومەت بوو، ئامادەيەکی لە تاران بۆئەو بوو کار بۆ ئەو رێکەوتنە بکات، کە کەسە رەبەرەکی دەستی دابوو. ئەو هێندە، کە بە تەنگ ئەم ململانەيەوه بوو، هێندە بە تەنگ گرنگی ئەرکەکی خۆیەوه نەبوو، بۆ ئەوتەنھا حکومەتی هیندی لەئارادابوو، کە جەخت لەسەر هاتنی فریاگوواری بریتانی بۆ ئێران بکاتەوه. مالکۆلمیش ئەوپەری هەولێ خۆی خستبووگەر، کە حکومەتی ئێرانی تێبگەيەنێت، کە ئەمیش هێندە هاورپێکی خۆی گرنگە و وەکو هاورپێکی نێردراویکی بریتانییە. جۆنیش هەر بە هەمانشیوە هەلسوکەوتی دەکرد. بۆیە بەرپرسیارانی ئێرانی وریایانە مامەلەیان لەگەڵ ئەم ناکوکییەدا دەکرد، بۆئەوێ نەوێک یەکێک لەم دوو کەسە ململانەکارە واتێبگات، کە هێندە کەسەکی بەرامبەری گرنگی نییە. ململانەکەیان گەشتە دوایە خرابی و ئەو خەلگە کەمە بریتانییانەش، کە لە تاران بوون بە گشتی بووبوون بە دوولایەنی جەنگاوەر و هەرلایەکیان لەسەر یەکێک لەو دووانە بوون. کایا باسیکی باشمان لەم روووە بۆ دەکات: "حکومەتەکی هیندستانیش خۆی وا ساز و ئامادەکردبوو، کە لە پیش چاوی کۆشکی پاشایی ئێرانی رووی سێر هارفەرد

¹⁵⁹ لەبارەي نێردراوەکی ئێرانەوه سێر پێرسی سایکس ئەم قسەيە "چارلز لامب" مان بۆ دەگێژێتەوه "ئەو کەسیکی سەرەکی بوو ئێستا قسەي دەکرد، من سەعات شەش و نیوی بەیانی هەندێ خەلگم بینی، کە ئەو لە خەو هەستا سەیری بکەن، بزاتن چۆن خۆر دەپەرستی، بەلام ئەو نەهات، خەلکی ئاساییش وا سەریان دەکرد، کە ئەو کەسیکی بێکەلک بێت".

بەلام بۆلۆزەکە لەراستیدا خۆپەرەست نەبوو، بەلکو موسلمان بوو، ئەو پەرستەش لەلایەن لامبەوه ئاماژەي پێکراوه، لەوانەيە نوێژکردنی بەیانی بویی. ئەم کابرایە بە روونی بووبوو بابەتی فزول و سەرسووپمان لە بریتانیا، هەرەها خاکی بریتانیاش بووبوو مایەي سەسووپمانی ئەو، بۆیە هاتوو لەو گەشتەیدا (حەیرەت نامە- واتە تۆماری شتە سەرسووپەنەرەکان) ی نوسیوه. جەیمس مۆری ش کتێبێکی بۆ (نەمرکردن) ی ئەو نووسیوه، بەناوی (حاجی بابە لە بریتانیایە -Haji Baba in England) پروانە ئەم سەرچاوەيە خوارەوه:

Sykes, op. cit., II, 309.

جۆنزرهش بکات، به لّام جۆنزر خۆی وابیری ده کرده وه که له وانهیه حکومهتی هیندستان، که خاوهنی دهسه لاتیکی بالآتره له م، له وانهیه دهسه لاتیکی وای بدهنی به تاییهتی له لایه ن فه رمان په وای هینده وه پێیبه خشری.^{۱۶۰}

له راستیدا نا کۆکیه که ی نێوانی مال کۆلّم و جۆنزره نگدانه وه ی بوونی ململانه ی نێوانی حکومه ته که ی هیندستان و حکومه ته که ی نیشتمان بوو، دیاره نا کۆکیه که یان له سه ر نه وه بوو، که داخو ده بی کامیان کۆنترۆلی راسته وخۆی په یوه ندییه کانی نێوانی بریتانیا و ئێران به ده سه ته وه بگرن. حکومه ته که ی هیندستان نه و په پری هه ولّی خۆیی دا، بۆنه وه ی له مه دا به سه ر حکومه ته که ی نیشتماندا زالّ بی، به لّام نه وه ی نیشتمانیش زۆر سووربوو له سه ر نه وه ی ده سه لاتی ره های هه بی، له م رووه وه جۆنزی ناگادار کرده وه و نه مێش له لای خۆیه وه له رۆژی دووی حوزه یراندا مال کۆلّمی تیگه یاند. ویه کسه ر له هنده نیشه وه (سێر گۆر ئۆوزیله ی) یان نارد بۆنه وه ی جیگه ی جۆنزر بگریته وه. نه م بالۆیژه نوّیه یه کسه ر له لایه ن فه رمانگه ی کاروباری ده ره وه ی بریتانییه وه متمانیه ی پێدرا و کۆنترۆلی ته وای په یوه ندییه نه نگلۆ- ئێرانییه کانیان خسته ده سته ی نه وه وه. نه مه ش هه نگاوێکه نامۆ نه بووه و هه مێشه هه ر چاوه پوان کراو بووه.

مال کۆلّم زوو له وه تێده گات هه ر هه ولّیک له لایه ن خۆیه وه بدری بپه ووده ده بی. چونکه لۆرد مینتۆیش نه و نامۆژگارییه ی کردبوو. بۆیه له ماوه ی یه ک مانگدا له ئێران هه ملی ریگه ی گرت به ره و ماله وه.^{۱۶۱}

ئێتر نوینه رایه تییه که ی حکومه تی نیشتمان، له وه به دوواوه ده یتوانی به پیری کاروباری بازرگانیه ی خۆیه وه بجیت، به بی نه وه ی له لایه ن حکومه تی هیندستان هه وه له مبه ری به یئریته سه ر ری. نه رکه زۆر گرنگه که ی پێش سێر گۆر ئۆوزیله ی نه وه بوو ریگه وتننامه یه کی "هه مێشه یی" پیکه یینن، که جیگه ی ریگه وتننامه "به راییه که" بگریته وه، که سالّیک ده بوو سازینرا بوو.

پاش چه ندان دانوستاندنێ درێژکراوه توانی له گه لّ حکومه تی ئێراندا بگات به ریگه وتنیک و نه وه بوو له رۆژی (۱۴/مارس/۱۸۱۲) له تاران ئیمزایان کرد. نه گه رچی هه تا له لایه ن حکومه تی نیشتمانیی بریتانییه وه په سه ند نه کرایه، نه ده بوو به دوایین ده ق، به لّام هه ر له رۆژی ئیمزاکردنیه وه هیزی کارپێکردنی پێدرا. له گه لّ وه رگرتنی ده قی

¹⁶⁰ Kaye, op. cit., II, 14..

¹⁶¹ سه رچاره ی پێشوو، لاپه ره ۲۷.

ریکه و تننامه که دا "که پئیده گوترا ریکه و تننامه ی هه می شه یی هاو پیه تی و هاو پیه یمانتی" حکومتی نیشتمان پیشنیاری هه ندیک هه موارکردنی وردی تیدا کرد. دووایی له تاران له رۆژی (۲۵/ تشرینی دووهم/ ۱۸۱۴) ئیمزاکرا - جهیمس مۆری و بالۆیزی بریتانیا له ئێران ، به نوینه رایه تیی حکومتی خاوهن شکۆ ئیمزایان کردووه.^{۱۶۲}

ئهم ریکه و تننامه یه له دووایین قهوالهیدا دیباجه یهك و یانزه بهشی تیدا بوو. دیباجه که ی بهم شیویه دهست پئیده کات: "ئهم گه لایانه چه پکیکن له باخچه ی بیدرکی ریکه و تنه وه لیکراونه ته وه و به دهستی دانووستانکارانی ئهم دوو ده ولته گه وره یه له فۆرمی ریکه و تننیک به هیژدا پیکه وه به ستراونه ته وه ، که بهنده کانی بۆ هاو پیه تی و دوستایه تی تیکه لکراون" به ریکه وت ئهم ده برپنانه ی سهره تاکه زۆر پرمانان و گوزاره له دیپلوماسییه تی ئێرانی ده کهن له و ده مه دا. ماوه یه کی زۆر پیش نه وهش سه لمینرابوو، که ده کړی نه و "گه لا" یانه هه ر شتیک بن، به لام نه وه بوو ئهم جاره هه یج نه بی بۆ ئێرانییه کان "بی درک" بوون. هه رچی به رژه وه ندیه کانی بریتانیاش بوو له ناو ئێراندایا تا نه و ده مه و به شیوه یه کی به راییه سیاسیانه بوون و کاروباری بازرگانی دوو خرابوو بۆ (ریکه و تننامه یه کی بازرگانی) ی تر له ئابنده دا، که نه وه بوو تا سالی (۱۸۴۱) نه هات پیکنه هات.

به پیی به ندی یه که می ئهم ریکه و تننامه یه خۆ سه رقاکردنی ئێران له گه ل هه ر هه یژیک تری نه یار به بریتانیای مه زن بیماننا و هه لوه شیئراوه بوو، هه روه ها ئێران به لئینی نه وه ی دابوو، نه و په ری یارمه تیی فریاگوزاری پیشکهشی بریتانیا بکات، نه گه ر بریتانیا پیویستی به وه هه بی له دژی هه ر داگیرکاریک به ره قانی له هیندستان بکات.

هه روه ها ئێران نه وهشی له سه ر خۆی کردبوو به مال، که نه گه ر شه پ له نیوانی هیندستان و نه فغانستانا به رپابوو، نه و ئێران یارمه تیی سوپای بریتانیا بدات (به ندی ۸). به لام نه گه ر شه پ له نیوانی نه فغانستان و ئێراندایا به رپابوو، نه و ده بی بریتانیا به بی لایه نی به مئینه وه (به ندی ۹). له ناو که ندای فارسیشدا ده بی که شتییه جهنگیه کانی بریتانیا یارمه تیی ئێران بدهن، له دژی هه ر دوزمنیک گریمانکراو "نه گه ر جووری نه و یارمه تییه ئاسان و کرده یی بی!" (به ندی ۱۱). نه گه ر ئێرانیاش داگیرکرا، نه و حکومتی هیندستان یان یارمه تییه کی فریاگوزاری سه ربازی پیشکهشی شا ده کات، یان

¹⁶² بۆ دهقی یه که مینیان، نه وه ی سالی (۱۸۱۲) بپروانه ئهم سه رچاوه یه ی خواره وه:

Aitchison, op. cit., XII, 49-54.

یارم‌تیی‌کی دارای سالانه‌ی ده‌داتی، که بره‌که‌ی (۲۰۰,۰۰۰ تومن) بیت، که ده‌کاته نزیکه‌ی (۱۵۰,۰۰۰) پاوه‌ندی ئیسته‌رلینی. پاره‌که ده‌بوو به قیست بدری، چونکه که شهر ده‌ست پیده‌کات، ده‌بی‌ئو پاره‌یه بوئه‌وه تهرخان بکری، که سوپای پی‌ دیسپلین و باش بکری بۆ‌گه‌شه‌کردن. "ئه‌وکاته ده‌بی‌ وه‌زیره ئینگلیزه‌که قایل بی‌ به‌وه‌ی که ئه‌و پاره‌یه بۆ‌ئو مه‌به‌سته خه‌رج ده‌کری، که بۆ‌ی تهرخان کراوه." (به‌ندی) ^{۱۶۳}

له‌پاستیدا ریکه‌وتننامه هم‌میشه‌یه‌که‌ی سالی (۱۸۱۴) دووایین دارپشتن بوو، زۆر گشتگیرتریش بوو له ریکه‌وتننامه به‌راییه‌که‌ی سالی (۱۸۰۹)، که بناغه‌ی زالبوونی بریتانیای به‌سه‌ر ئیتران و له‌ویشه‌وه به‌سه‌ر سه‌ره‌کترین به‌شی رۆژه‌لاتی ناوه‌پاستیدا دارپشت. به‌ده‌ر له‌وه‌هیزبوونه‌ی کاریگه‌ری بریتانیا له‌ناو ئیترانیشدا، ریکه‌وتننامه هم‌میشه‌یه‌که‌ی دوو‌گه‌شه و به‌ره‌وپیش‌چوونی به‌رچاوی هینایه‌پیشه‌وه: یه‌که‌میان ئه‌وه‌بوو، که ئیتران بۆ‌یه‌که‌م جار و له‌هه‌موو روه‌ دیپلوماتیه‌کانه‌وه لک‌تیرا به‌حکومه‌تی نیشتمان‌وه، نه‌که‌حکومه‌ته‌که‌ی هیندستان، ئه‌م راستیه‌ش وای له‌حکومه‌تی هیندستان کرد ئیتر بتوانیت گرنگیه‌کی باش بدات به‌به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی بریتانیا له‌ناوچه‌ی که‌نداوی فارس و میسۆپۆتامیادا.

دوه‌میشیان ئه‌وه‌بوو، که بۆ‌یه‌که‌مین جار بریتانیای مه‌زن هه‌ستی به‌وه‌کرد و ددانی پیدانا که ئیتران و رۆژه‌لاتی ناوه‌پاست ئه‌و زۆن و کایه‌گریمانکراوه‌بن، که بینه‌بواری به‌ریه‌که‌که‌وتنی نیوانی روسیا و بریتانیا. چونکه‌جاران وا داده‌نرا روسیا له‌ناوچه‌یه‌کی تهره‌وه بتوانیت گه‌شه‌بکات. ^{۱۶۴} لی‌ره‌شه‌وه ده‌چینه‌سه‌ر ئه‌و باسه‌و ده‌بینین، که چۆن بریتانیاییه‌کان کاریگه‌رییه‌که‌ی خۆیانان له‌ناو که‌نداوی فارسدا چه‌سپاند.

له‌وانه‌یه‌ئوه لی‌ره‌دا شیاو بی‌وینای بکه‌ین، که له‌پاش ئه‌وه‌ی بریتانیاییه‌کان توانیان بنکه‌فره‌نسییه‌که‌ی ناو مؤریشیۆس داگیربکه‌ن و ماوه‌یه‌کی زۆریش به‌سه‌ر ئه‌وه‌دا تیپه‌ری نه‌کردبوو، که ئیمامی عوممانیش گوتبووی که خۆیان پشت به‌و بنکه‌فره‌نسییه‌ ده‌به‌ستن، ئیتر له‌پاش ئه‌و گۆرانه‌وه عوممان که ده‌که‌ویتنه‌ ناو زاری که‌نداوه‌وه ببیتنه‌ مایه‌ی گرنگی‌پیدانی بریتانیاییه‌کان. ئه‌گه‌رچی له‌ده‌ورو به‌ری سالی

¹⁶³ بۆ‌بینینی ده‌قی ریکه‌وتننامه‌که‌ به‌روانه سه‌رچاوه‌ی پیشوو، به‌رگی پینجه‌م، لاپه‌ره‌کانی ۵۲-۵۶: British and Foreign Papers, I, Pt. I, 261-264.

¹⁶⁴ به‌روانه ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ی خواره‌وه، به‌شی پینجه‌می.

(۱۸۱۰) دا بریتانیا ههستیکی وای هه بوو، که نه وه ریمه و سه عیدی ئیمامیشی
 فەرامۆش بکات، له بهرتهوهی ئه م ئیمامه له بهرامبهرده سه لاتی روو له هه لکشانه کردووی
 وه هابییه کانی ژێر دهستی ئه بن سعود و ژه نه رالیه گه وره که ی (موتله ق) دا، که وتبووه
 ململانه یه کی نیوانی ژیان مردنی واوه بواری نه وه ی نه مابوو هیچ گرفتیک دروست بکات.
 به لام له و کاته دا، که عووممان که وتبووه بهر نه گه ری داگیرکردن، ئیتر بریتانیاش ناچار
 بوو جموجوولیک بکات، له و کاته دا وه هابییه کان هه ندی پاشه کشه یان کردبوو،
 له بهرته وه ی چوو بوون ریکری له و په لامارانه ی میسر بکه ن، که له سالانی (۱۸۱۱/۱۸۱۲)
 دا ویستبووی په لاماری مه که و مه دینه بدات. که له سالی (۱۸۱۳) دا موتله ق دهستی
 به تال بوو، گه رایه وه بۆ سه ره لته ته که ی خۆی له دژی عووممان، له پیا هه لپژانی کدا
 کوژرا و له سالی پاشتریشدا خودی کوچه گه وره که ی (ئه بن سعود) مرد. سه عیدیش، که
 خۆی له سالی (۱۸۱۳) دا داوای هاتنی نوینه ریکی بریتانی کردبوو، ئیستا ئیتر
 که وتبووه نه وه ی داوای فراوانکردنی کایه ی کاریگه ریه که ی بریتانیا بکات.

به لام له وی هیشتا هه ر ئاژاوه گێڕیه کانی چه ته کانی جه واسم مابوون و له بنکه کانی
 خۆیا نه وه له که ناره کانی باکووری که نداوه وه کالاً بازرگانییه کانی بریتانیان به تالان
 ده برد و پیده چوو له پاش مردنی بالاترین که سی ده سه لاتداری بنچینه یی ناویانه وه (ئه بن
 سعود) وه مولک و داهاته کانیا ن زۆر تر بو ی. له گه ل هاتنی زستانی سالی (۱۸۱۸ -
 ۱۸۱۹) دا که هۆزی جه واسمه کان زیانیکی قورسیان له بازرگانیکردنی بریتانیا دا،
 بارودۆخه کان گه یشتنه ئاستی قه یران. بۆ قه ره بوو کردنه وه ی نه و باره له ده سه تچووانه و
 بۆ لیدانی گورزیکی کوشنده له کاری چه ته گه ری له و هه ریمه دا، حکومه تی هیندی به
 په له و له ژێر فەرمانی (میچەر ژه نه رال سیر ویلیه م گرانت کتیه - Sir William Grant
 Keir) دا هیزیکی گه وره ی ره وانه ی ناوچه که کرد. له کۆتاییه کانی ساله که دا چه ته کان
 به چه ندان شه پی گه رم و گه وره وه گلان. بۆیه به چه ندان زیانی قورسه وه نالاندیان و
 چه ند شکستی خراپیان خوارد. بنکه ی سه ره کیی چالاکیه کانیا ن له (راس نه لخمیه)
 داگیرکرا و کرا به بنکه ی کاتیی باره گای سه ره کیی (ژه نه رال کتیه). ته نانه ت پاش
 نه وه ی، که هیزه کانی جه واسمه کان به ته وای به زین که شتییه جه نگیه کانی بریتانیا
 سه ردانی زۆریه ی بنکه کانیا ن کرد و چه ندان لیدانیا ن ئاراسته ده کردن، به ئومیدی نه وه ی

به ته وای په کی چالاکیه کانیان بخه. ^{۱۶۵} به مهش برېږه پستی چه ته گری له ناو که نداودا شکېترا. نه م رووداوه ه لیکي نایابی پیشکشی ژنه رال (کپیبه) کرد. نه که تنها له وده دا، که توانی مولکه کانی بریتانیا به ده ست بهینیتوه، به لگو توانی هه ژموونیکي سهختی باشی خویشان له ناو نه و ناوانه دا دابه زړینیت.

له ریکه وتننامه یه کی ناشتید، که له گه ل شیخی گه وره ی هوزه کانی جه واسمدا له (۶/ کانوونی دووه م/ ۱۸۲۰) دا نیمزا کرا شیخ به لینی دا چند قه لا و بنکه یه کی سهختی خویشان و بریکي باشی نه و تالانی شهرانه ی ده ستیان به سهریاندا گرتبوو بداته وه به ده سته وه. به ندی چواره می ریکه وتننامه که ده لیت: "به پی نه م مه رجان ه دژایه تیکردنی نیوانی ژنه رال و سولستان بن سگور و شوینکه وتووه کانی سولتان ده وه ستي، له گه ل نه و خاله ناوازه یه شدا، که نابی به له مه کانی شیان بیت ه ناو ده ریاوه" نه م ریکه وتننامه یه و چواری تریش له روژانی (۸-۹-۱۱ و ۱۵ ی کانوونی دووه مدا) له گه ل چند شیخیکی ده سلاتداردا نیمزا کران و هه مووشیان بوئه وه که لاله کرابوون، که نه و تالانیان یان پی بگه ریندریت ه وه، که له نه سلدا له بریتانییه کان سهندرابوون، هه روه ها بو نه وه یش په کی توانای هیرشبردنی نه و هوزه به زیوانه ی پیبخه. بویه ده بوو هه م غه نیمه کان بگه ریندریت ه وه و هه م که شتییه کان و چه ک و کالاکان و دیله هیندیه کانی ش نازا بکه ن. ^{۱۶۶}

گرنگترین ده سته وتی "کپیبه" بریتی بوو له به ناکامه یانندی "ریکه وتننامه یه کی گشتی له گه ل هوزه عه ره به کانی که نداوی فارسدا" که ریکه وتننامه یه که بوو، به شیوه یه کی کاتی، له گه ل نه و چند ریکه وتننامه به راییه ی توزیک پیشتر ناماژه مان پیدان بوئه وه ناماده کرابوون که نداو له و بیزارکاریه هه میشه ییه ی دهریاز بکه ن و وایلیبکه ن شوینیکي سه لامه ت بیت بو بازارگانی کردنه کی بریتانیا. هه مووشیخه دیار و بالاده سته کان، چ جه واسمه کان بن، یان هه ر هوزیکي تر، پیشوازیان لیده کرا په یره ویی

¹⁶⁵ Low, C. R., the India Navy, I, 363. For Details of This memorable expedition, see Ibid, 351-361. For comprehensive narrative on Piracy in the Persian Gulf, see Wilson, op. cit., Chapter XII, 192-212.

¹⁶⁶ بو بینینی دهقی نه م ریکه وتننامه، بروانه (Aitchison, op. cit., XII, 166-171) له پیش سالی (۱۸۲۰) دوه تنه یه که نمونه له ریکه وتننامه ی نیوانی بریتانییه کان و شیخه کانی ناوچه ی که نداو هه بوو. نه وهش له سالی (۱۸۰۶) دا له گه ل شیخی گه وره ی جه واسمه کاندان نیمزا کرابوو، بوئه وه ی سه لامه تی به رپوه چونی بازارگانی بریتانیای له ناو که نداودا بیتباریزری، به لام له به رچاو نه کپراوه، ده که ی له سه رچاوه ی پیشوودایه لاپه ده کانی ۱۶۷-۱۶۶.

لیبکەن و ببنە ئەندامی "عەرەبە دۆستەکان - وردتر بلّیڤ عەرەبە بێوھییەکان". لە رۆژی دەرچوونە کەیدا، "هەشتی کانونی دووھم بوو لە رەئس ئەلخەیمە" لە لایەن دوو شیخی دیارەوھ ئیمزا کرا، پێش کۆتاییهاتنی مانگە کەش سێ شیخی تریش ئیمزایان خستە سەری. هەموو پیکەوھ دە سەرکردە ی عەرەب بە پرەسمی پەیرەوییان لە ریکەوتننامە کە کرد و ئیمزا کردنی دووایین کە سیشیان لە رۆژی (١٥ ی مارس) دا بوو. تەنانەت دوو فەرمانرەواکە ی دوو دورگە گرنگە کە ی "بەحرەین" ییش لە ناو ئەو "عەرەبە دۆستان" ه دا بوون. لە رۆژی (٢ ی ئەپرێل - نیسان) ی هەمان سالدا ئەم ریکەوتننامە یە لە لایەن فەرمانرەوای گشتیی هیندستانیشەوھ ئیمزا کرا.

ئەندامانی ئەو ھۆزانە ی ریکەوتننامە کە یان ئیمزا کرابوو بۆیان نەبوو لە سایە ی هیچ بارودۆخێکدا هیچ جۆرە تالانییە ک، یان چەتە کارییە ک بکەن. سزای ئەنجامدانی ھەر کارێکی لەم جۆرانە کوشتن و لە دەستدانی مال و مولگەکان بوو. دەبوو سەرکردە ی ھۆزە ئیمزا کردوھ کانیش لە جیبە جێکردنی سزادانی پێشیلکاراندا ھاریکاری حکومەتی بریتانی بکەن.

کەشتییەکان دەبوو ئالایەکی سپی بە رزیکەنەوھ، کە ناوھ پراستە کە ی چوارگۆشە یەکی سووری تێدابی، واتە چوارگۆشە یەکی سوور لە ناوھ پراستی زەمینە یەکی سپیی گەورە تر دا، بە نووسینی پیتەوھ، یان بە بی نووسین. کە ئەمە بە دیوێکدا ھیمایەکی ناشتی بوو لە نێوانی خۆیاندا و بە دیوھ کە ی تریشدا لە نێوانی خۆیان و بریتانییەکانیشدا. پاپۆرەکانیان دەبوو بە لگە ی (تۆمارکردن و رێپێدان) یان پێبێت. بۆئەوھ ی لە وکاتە دا، کە لە لایەن بریتانییەکانەوھ، یان ھەر لایە نیکی ترەوھ، کە بیانبینیت و داوایان لێبکات، ئەو بە لگانە پیشان دەن. دەبی ئەو بە لگانە زانیاری زیندو و نوێی پێویستی وە ک خالی کەوتنە جوولە ی کەشتییە کە، ئاراستە کە ی، چە کەکانی سەری، تواناکە ی و ژمارە ی دەریاوانەکانی. هەموو بەندەرەکانی ژێر حوکمی بریتانیا بۆ بازرگانیکردن، لە بەردەم ئەم کەشتییانە دا ئاوە لا بوو.^{١٦٧}

¹⁶⁷ ئەم ریکەوتننامە یە، لە گەل ناوھکان و ناوینشانەکانی ئەو کەسانە ی ئیمزایان کردوھ، لە سەرچاوە ی پێشوو دا ھە یە، لاپەرەکانی ١٧٢-١٧٦.

لەمەو بەریتانیا خۆیی وەك هێزێکی زالی ناو كەنداوی فارس دامەزراند. چونكە ئەو پلەوپایەیی بە دەستی هێناوە ، لەو دەمەو ئیتر دەستی بە سەرداگرت و بە شێوەیەکی جیگیریش بە هێزی كرد.^{١٦٨}

٢. كۆتایی سەردەمیك لە ميسۆپۆتامیادا

لە ميسۆپۆتامیادا و لە نێوانی سالانی (١٨١٠ و ١٨٣٠) دا بریتانیەكان رووبەرپووی هەلۆیستێك بوونەو ، كە زۆر جیاواز بوو لەو هەلۆیستە ئێران و لە كەنداوی فارسدا هەیانبوو. بە ناو وڵاتەكە لە ژێر قەڵەمڕەوی سولتانداوو، بەلام لە واقعدا لە لایەن پاشاوە بە پێوە دەبرا. بریتانیەكانیش بۆ ئەوەی لە هەردوو رووی یاسایی و پراكتیکییەو پرۆژەكانی خۆیان بوونیادبنێن دەبوو لە گەڵ هەردوو لای ئیستەنبول و بەغدا دا رێك بكەون. چونكە هەر رێپێدان و تەنازولێك لە لای ئاستانەو بە دەستبەینرایە، لە ناو ميسۆپۆتامیادا هیچ بە هێكی نە دەبوو تا لە لایەن پاشایشەو پەسەند نە کرابا. بە دیوێکی دیی كەیشدا زۆر ناجیگیر بوو، لە بەرئەوێ چۆن بە شۆرشێکی خۆیناوی دەستی پێكرد، ئاواش بە شۆرشێکی تر كۆتایی پێهێنرا، كە خۆی پێشێكە لەوێ پێشوو كە متر نەبوو. هەر لە دای لادانی ئەم پاشایەتیەو بوو، كە جاریکی تر ئامباربوونەوێ بریتانیا بە وڵاتەكە، گریمانی شیانی وەرگرت.

دوو هەمین و سییەمین دەیی سەدی نۆژدە، دوایەمین چارەکی سەردەمی سەرەکییەکی ناو ميسۆپۆتامیا پێكدەهێنێ، و پێشێدەگووترێ (سەردەمی مەملووكی - ١٧٥٠ - ١٨٣١).^{١٦٩}

¹⁶⁸ سەرکردە عەرەبەكانی كەنداو لە رێك و تێننامەكە سالی (١٨٥٣) دا بە ئێنیاندا، كە : ئیمە نۆر قایلین بەوەی، كە پاراستنی ناشتی ئیستە لە نێوانی ئیمە دا بەرپابوو و دەبێ لە لایەن حكومەتی بریتانیەشەو چاودێری بكرێ. ئەم حكومەتە هەموكاتێك بۆ دانیابوون لە كارپێكردنی بێندەكانی، چاودێری دەكات و خواش پشت و پەنای هەمووانە.. سەرچاوەی پێشوو. لاپەرە ١٨١. پاراستنی كیبلە ژێردەریاییە رلكێرلەكان لە قارووە تا یاسك و لە یاسكیشەو تا كەرچی و مەسقەت لە لایەن حكومەتی هیندستانەو بوونە. هۆی بەهێزكردنی كاریگەرییەكە: بېوان ئەم سەرچاوەی خوارەو:

Persian Gulf, a Handbook Prepared by the Historical Section of the British Foreign Office, No. 76. (London, 1920), 68-69.

¹⁶⁹ تاكە سەرچاوەی بەرەدەست لە بارە ئێم سەردەمەو، ئەوێ لۆنگریكە:

Four Centuries of Modern Iraq, Chapter VII-X, 163-276.

له ته‌واوی ئه‌م سه‌رده‌مه‌دا هه‌موو پاشا گه‌وره و به‌رچاوه‌كان و هه‌روه‌ها هه‌موو بچوكت‌ر و كه‌متره‌كانيشيان له‌و كۆيله‌ ئازادكراوانه‌ بوون، كه‌ ره‌چه‌له‌ كيان گورجی بووه‌. يه‌كه‌مین پاشایان، كه‌ سوله‌يمان ئاغا بووه‌، له‌ هه‌مان چه‌شنی ئه‌وان بووه‌. ئه‌م سوله‌يمان پاشایه‌ مولکی حه‌سه‌ن پاشای به‌غدا بووه‌ و له‌لایه‌ن ئه‌وه‌وه‌ په‌روه‌رده‌ و ئازادیش کراوه‌. بۆیه‌، كه‌ ئه‌حمه‌د پاشای كورپی سه‌رۆكه‌كه‌ی (واته‌ كورپی حه‌سه‌ن پاشا-و) له‌پاش باوکی فه‌رمانگه‌كه‌ ده‌گریت به‌ ده‌سته‌وه‌، ئه‌م خزمه‌تگوزاری گرانبه‌ها و باشی پێشكه‌ش ده‌كات. هه‌روه‌ها جینگه‌ و پۆسته‌ چه‌وله‌كاني ناو حكوومه‌ته‌ خۆجێیه‌كه‌شی بۆ پر ده‌كرده‌وه‌، به‌ پۆستی (كه‌هیه‌)یشه‌وه‌، كه‌ بالاترین پۆستی ناو پارێزگای به‌غدا بووه‌. له‌به‌رئه‌وه‌ی كه‌سیکی چالاک و بێیه‌زه‌یی بووه‌ له‌ ئه‌نجامدانی کاره‌كانیدا ناوبانگیکی باشی په‌یدا کردووه‌ و هه‌میشه‌ له‌ دواي دواوه‌ ئه‌م دووه‌مین كه‌س بووه‌.

كه‌ ئه‌حمه‌د پاشا ده‌مری، سوله‌يمان ئاغا تاكه‌كه‌س ده‌بی چاوی ده‌كه‌وێته‌سه‌ر بۆ جینگه‌گرتنه‌وه‌ی. له‌لایه‌ن ئاستانه‌شه‌وه‌ هه‌ولێك درا، بۆئه‌وه‌ی كه‌سیك له‌و ئۆفیس‌ه‌دا دابنیت، كه‌ هه‌لبژاردیه‌ی ده‌ستی خۆی بێت، به‌لام باجی زۆری ئه‌وه‌هه‌ولێ دا و سه‌ركه‌وتوویش نه‌بوو. سوله‌يمان پاشا توێژێکی زۆر به‌هێزی له‌ناو ولاته‌كه‌دا هه‌بوو، له‌به‌رامبه‌ر هه‌ولێ سولتاندا بۆ قه‌ده‌غه‌کردن و رێپێگرتنی، ده‌یتوانی رابوه‌ستی. له‌پاش نزیکه‌ی سی سالی هه‌ولێ نه‌زۆکی سولتان بۆ كۆنترۆڵکردنی کاروباره‌كان، چه‌ندان هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی جیدیانه‌ به‌ریابوون و ئینجاش سوله‌يمان پاشا له‌ ئۆفیس‌دا دانرا. سوله‌يمان- كه‌ ئیستا ئیتر بوو به‌ پاشا- بۆ ده‌ربازبوونی خۆی له‌ رقی هه‌موو نه‌یاره‌كاني رێوشوێنی توندی گرت به‌ر و به‌ زوویی ده‌سه‌لاتی خۆی به‌سه‌ر هه‌موو بارودۆخه‌كاندا سه‌پاند. له‌ ده‌می فه‌رمانه‌روایی ئه‌ودا (١٧٥٠-١٧٦٢) ولاته‌كه‌ له‌ ئاشتیه‌کی دادپه‌روه‌رانه‌ی باش به‌هه‌روه‌ر بوو، كه‌ ئه‌مه‌ش سه‌ره‌كیترین کاراكته‌ری سه‌ركه‌وتوویی فه‌رمانه‌روایی ئه‌و رۆژگاره‌ بوو.^{١٧٠}

به‌ مردنی ئه‌و، ولاته‌كه‌ گلايه‌ گوپه‌ندی هه‌ژده‌سالی ناشارمی و ناشارییه‌یه‌وه‌ (١٧٦٢ - ١٧٨٠).^{١٧١} له‌و سه‌رده‌مه‌ كورته‌دا شه‌ش پاشا فه‌رمانه‌روایی ولاته‌كه‌یان كرد: يه‌كه‌میان (عه‌لی پاشا) بوو، دوو سال حوكمی كرد و ئینجا به‌ ده‌ستی (عومه‌ر پاشا) ی

¹⁷⁰ Four Centuries of Modern Iraq, Chapters VII-X, 163-276.

¹⁷¹ سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لاپه‌ره‌كاني ١٧٢-١٨٦.

نه یاری و شوینگره وه شی کوژرا. ئەمیش ماوه ی دەسالاََ فرمانپره وایی کرد و هه می شه ش (دهسه لاتەکانی هەر روو له که میونه وه بوون.) ئەمیش له سالی (١٧٧٥) دا له لایەن (موسه فا پاشا) وه جیگه ی گیرایه وه، ئەمە ی دوواییان له لایەن ئاستانه وه دهستنی شان کرابوو. ئەمیشیان له گهلاََ (عه بدوللاََ ئاغای مه ملوکی) دا که وه مملانه ی قورسه وه و لادرا و له لایەن (عه بدی پاشا) وه جیگه ی پیگیرایه وه، که ئەمیش هەر دهستنی شان کراوێکی تری ئاستانه بوو، بۆ ئەو پۆسته. ئەم عه بدی پاشایه ته نها یه ک هه فته فرمانپره وایی کرد و ئیتر (عه بدوللاََ ئاغای) کوئتر وایی ته وای به غدا ی گرت به دهسته وه.

وه ک قایلبوون به (ئه مری واقع) سولتان به پێی رێوشوینی له بهرچا و گراو، عه بدوللاََ ئاغای له ئوقیسدا دامه زرا ند و به مه ش بوو به _عه بدوللاََ پاشا_ به لام پاشای نوێ له مملانه کردندا چه ند به هیز بوو، به پیچه وانه وه، له فرمانپره وایی کردنی ئوقیسه که یدا هینده لاواز بوو. ته ندروستی نه خو ش و رو چوونی به ربادی خو ی به ناو هه وه سبازیدا وایان لیکرد کاتی فرمانپره وایی کردنه که ی کورت بی ت و ئەوه بوو له سالی (١٧٧٧) دا مرد. شه ره ده نووکیکی نو ی ناو خو یی له سه ر پر کردنه وه ی ئوقیسه چۆله که دهستی پیکرد. (حه سه ن پاشا) ی کاندیدی نو یی ئاستانه له وه دوور بوو بو توائی ت بارو دۆخه که بیاته وه شوینی خو ی و ئارامی به یینی ته ئاروه. له کاتی کدا هه ردوولای (ولاته که و ئاستانه ی ش) ماندوو بوو بوون به دهستی شه ره ده نووکی ناو خو یی و خو ینر شته وه، له ناو ئەو دیمه نه دا کابرایه ک ده رکه وت و توانی بی ته یه کێک له دیارترین فرمانپره واکانی ناو میژووی نو ی میسو پۆتاما یا.

ئەو کابرایه ش (سوله یمان پاشا) ی گه وره بوو (١٧٨٠ - ١٨٠٢) پیاو یکی به سه لقه و دیاری، پر توانا و عقل بوو.^{١٧٢} له کاتی کدا پارێزگاری به سه ره بوو، له سالی (١٧٧٩) دا چاوی خسته بووه سه ره ئەوه ی له به غدا پۆستیکی بالای ده ست بکه و ی، چه ند نێردراو یکی سازدراوی نارده لای سولتان و سولتانی له م ئاره زووه ی خو ی تیگه یاند و بیر ی له دژایه تیکردن و مملانه نه کرده وه. هەر له وه ده مه دا له لایەن (مسته ر لاتوچ) ی نو ی نه ری بریتانیه کان له ناو به سه ر ده ا کۆمه کی پیکرا، "چونکه مسته ر وه ک نو ی نه ری نێردراوی تایبه تی ئەم وابوو بۆ کارکردن له نیوان و خو ی و ئیسته نبولدا و بۆ هەر

¹⁷² له باره ی که سی تی و کاره کانی به بپوانه سه رچاوه ی پێشو و به شی هه شته م، لا په ره کانی ١٨٧-

جاره‌یش پاره‌یه‌کی خه‌رجیی باشیی پی‌ده‌دا^{۱۷۳}. بۆیه (ئه‌وه‌بوو هه‌ولێه‌کانی سه‌ریگرت) و له‌به‌هاری سالی (۱۷۸۰) دا به‌پیتی رێوشوێنه‌کان وه‌ك پاشای به‌غدا ده‌ستنیشان کرا. ئه‌گه‌رچی به‌پیتی زۆری ئه‌و مملاتانه‌ی له‌ئارادابوون تا مانگی ته‌ممووزی ئه‌و ساله‌ نه‌یتوانی له‌کورسیی حوکم‌کردنه‌که‌ی خۆی دابنیشیت. له‌ماوه‌ی بیست و دوو ساله‌ فه‌رمانپه‌رهبوونیدا ولاته‌که‌ له‌ ناشتی و گه‌شه‌کردن به‌هره‌مه‌ند بوو. له‌گه‌ڵ به‌رتانییه‌کانیشدا تا کۆتایی هه‌ر په‌یوه‌ندیی دۆستانه‌ی هه‌بوو.

به‌م‌ردنی پاشای گه‌وره‌ (۱۸۰۲) سه‌رله‌نوێ مملاتانه‌ی خوێناوی له‌سه‌ر گرتنه‌وه‌ی شوێنه‌که‌ی هه‌لگیرسایه‌وه‌. (عه‌لی پاشا) پیاویك بوو به‌هێز خۆی سه‌لماند. یه‌كێك له‌و كه‌سانه‌ی مملاتنه‌یان له‌گه‌ڵدا ده‌کرد به‌خه‌نجه‌ر كوژرا و چوارده‌ ئه‌فسه‌ریشی هه‌بوو خنكێتران. ئه‌وێ تریشیان كه‌ توانای مملاتنه‌کردنه‌که‌ی لاواز بوو ملکه‌چ کرا و کرا به‌ پارێزگاری تکریت له‌ باکوور. فه‌رمانپه‌رهبوونه‌که‌ی (عه‌لی پاشا) یش کورتی هێنا و له‌ (۱۸/ئاب/۱۸۱۰) دا کۆتایی پێهات. له‌و رۆژه‌دا خۆی له‌ نوێژدا بوو، له‌لایه‌ن ده‌سته‌یه‌ك پیاوکه‌ژده‌ درایه‌ به‌ر خه‌نجه‌ر و كوژرا، پاشانیش گوترا، كه‌ (له‌به‌ر كێشه‌ی تایبه‌تی كوژراوه‌). له‌ژێر فه‌رمانپه‌رهبوونی ئه‌مدا ولاته‌که‌ له‌ بێك ناشتی به‌هره‌مه‌ند بوو، كه‌م تا زۆر مملاتنه‌کانیش چپ‌چپ‌چپ كه‌م بوو بوونه‌وه‌.

به‌دوای ئه‌میشدا سوله‌یمان پاشای گه‌نج هات، كه‌ نازناوه‌که‌ی -بچکۆله‌- بوو، له‌لایه‌ن توێژه‌ به‌هێزه‌کانی ناو کۆمه‌له‌وه‌ پشتگیری لێده‌کرا. له‌ سالانی که‌می فه‌رمانپه‌رهبوونی کردنی سوله‌یماندا (۱۸۰۷ - ۱۸۱۰) هه‌ندێ رووداوی گه‌وره‌ له‌نیوانی ئه‌م و بریتانییه‌کاندا روویدا. کاتیك له‌ سالی (۱۸۰۷) دا هه‌رپه‌شه‌ی دۆژمنایه‌تیکردنی یه‌کتری که‌وته‌ نیوانی ئاستانه‌ و بریتانییه‌کانه‌وه‌ پاشا دانیشتوانه‌ بریتانییه‌کانی ناو به‌غدا و به‌سره‌ی قایل کرد، كه‌ له‌ ولاته‌که‌دا بمێننه‌وه‌ و هه‌موویانی خسته‌ ژێر پاراستنی خۆیه‌وه‌. دووسالی تر پاش ئه‌وه‌ش، كه‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوانی عوسمانی و بریتانییه‌کان گه‌یشه‌ ئاستیکی زۆر سه‌خت، پاشا بۆچوونیکی پێچه‌وانه‌ی گرت به‌ر. له‌به‌ر چه‌ند هۆیه‌کی ته‌موم‌ژاویی نا‌په‌وون ده‌ستی دایه‌ زنجیره‌یه‌ك سه‌ركوتکردن و سووکیه‌تی پێک‌کردنی ئه‌وانه‌ی له‌ناو به‌غدادا دانیشتبوون، تا ناچاری کردن بکشیته‌وه‌ و لێده‌ره‌بچن.^{۱۷۴}

¹⁷³ Aitchison, op. cit., XI, 2.

نه‌وهی، که هه‌ل‌سوک‌ه‌وتی سوله‌یمان به‌رام‌بەر به بریتانیه‌کان پێچه‌وانه‌ی هه‌لوێستی سولتان بوو، شتیکی نامۆ نه‌بوو له ئاستی نه‌و (راستییه‌دا)، که پاشا له‌ناو ناوچه‌که‌ی خۆیدا فرمان‌په‌وا بوو. نه‌وه‌ش شتیکی زۆر سه‌رنج‌راکێش‌تره، که تیپینی نه‌وه‌ش بکه‌ین ، که گۆرانیکی رادیکالانه‌ی "ته‌موم‌ژاوی" له سیاسه‌تی پاشادا له‌به‌رام‌بەر دانیش‌توانه‌کاندا روویدا.

(هارف‌ه‌رد جۆن)، که له‌و ده‌مه‌دا دانیش‌توویه‌کی ناو به‌غدا بوو، له سالی (١٨٠٨) دا گه‌ڕایه‌وه و له‌لایه‌ن (کلودیۆس جهیمس ریچ) وه‌و جیگه‌که‌ی گه‌ڕایه‌وه. ریچ نه‌وه‌نده‌ی وه‌ک فرمان‌په‌وایه‌کی ناخۆی هه‌ل‌سوک‌ه‌وتی ده‌کرد، هێنده وه‌ک دیپلوماتیکی بیگانه هه‌ل‌سوک‌ه‌وتی نه‌ده‌کرد. شویینی نیشته‌جێبوونه‌که‌ی نه‌م بووبوو به "باشترین ناوه‌ندی دانپێدانراوی کۆمه‌لایه‌تی ناوخۆی و بووبوو به یانه‌و شویینی دیداری به‌رزترین خه‌لکی ناو کاربه‌ده‌سته گه‌وره‌کان و خانه‌دانان، میوانخانه‌یه‌کی کراوه و یانه‌یه‌کی توێژینه‌وه‌ی شویینه‌وارناسییش بوو.^{١٧٤} بۆیه به‌م حاله‌یه‌وه به‌م کاروبارانه‌یه‌وه، کاتیک "ریچ" بوو به خالێکی کاریگه‌ر و پڕ ئیمتیاز بووه مایه‌ی ئییره‌یی پێردن و گومان لێکردن له‌لایه‌ن سوله‌یمان پاشا و دوا‌ی نه‌ویش له‌لایه‌ن داوود پاشایشه‌وه.

به ده‌ستتێوه‌ردانیکی حکومه‌تی هیندی دوژمنایه‌تییکردنه‌که‌ی سوله‌یمان بۆ (ریچ) نه‌گه‌ر به ته‌واوییش کۆتایی پێنه‌هاتبێ، که‌می کرده‌وه، چونکه حکومه‌تی هیندی ناره‌زایی خۆی له‌و باره‌یه‌وه بۆ به‌غدا و بۆ نیسته‌نبوولیش ده‌ریزی. نه‌وه‌بوو له‌ رۆژی (٢٥/ کانوونی دووه‌م/ ١٨١٠) دا له‌گه‌ڵ پاشادا گه‌یشتن به رێکه‌وتنیک، که تێیدا پاشا ددانی ده‌نا به هه‌موو ئیمتیازاته‌کانی پێشووی بریتانیا له‌ وڵاته‌که‌دا.^{١٧٥}

به‌لام پاشای ناشتکراوه له‌ کۆتایی سالانی فرمان‌په‌رواییکردنی و له‌ کۆتایی ژیا‌نی خۆیشی نزیک بوویوه. سولتانه نوێ و جه‌سووره‌که‌ی تورکیا (موحه‌مه‌دی دووه‌م- ١٨٠٨ - ١٨٣٩) زۆر لێی ناپازی بوو، له‌به‌ر نه‌وه‌ی هه‌یج داها‌تیکی نه‌ده‌دا و نیمچه مله‌ووپرێکیش بوو. له‌ رۆژی (٥/ تشرینی یه‌که‌م/ ١٨١٠) به‌زۆر له‌لایه‌ن نوێنه‌ری ئیمپراتۆریای عوسمانیه‌یه‌وه، که له‌لایه‌ن چه‌ند توێژێکی به‌هێزی ناوخۆییشه‌وه پشتیوانیی لێده‌کرا، له‌سه‌ر کارلادرا. که کورسیی ده‌سه‌لاتیشی به‌جیه‌یش‌ت (مه‌به‌ست له

¹⁷⁴ Longrigg, op. cit., 255.

¹⁷⁵ ده‌قه‌که‌ی له سه‌رچاوه‌که‌ی په‌راوێزی تۆزده‌دایه، هه‌مان به‌رگ، لاپه‌ره‌کانی ١٠-١١.

سولهيمان پاشايه-و) له تهمهني بيست و پينج سالايدا له لايه ن پياوه کاني خيلى (شهمهه توكا) وه دوزرايه وه و كوژرا.

خويندنه وهى (كايه) بؤ ئه و رۆزگار ه يه كلاييكه ره وانه خوئيندنه وه يه كى باش و بهرچاوه: بؤ ئه نجامدانى ئهركه كاني سه رشانى خوى (جؤن مالكؤلم) له و كاته دا له به غدا بوو.¹⁷⁶ ئه و له ريگادابوو، له ئيرانه وه بؤ هيندستان كه وتبووه وړى و ريگاي كرماشان، به غدا، به سره ي گرتيوو، به ره و كه نداوى فارس. له به غدا بوو بووه ميوانى مالى (پيچ) و له نزيكه وه ئاگادراى ئه و رووداونه بوو، كه سوله يمانيان به و ئاكامه تراژيديه گه ياند. له باره ي ئه و چاره نووسه وه كه به سه ر پادشادا هات هه ستي به په شيمانى ده كرد، چونكه پاشا سه رى ليكرابؤوه و به پيچراوه يى وه كو په يكه ريگ ره وانه ي ئيسته نبول كرابوو. بؤيه مالكؤلم ده لئى: "هه رگيز ناكړئ ديمه ني ئه و سروشته بينيت و هه ست به خه م نه كه يت، هه رچى ياده وه رىي ئه م دوواين پاشايه هيه له ناو ئه و هه ستركردن به خه مى ئه و چاره نووسه يه وه وون ده بى"¹⁷⁷

پينده چى هه لسوكه وتكردنى (پيچ) له ته وارى ته نگره كه دا به ساردى حسابى بؤ كرابى. چونكه سوله يمان داواى هه رجؤره كؤمه ك و يارمه تيه كى بؤ خوى كرديى، ريچ وا وه لامى داوه ته وه، كه ده يه وى په يره وى له بيلايه ن بوونى خوى بكات. له راستيدا ده يتوانى هه ندئ له نيژدراوه كه ي ئاستانه نزيك بكه وئته وه و داواى به خشين بؤ پاشا چاره ره شه كه بكات، گه ر بيويستبا، له توانيدا هه بوو، چونكه له و كاته دا په يوه ندييه كاني نيوانى برتانيا و ئاستانه ئه و په رى دؤستانه بوو. هه ر ئه م (پيچ) ه، ماوه يه كى پيشت ر په ناو دالده ي وه زيرى ناوخوى حكومه ته كه ي ژير ده سه لاتى سوله يمانى دابوو، "له به رته وه ي ئه م كابرايه له و كاته دا، كه له حكومه تدا بووه و ريچيش ناكؤكيى له گه ل پاشادا هه بووه چه ند خزمه تى جدييانه و باشى پيشكه شى ريچ كرديوو، بؤيه ئه ميش له په يوه ندى ته ك حكومه تى برتانيا وه گلابوو." ¹⁷⁸ به پيى ئه و راستييانه ي، كه له باره ي كارو ئهركه كه ي ريچه وه له ناو ميسؤپؤتاميدا زانراون و به پيى په يوه ندييه دؤستانه كه ي نيوانى ئاستانه و برتانيا ي مهن له و كاتانه دا، مروؤ ده توائى سوک و ئاسان گريمانى ئه وه دابنيت، كه به پيى هه ندئ پتوه ر برتانيا به شداريى هه بووه

¹⁷⁶ Kaye, op. cit., II, 41-44.

¹⁷⁷ سه رچاوه ي پيشوو، لاپه ره ٤٤ و ئه و وشانه له لايه ن نوسه ره وه هيليان به ژژيدا هيتراوه.

¹⁷⁸ سه رچاوه ي پيشوو، لاپه ره ٤٢.

له رووخاندنی سوله یمان پاشادا و ئاکامی ئەمەش سەرکەوتنیک بوو بۆ دانیشتوانە ئینگلیزهکانی ناو بەغدا.

له لایەن مەندوبە کە ئیمپراتۆریاوه بە پێی رێوشوێنی له بەرچاویگراو (عەبدوللا پاشا - ۱۸۱۰ - ۱۸۱۳) له پۆسته کە ی سوله یمان پاشادا دانرا و دانانە کەشی کارسازاندنیک بوو له نێوانی ئاستانه و فرمانپەرە و خۆجێیه کە (پێچ) دا. توانیی پەڕه نەدیی دۆستانه له گەڵ بریتانیه کان دروست بکات و بریتانیاش توانیی له سایه ی فرمانپەرە وای ئه ودا به شیوه یه ک له شیوه کان پله و پایه ی خۆی له ناو میسۆپۆتامیادا به هێز بکات. له سالی (۱۸۱۲) دا ناوێشیانی "موقیمی بریتانیا له بهغدا" گۆڕدرا بۆ "نێردراوی سیاسیی بریتانیا له عەرەبستانی تورکیا" به مەش کەرەمەت و گرنکیه کی زۆرتری وەرگرت. ^{۱۷۹} له هەمان ئەو سالەدا بریتانیا دوو مەرسومی له لای پاشاوه به دەستیهنا، یهکیان بۆ رێگه گرتن بوو له ههڵهاتنی ئەو دەرپاوانانە ی بریتانیا له بهسره دایمه زرا ندبوون، ئەوی تریشیان بۆ گهڕاندنه وە ی ئەو هیندیانه بوو بۆ نیشتمانی خۆیان، که وە کۆیله هینرا بوونه به نده ره کە ی بهسره. ^{۱۸۰}

پاستیی ئەو هە ی، که عەبدوللا پاشا دهستنی شانکراوی سولتان بوو، رێگه ی ئەو هە ی نه گرت، که راپه رپینی کوشنده ی له دژ ئەنجام بدهن. هۆزه به هیزهکانی (مونتە فیک)، که له لایەن (حه مموود ئەلسامری) سەرکرده ی داخ له دلیانه وه رێبه رایه تی ده کران، داوایان ده کرد پاشا لاهدریّت و له بریی ئەو (سه عید) ی کۆره بچوکی سوله یمانی گه وره دابنرێ به پاشا. له مه وه ململانه یه کی خۆیناوی سه ربه له دا. عەبدوللا به دیل گیرا، به لام که کۆره کە ی حه مموود له شه ردا بریندار بوو مرد، عەبدوللاشیان خفکاند.

له ژێر فرمانپەرە وای (سه عید پاشا) دا، که به دوا ی عەبدوللا پاشادا هات (۱۸۱۳ - ۱۸۱۷) ولاته که له خراپه وه به ره و خراپتر ده چوو. ^{۱۸۱} فرمانپەرە وایه کی لاواز و

¹⁷⁹ Longrigg, op. cit., 255

¹⁸⁰ ده قه کان له سه رچاوه کە ی (Aitchison) دان، سه رچاوه ی پێشوو، به شی شه شه م، لاپه ره کانی

۱۲-۱۱.

¹⁸¹ له باره ی فرمانپەرە واییکردنی هه ریه کە ی پاشاکان: عه لی، سوله یمان، عەبدوللا و سه عید، له (۱۸۰۲) تا

(۱۸۱۷) پڕوانه :

Longrigg, op. cit., 221-238

پاشایه تییه که یان داگیرکروه و ئیتر له لایەن ئاستانه وه پشتگیری کراون. له سه رده می مه ملوکیه تدا ئەمه نه ریتیکی باو بوو. زۆری پاشا مه ملوکیه کان واقعیانه بوون و نه که وتوونه ته ژێر قه له مه وی فرمانپەرە واییکردنی سولتانه وه.

سەرکیش، خەزینەییەکی چۆل، کۆمەلە رەبەرێکی هەمیشە بەهێز و ئامادە، بوونە
هۆکاری بۆ بوونە وە ی ئازاوەییەکی بەربالۆ و بەهەر حال لە دووایین چەرکەکاندا (سەعید)
یش گۆرا بە (داوود ئەفەندی) یەکی چالاک و زیرەک، کە سەردەمی فەرمانرەواییکردنی
مەملووکییەکانی بە ئاکامییکی جوان کۆتایی پێهێنا.

وەک تاکەکەس و وەک فەرمانرەوایش (داوود پاشا) (۱۸۱۷ - ۱۸۳۱) پلە و پایەییەکی
بێ وێنەیی هەیه لە ناو مەملووکییەکانی ناو مەسپۆتامیادا.^{۱۸۲} مەسیحییەکی خەلکی
گۆرجستانە و لە وێش لە دایکبوو. فرۆشراوە و فرۆشراوتە وە و دووایی هەلگەراوەتە وە
بوو بە موسڵمان، دواچار وەک خەزەتکار کە و تۆتە مائی سولەیمان پاشای گەرە وە. بە
توانا و ئاوەز و ئارامگرتنی خۆی، ئازادیی بە دەست هێناوە. لە ناو حکومەتە ناوخییە کە دا
چەندان پۆستی گرنگ و چاوەلەسەری بە دەست هێناوە، لە چەک بە کار هێناندا زۆر کارامە
بوو، شای نامە نووسین بوو بە (عەرەبی و تورکی و فارسی) بیرکاریکی کارامەش بوو.
لە سەردەمی فەرمانرەوایی (سەعید پاشا) ی پاشاکە ی پێش خۆیدا چەندان پۆستی
گەرە وە پێکردۆتە وە، وەک (دەفتردار و کەهیە). کاتیەک بە نەخۆشییە وە سەعید
پاشا داوودی بێزار کرد، داوود پاشا کە و تە کاری جدی کردن بۆ ئە وە بۆتوانیست خۆی
جیگە ی سەرۆکەکی بگرێتە وە. لە کاتیەکدا، کە ئازاوە کە و تەبوو و لاتە وە و گۆڕینی
حکومەتییش بوو بوو بە شتیکی پێویست، ئە م لە بری هەلگەرانە وە و شۆڕشکردن، لە
رێگە ی یاسایی و ئاسایی وە، کە و تە پە یوەندی کردن بە ئاستانە وە. ئە وە بوو بە پێی
رێوشوونی لە بەرچا و گیرا و دەست نیشان کرا و لە بەرامبەر بە رەنگاریکردنەکانی سەعیدیشدا
خۆی گرت و مەملانە ی کرد بە دەستی یەکیەک لە ئەفسەرەکانی داوود سەری سەعیدیش
قەرتینرا و بە زوویی داوود و لاتە کە ی هێنایە ژێر کۆنترۆلی خۆی وە. لە سولەیمان پاشای
گەرە تیپەریت، لە ژێر دەسەلاتی هیچ پاشایە کدا هێندە ی سەردەمی داوود پاشا و لاتە کە
لە ناشتی و ئاسایش بە هەر مەند نەبوو. بە لام پە یوەندی ئە م لە گەل بریتانییەکاندا
هێندە ی پە یوەندی پاشای گەرە باش نەبوو و بە گشتی پە یوەندییەکی زۆر ناپەسەند
بوو.^{۱۸۳}

¹⁸² سەرچاوە ی پێشو، لاپەرەکانی: ۲۳۹-۲۴۹ و ۲۶۰-۲۷۴.

¹⁸³ لە بەر ئە م هۆیە، کە لۆنگریگ لە ناو کتێبی (For Centuries of Modern Iraq) دا چەند
ناحە قبیە ک بەرامبەر بە داوود پاشا دەکات.

له سهره تاوه روانینی داوود پاشا له باره ی کرنگرته که ی ټینگلیزه وه له وی به ناشکرا دوستانه بووه. به لام دوستایه تی نیوانی پاشایه کی به هیژ و داهتیر و عه میلیکی زور هستیار ده بی هر کورتخایه ن بیت. ریچ له گه ل حکومتی هیندیدا له په یوه ندیدا بوو، سوزیشی و ابوو، که ریگه ی نه م حکومت به ره و که نداوی فارس درټیکاته وه (کانوونی دووه می ۱۸۲۰). هه روه ها له گه ل بالویزی بریتانیا له نیسته نبول له په یوه ندیدا بوو و له کیش و توانای نه م بالویزی هیش له لای ئاستانه ئاگادار بوو. بویه نه م "دوه مین پیایو ناو عیراق بوو" ^{۱۸۴} به دیوه که ی تریشدا داوودیش به تنگ یه ک شتی زور سهره کییه وه بوو، نه ویش نه وه بوو، که ده بی به پتوه چوونی ده سه لات که ی له سهر بناغه ی توانا راسته قینه کانی خوی رابوه ستیت. بویه به داخه وه له سهره تاوه "ئاگای له گورانی سهرده مه کان نه بوو." ^{۱۸۵}

که مکړنه وه ی چالاکی و کاریگه ریبه کانی (ریچ) به پښتای بوجوونی ناشتیانه، کاریکی ناثومیدانه بوو. بویه پاشا هه لویتیکي به هیژ له درزی نه م کرنگرته یه ی ټینگلیز و بریتانییه کان وهرگرت. ده زگایه کی ته وای پیکه ټپا بو خه ملاندنی کالاکانی بریتانییه کان و به به کاره ټپانی هیژ، له کال و له پاره باجی خه ملانراوی سهرشته کانیانی لیده سهندن. ناپه زایی ده برپینه تونده کانی (ریچ) سووربوونی داوود پاشای له سهر کاره کانی خوی توندترکرد. نه وه بوو له ئاکامدا هه ندیکي هیژه کانی پاشا په لاماری ده زگاکه ی (ریچ) - یان دا و دووایش ده ستگیریان کرد. ههر به زوویی حکومتی هیندستان له سهر کیش که که و ته جموجوول و هاتوچو له نیوان به غدا و نیسته نبولدا. نه وه بوو له مانگی مایسی (۱۸۲۱) دا ریگه به ریچ درا ولاته که به جیبه ټپت.

له ژیر گوشاری هه ریبه که له نیسته نبول و هیندستان ده بوو داوود پاش ملکه چ بکات. چونکه له باشوور و له روژه لات و له باکووره وه له لایه نه و ولاتانه وه که مارو دراویوو، که تیایاندا کاریگه ری بریتانیا تا ناستیکي زور هه لکشابوو. له ناو خودی میسوپوتامیاشدا له دوو ده یه ی رابوردودا بریتانیا به رژه وه ندیی باشیان بو خویان پیکه ټپابوو. بویه نه و ده مه له راستیدا بو ههر پاشایه ک درهنگ بوو، که بیه وی ریگه له

¹⁸⁴ سهرچاوه ی پېشوو، لاپه ره ۲۵۶.

¹⁸⁵ سهرچاوه ی پېشوو، ده روزه ی پېنجه م، به شی ۲، لاپه رمه کانی ۲۵۲-۲۶۲.

دامه زرنای کاریکه ری بریتانیا له ناو دۆلی دوو رویاردا بگری. بویه دوو اچار داوود پاشا به پئی قورسی و هیزی بارودوخه که ملی خویی چه مانده وه.

ئیدی ئو مەرجه نهی ئیمزاکرد، که حکومتی هیندی له ریگه ی نیشته جیی بریتانیی ناو به سره وه بۆ ناشتبوونه وه پیشکه شی کردبوو.^{۱۸۶}

هیچ پاشایه کی تری به غدا نییه ئیمزای خویی خستبیته سهر به لگه نامه یه ک هینده ی ئه مه یان بۆ بریتانییه کان گرنک بوبی. ئه م ریکه وتننامه یه مەرجه ئه وه ی دانابوو، که ده بی ئه و پاره و کالایانه بۆ بریتانییه کان بگه ریندرینه وه، که به شیوه ی هه ره مه کی لایان سه ندرابوو. ئامانجی سه ره کیی ئه م ریکه وتنه له به ندی یه که میدا جیگر کرابوو. تیایدا پاشا به لئینی ئه وه ی دابوو "پهیره ی بکات له هه موو ئه و مەرجه نه ی له ناو په یماننامه ئیمپراتورییه کاند و له ناو فه رمانه پاشاییه کانیشدا هاتوون، له سه رده می کۆن و ئیستایشدا" ئه و "مەرجه نه ش" هه ره ئه وه نه بوون به ته نها بۆ بریتانییه کان جیبه جی بکرین، به لکو ده بوو بۆ ئه وانه ش جیبه جی بکرین، که له ژیر پاراستنی بریتانییه کاند و بوون، یان هه ره یه که ی ئه و حکومتانه ی، که سه ره به حکومتی بریتانیی بوون. (به نده کانی ۷ و ۸).

ئه وه ی ئه و ان له ناو هه موو شته کاند و مه به ستیان بوو، بریتی بوو له دابینکردنی ئاسایشی ژیان، مولک، باجی له سه دا سی و جگه له مانه ش ئازادی ته واوی بازرگانی کردن. په یوه ندیی سروشتی له نیوانی داوود پاشا و (میچهر تایلر) ی جیگه وه ی (پیچ) دا ده ستی پیکرد. به لām هه ره زوو به به لگه سه لمیتر، که ئیتر نه بریتانییه کان و نه ئاستانه ییش تاقه تی ئه وه یان نه ماوه له به رامبه ره که سیکی مۆدیل کۆنی به هیزی وه کو داوود پاشادا هه ل بکه ن. ئه وه بوو له سالی (۱۸۲۴) دا داوای یارمه تییه کی پزیشکی و ده رمانی له بریتانیا کرد و داواکه ییشی "له لایه ن حکومتی هیندیه وه" ره تکرایه وه. به به هانه ی ئه وه ی، که ئه و کۆمه که پزیشکیانه بۆ پاسه وانه مه ملوکییه کانه.^{۱۸۷} به لām بیتمانه یی راسته قینه و جدی له لایه نی ئاستانه وه بوو. له و ده مه دا سولتان موحه مه دی

¹⁸⁶ ده قه که ی له ناو سه رچاوه که ی ئایچیسندایه، سه رچاوه ی پیشوو، به شی شه شه م، لاپه ره کانی ۱۲- ۱۴، به روا یی له سه ره نییه. به لām به پئی ئه و راستییانه ی له ناو سه رچاوه که ی لۆنگریگدا باسکراون، سه رچاوه ی پیشوو، ۲۵۵ ن، ۲۵۶ و ۲۶۱ رۆز له وه ده چی ئه و ریکه وتننامه یه له سالی (۱۸۲۲) دا هیترا بیته ئاراوه. به لām له وه ش ده چیت دره نگتر و له به روا یی (۱۸۲۴) دا هیترا بیته ئاراوه. به ریکه وت ئه م کابرایه هیه جی ئامازه یه کی به م به لگه نامه رۆز گرنکه نه داوه.

¹⁸⁷ سه رچاوه ی پیشوو، لاپه ره ۲۶۱.

دووم له لاین یه کیک له پاشاکانی خویه وه به زوری بهرنگاری ده کرا و قسه کانیشی پیښیل ده کرا، نه و که سه ش (محهمد علی) ی میسر بوو. سولتانیش نه یده ویست نه م شته په ره بسه نیت و پاشایه کی تریش به کرده وه سه ره خق بیی.

له موه موحه مده دی دووم داوی له داوود پاشا کرد، نمونه ی حکومتی مه رکه زی بکاته سه رمه شقی خوی و پاسه وانه ئینکیشاریه کانیش (پاسه وانی کونی پاشا) بگوریت به مؤدیلی سه ربازی هاوچه رخ. داوودیش یه کسه ر گوتیه لای خوی پیشاندا (۱۸۲۶). به لام سولتانیش به نارام دانه نیش تا نه وکاته ی، که نه و پاشایه ی خوی هه لیزاردبوو له سه ر ته ختی پاشایی ناو حکومتی به غدا دانیشته. نه و هبوو له کاتیکي درهنگی سالی (۱۸۳۰) دا (علی رهزا پاشا) ی به توانا و خانه دانی کرد به و که سه هه لیزارده یه ی خوی ده یه ویست. نه و هبوو پاشای نوی له ئیسته نبوله وه به سه ر وکایه تی هیژیکي بچوک له خرمانی خوی به ره و به غدا که وته ری، که بۆ نه وه پیکه ونرابوون ریگه که ی له گه لدا به ین. بریتیش بوون له و که سانه ی، که له ناوخودا بیزاویوون، یان به گوشاری به لاین هه ره شه نیژدراوون له گه لیدا و زوری ی سوپا که ی نه ویان پیکه ده یتا.

له و دهمه دا داوود پاشا به ده ست روودانی کاره ساتیکي سه خته وه تووشی ساکان هاتبوو. له مانگی نیسانی سالی (۱۸۳۱) دا په تایه کی زور کوشنده ی تاعوون دابووی به سه ر میسوپۆتامیادا. به تاییه تی شاری به غدا زیانیکی زوری لیکه وت، بۆ ماوه ی دوانزه روژ نه و شاره نزیکه ی دوانزه هه زار که سی لی مرد. بۆ ریگه گرتن له و مه رکه ویزانکارییه کی ترسناک به سه ر مال و مولکه کاندا هینرا. هه ر به لاقاوی رویاری دیجله له ماوه ی دوو روژدا هینده خانو رخوا، که له هه شته هه زار که متر نه بوو. "نه خوشه کان مردوه کانیان ده ناشت و خه لکی واش هه بوو هیشتا زیندووبوو ده خرایه ناو گوری به کومه له وه."^{۱۸۸۱}

داوود پاشای نه خوش و زور خه مۆک ده بوو، چاوی به هیژه کانی که سه نه یاره که ی خوی بکه وی و نه و کاته هه رچی پاسه وانی تاییه تی خوی و سه ربازی هه بوو له و تاعوونه دا له دهستی دابوون. بۆیه ده بوو له بناغه وه پلانه کانی خوی بۆ بهرنگاریکردن دابریژته وه. به حوكمی که میی کاته که ی، زوری ی خه لکه به زیندوویی ماوه که ی ناو به غدا، به تاییه تی خه لکه خانه دانه کان له ده وری کۆبوونه وه. له کاتی گونجاودا یارمه تییه کی باشی پیاوونی هۆزه به هیژه کانیشی پیکه یشته. کاتیک له سه ره تای مانگی

حوزه‌یراندا هیژە پێشوو ماره‌که‌ی "عه‌لی ره‌زا پاشا" گه‌یشته‌ ده‌روازه‌کانی باکووری شاری به‌غدا، شاره‌که‌ خۆیی بۆ نواندنی به‌ره‌نگارییه‌کی سه‌خت ئاماده‌کرد. به‌لام عه‌لی ره‌زای به‌ ئاو‌ه‌ز پێب‌باش بوو چاوه‌پ‌روان بکات و ه‌هر له‌سه‌ره‌تاوه‌ خۆی له‌نانه‌وه‌ی م‌لم‌لانه‌یه‌کی وا ل‌ابدات، که‌ له‌وانه‌یه‌ دان‌یشتنه‌ چاوه‌پ‌روانه‌که‌ی خۆیی له‌سه‌ره‌ ته‌ختی پاشایی ل‌ی ت‌یک‌ب‌دات. بارود‌وخه‌که‌ی ناو به‌غدا وایل‌ت‌ه‌ات توانای به‌رگه‌گرتنی ت‌یدا نه‌مایه‌وه‌. سوپا گه‌مارۆدراوه‌که‌ش پ‌رزه‌ی ل‌ی‌پ‌را، بۆیه ئیتر مه‌رجی ئه‌وه‌یان بۆ دان‌را، که‌ ئه‌گه‌ر ئه‌و که‌سانه‌ی به‌ره‌نگاری ده‌که‌ن، خۆیان نه‌ده‌ن به‌ ده‌سته‌وه‌، ئه‌وا شاره‌که‌ ده‌که‌و‌یت‌ه‌ به‌ر ئه‌گه‌ری په‌لاماریکی له‌پ‌ره‌وه‌. له‌ ناوه‌پ‌استی مانگی ئه‌یلوولدا ده‌ستی به‌سه‌ردا گ‌یرا و حوکمی داوود پاشایش، که‌ دوایین پاشای مه‌ملووک‌ی بوو به‌ کۆتایی گه‌یه‌ند‌را.^{۱۸۹} رووخانی داوود له‌ سالی (۱۸۳۱) دا بوو به‌ کۆتاییه‌ک بۆ رۆلی پاشا سه‌ربه‌خۆک‌انی‌ش. له‌وه‌ به‌دواوه‌ به‌ناو و به‌کرده‌وه‌یش سوڵتان خۆی فه‌رمان‌پ‌ره‌وایی و‌لاته‌که‌ی ده‌کرد. ئیمت‌یازدان به‌ بریتانییه‌کان به‌ راو‌ت‌ژکردن به‌ ئه‌و ده‌ک‌را و ئیتر پ‌یویستی به‌وه‌ش نه‌ده‌کرد پاشا ره‌زاهه‌ندییه‌کی ل‌اوه‌کی له‌سه‌ر داواکانی بریتانییه‌کان له‌ناو میسۆپ‌وتامیادا ده‌ری‌پ‌ر‌ئ. ل‌ی‌پ‌ره‌ به‌دواوه‌ ه‌هر پاشایه‌کی داخ له‌دل و به‌ه‌یز ده‌یتوانی گ‌رفت بۆ بریتانییه‌کان دروست بکات، به‌لام که‌سیک نه‌ما‌بوو بتوان‌ئ ئه‌وه‌یان به‌رام‌به‌ر بکات، که‌ داوود یان سوله‌یمانی بچووک کردیان، ه‌هر که‌س ئه‌وه‌ی کرد‌با، یه‌ک‌سه‌ر له‌ فه‌رمانگه‌که‌ی خۆی وه‌ده‌رده‌ن‌را. له‌و‌ئ به‌دواوه‌ ئیتر سوڵتان پاشاکانی دا‌ده‌نا و ل‌ایشید‌ه‌بردن. له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی له‌ سالی تری سه‌ده‌که‌دا ئیتر کاریگه‌ری بریتانیا له‌ناو ئاستانه‌دا ل‌ایه‌ن‌یک‌ی زāl بوو، قه‌واله‌ی نو‌یی دا‌رشتنه‌وه‌ی میسۆپ‌وتامیاش به‌پ‌روون و ئاشک‌رای به‌پ‌یی خواستی بریتانییه‌کان بوو. ئه‌زموونی سه‌ختی داها‌توو بۆ بریتانییه‌کان به‌هۆی سه‌ره‌ل‌دانی ه‌ی‌زی گه‌شه‌کردووی رووسیا له‌ رۆژه‌لاته‌وه‌ په‌یدابوو.

¹⁸⁹ داوودی به‌زیو له‌لاین عه‌لی ره‌زای سه‌رکه‌وت‌وه‌وه‌ ر‌یز و خۆشه‌یستیه‌کی به‌رچاوی ل‌ی‌گ‌یرا و ئه‌م‌جا به‌پ‌یی سیاسه‌تی ل‌ی‌ب‌وردنی مه‌ملووک‌ی به‌ ده‌ست‌به‌سه‌ری ئاری بۆ ئیسته‌نبول، له‌و‌یش له‌ماوه‌ی نزیکه‌ی سالی‌ک‌دا چار‌یک‌ی تر له‌لایه‌ن ئاستانه‌وه‌ دامه‌ز‌ێن‌رایه‌وه‌ و به‌لام ه‌رگ‌یز نه‌ن‌ێر‌د‌رایه‌وه‌ بۆ میسۆپ‌وتامیا، به‌ل‌کو‌ک‌را به‌ (والی) بۆس‌نیا، پاشان بوو به‌ ئه‌نجومه‌نی ده‌ول‌ت له‌ ئیسته‌نبول، والی ئه‌نکه‌ره‌، دوا‌ج‌اریش له‌سه‌ر داوای خۆی خ‌رایه‌ پۆستیکی رۆر به‌ها‌دار" پاسه‌وانی شو‌ینه‌ پ‌ی‌رۆزه‌کانی مه‌دینه" و ه‌هر له‌و‌ئ مایه‌وه‌ تا له‌ سالی (۱۸۵۱) دا مرد. سه‌رچاوه‌ی پ‌ێشوو، ل‌اپه‌ره‌کانی ۲۷۲-۲۷۴.

له‌باره‌ی دوا‌پ‌ۆزه‌کانی حوکم‌کردنی داوود پاشایش‌ه‌وه‌ له‌ به‌غدا ب‌روانه‌ ه‌ه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌ێشوو، ل‌اپه‌ره‌کانی ۲۶۷-۲۷۴.

به‌شی پینجه‌م

پالنه‌ره‌کانی

رووسیا و دامه‌زرانی بالاده‌ستی بریتانییه‌کان

له ۱۸۳۰ - ۱۸۶۰

پالنه ره کانی رووسیا و

دامه زرائی بالادهستی بریتانییه کان له ۱۸۳۰-۱۸۶۰

ململانه که ی نیوانی ئینگلته ره و رووسیا له رۆژه لاتى نزيك و ناوه راستدا له ده ورويه رى سالى (۱۸۳۰) دا ده ستى پيکړد و له شه ست سالى پاشتريشدا قه به تر بڼه و له سالانى (۱۸۹۰) هکاندا دابه زيه وه و له ده ورويه رى کۆتاييه کانی سده ی تۆزده يه مدا به سهره لډانى ململانه يه کی نوی تری "نه نگلۆ-نه لمانی" جيگه که ی پيگيرايه وه. کاریگه ریی گوره و رۆر دريژخايه نی خویي خسته سهر ته واوی نه وولاتانه ی، که له رۆژه لاتى نوروپاوه ده ست پيډه که ن، تا ده گنه سنووره رۆژئاواييه کانی هيندستان. رهنگدانه وه ی به رهنجامه کانیشی که وته سهر به شيکی زوری ئيمپراتوريای عوسمانی. نه و به شانە ی ئيمپراتورياکه، که ده که ونه سهر که ناره رۆژئاواييه کانی ده ریا ی سپی ناوه راست به شيوه يه کی به رفراوان له لایه ن چهن نووسه رى گه ووه و جؤراوجؤره وه ليکولینه وه يان له باره وه کراوه. تهنات نه و نه نجامانه شی، که که وته سهر ئيران و نه فغانستان، که ميکيش نه وانه ی سهر هردوو که ناره که ی ده ریا ی (قه زوين) له لایه ن چهن ده زگای هاوچه رخه وه ليکولینه وه يان له سهر کراوه. به لام ميسؤپؤتاما، که به رديکی بناغه ی ناوچه ی نيوانی رۆژه لاتى نزيك و ناوه راسته، له نيوانی زه وييه کانی که ناری رۆژه لاتى ده ریا ی سپی ناوه راست و زه ریا ی هينديدا گرنگيه کی که می پيډراوه. ته واوی نه م به شه مان ته رخان کردووه بؤ باسی نه م چه قه سهره کيه ی ناوچه ی ململانه ی نه نگلۆ-پووسی.

۱. چالاکیه کانی رووسیا

پووسیا له سهرده می پيته رى گه ووه به چهن به هانه ی جياجيا هه ولی نه وه يداوه ههرچؤن بيت ئيران له ته واوی هه ريمه کانی خوی بيپه رى بکات، که ريگاکانی تری به رده ستی شکستيان خواردبی، کۆی له وه نه کردؤته وه په نا بؤ توندوتيزيش به ری. ميژوو گه واهیی نه وه مان بؤ ده دات، که به مشيويه و له قه واليه کی په يره ودار و جيگيردا، نه گه رچی له سهر خوييش بيت نه رکی نه م بيپه رى کردنه ی ئيران له لایه ن

پیتەری گەورەووە بۆ ئەو کەسانەش گواستراوەتەو، کە بەدوای ئەودا بوونەتە
 فەرمانپەرەوا. بۆیە (و. پ. ئەندری لە ساڵی ۱۸۷۸)^{۱۹۰} و نۆسال پاش ئەویش (گ. ن.
 کەرز) هەمان بۆچوونمان بۆ دووبارە دەکەنەو، کە : "ئەو خەونانە ی پیتەری گەورە
 بەو ئەستەمییە گەلەلە ی کردبوون لە پرۆسە یەکی بە واقعکردنەودا سە دەهێندە ی خۆیان
 هێنرانەدی." ^{۱۹۱} بەلام تا ئێستەش هیچ کام لەو نووسەرەنە قسە یەکی وایان لێ
 وەرە گیراوە، کە بە بەلگە یەکی باش و روون بیسە لمێنێ، کە ململانێ ئە نەنگلۆ-پرووسی
 ئەو رۆژگارە ی ئەوان لە لایەن پیتەری گەورەووە رەنگرێژی بۆکرا بێ.

زۆربە ی ئەو بانگەشە یان ئەوەتا پشتیان بە وەسیتنامە قەلبکراوەکە ی (دواکاری و
 خواستەکە ی) (تزاری گەورە) بەستوو، یان ئەوەتا لەووە پالپشتییان بۆ خۆیان
 پەیدا کردوو. بەندی هەشتەمی ئەم بەلگەنامە فزولییە بەم شیوە یە ی خوارەووە
 دەخویندرێتەو:

"لە یادتان نەچیت، کە بازرگانێەکە ی هیند بریتیە لە بازرگانێی جیهان، بۆیە
 دیکتاتۆرەکە ی ئوروپا بەتایبەتی دەتوانێت بیباتە ژێر رکیفی خۆیەو. بۆ ئێمەش نابێ
 هیچ هەلێک بۆ بەرپاکردنی شەری دژی ئێران لە دەست بدرێ. بۆئەو ی پەلە لە
 روخاندنەکە ی بکری، بۆئەو ی لە کەنداوی فارسیدا پیشکەوتن بە دەستبەھێنین، بۆئەو ی
 بتوانین هەول بەدەین بازرگانیکردنە کۆنەکە ی خۆمان لە گەل رۆژھەلاتدا لە پێگە ی سوریاووە
 دەست پێکەینەو."

بێگومان ، ئەو بەندە ی چوار دە یەمی وەسیتنامەکە ، ئەگەر رەسەن بیت (پراست
 بیت-ی)، ئەو دەبێتە بەلگە یەکی قایلکار بۆ پلانەکانی پیتەر لە بارە ی رۆژھەلاتی
 ناوہ پراستەو. ^{۱۹۲} بەلام بە روونی دیارە، کە بەلگە کە رەسەن نییە. کۆنترین باسی ئەم
 بەلگەنامە یە لە لایەن (م. لێژە - M. Lesur) ەووە کراوە، کە لە کتیی (Des Progre's
 de la Puissance Russe) دا، کە لە پاریس لە ساڵی (۱۸۱۲) دا بڵاوی کردۆتەو.

¹⁹⁰ Andrew, W. P. *India and her Neighbours* (London, 1878), 320- 326.

¹⁹¹ Curzon, G. N. , *Russia in Central Asia in 1889, and Anglo-Russian question* (London, 1889), 413.

¹⁹² Colquhoun, A. R., *Russia against India* (New York and London, 1900), 238- 242; Sykes, op. cit., II, 244-246.

یوچین شویولر (Eugene Schuyler) به شیۆهیه کی گونجاو له باره ی ئه م کتیبه وه قسه ده کات و ده لئ: "کتیبیکه ته نها بۆ ئه وه نووسراوه به هانه بۆ ئه وه دروست بکات رووسیا له لایه ن ناپلیۆنه وه داگیربکریت."¹⁹³

به لام سه ریاری ئه وه ش ئه و به لگه نامه یه گرنگیه کی میژووی ته وای هیه . له به رنه وه ی له سه ر ئاستی جه ماوه ری وه ک شتیکی ره سه ن په سه ندکراوه ، به تاییه تیش له لای بریتانیای مه زن به هۆی هه لگیرسانی شه ری (کرم - قرم ۱۸۵۴-۱۸۵۶) و هه لگیرسانی شه ری تورکیا و رووسیا ی سالی (۱۸۷۷-۱۸۷۸) و ئه و بیرۆکه یان له لا بلاؤبووه ، که ئامانجی تزار له سه ده ی نۆزده یه مدا ئه وه بووه ئه و ئاواتانه به یئینه دی ، که له وه سیتمانه هه لبه ستراوه کی پیتهدا ئاماژه یان پێدراوه .

دره نگتر و له سالی (۱۹۱۹) دا (ئه نگوس هامیلتن) ئاماژه به وه سیتمانه که ده کات و ده لئ ره سه نه .¹⁹⁴ ته نانه ت زۆر نووسه ری گومانکاری تیش هه ن ، که به (قه لب - ته زویر) ناوی ده به ن ، ئاماژه یه ک به وه نادهن ، که بنه مای ئه و گومانه یان له کوپۆه یه .¹⁹⁵ هه روه ها ئیمپریالیسته پروفیسنا له کانی سه ده ی نۆزده یه مینیش ، وه ک رووسیا و بریتانیا و راهاتبوون جه خت له سه ر ئه وه بکه نه وه ئه و به لگه نامه یه وه ک نووسراوی ره سه نی پیتهدی گه وره پیشان بده ن . سێر پیترسی سایکس دره نگ له سالی (۱۹۲۰) دا ده لئ: "له وانه شه ته زویرکراوی ، به لام بیگومان له لای ئێرانییه کان و زۆربه ی رووسه کانی ، ره سه نه . " هه روه ها له سه ری ده روات و ده لئ: هه میشه ده توانی وینه یه کی ئه و به لگه نامه یه له ناو نامه تاییه ته کانی بالۆیزخانه کانی رووسیا ی سه رده می حوکی تزاریدا بدۆزریته وه .¹⁹⁶

به دلناییه وه چه ند نمونه یه کی راسته قینه له سه ر به رژه وه ندیی کوئی رووسیا له ناو رۆژه لاتدا هه ن . له ده وریه ری ناوه راستی سه ده ی شانزه دا (دۆقی گه وره ی مۆسکۆ) ته ماحی ئه وه ی هه بوو چه ند رێگایه کی بازرگانیکردن به ناو رووسیا ی رۆژه لاتدا به ره و هیندستان په ره پێدات . به لام تا سه ده ی هه ژده یه م هه یج شتیك له و ته ماحانه ی ئه وه وه

¹⁹³ Competent Exposure of its forgery is in Schuyler, Eugene, Peter the Great (New York), II, 512- 514.

هه روه ها بروانه ئه م سه رچاوه یه ش:

Colquhoun. op. cit., 238.

¹⁹⁴ Hamilton, Angus, Problems of the middle East (London, 1919), 62.

¹⁹⁵ Curzon, op. cit., II, Sykes, op. cit., II, 232.

¹⁹⁶ هه مان سه رچاوه ی پێشوو .

سەوز نەبوو.^{۱۹۷} ئەمجا لە سائى (۱۷۱۷) دا پیتەرى گەورە سەركارىكى تايىهەتى دامەزراند، كە كۆپى مېرى قەوقاز بوو، رايىسپارد، كە رىگای (نامو دەريا) تا باكوورى ئەفغانستان بگەرپت و ئاشكرای بكات. بە شەش سال پاش ئەو هەر هەمان تزار بازىرگانىكى ئىنگىلىز(پیتەر هینرى برووس) ى دامەزراند و دەستنىشانی كرد بۆ ئەو ەى رووپۆوى دەريای قەوقازى بۆ بكات. سىيەمىن كەسى بەرچاوى راسپىردراو بۆ ئەم مەبەستە لە سەردەمى فەرمانرەوايى (ئەلىزابىسى تزار) دا بوو(واتە القىصره اليزابىپ- و)، كە كرىگرتەكەى ئەمىش هەر بازىرگانىكى ئىنگىلىز بوو(جۆن ئىلتن) و گەشتىكى بەسەودى بۆ هیندستان ئەنجام دا. هەروەها تەنانەت چوو نامۆزگارى كۆمپانىيەى رۆژەلاتى هیندستانى ئىنگىلىزىشى كرد، كە بچن ئاورىشم و كالاكانى تریش لە رىگەى رووسیاو هاورده بگەن. بەلام سەربارى ئەو شە پەيوەستبوونى ئىلتن بە كۆمپانىيەى ئىنگىلىزىيەكەو و خەون و تەماحە تايەتییەكانى خۆى گومانى خانمى ئىمپراتۆریان جولاند و ئەمىش لە سائى (۱۷۶۶) دا رىگای ناو هەرىمەكانى خۆيى لە بازىرگانىكردى ئىنگىلىزەكان لەگەل رۆژەلاتدا قەدەغە كرد.

بەجیا لەم رووداوە ئاشتییانە، كە پىناچىت هیچ ئەنجامىكى گەورەیان لى وەتەنیتەو، چەند رووداوىكى شەڕنامىزىش هەبوون، كە هەندى دەستكەوتى ناوچەییان بۆ رووسیا تىداو. هەریەكەى پیتەرى گەورە و كاترىنى گەورە یەكى چەند شار و ناوچەيەکیان لە باكوورى ئىران بۆ خۆیان داڤى، بەتايەتییىش لەو هەرىمەدا، كە دەكەوتتە نۆوانى هەردوو دەريای رەش و قەزوينەو و پىدەگوترى "ترانس قەوقازیا". شارەكانى وەك (ئەستراخان و دەربەند) پارىزگاكانى (داغستان، شىروان، گیلان و مازەندەران)، هەروەها شارەكانى (رەشت و ئەستراپاد) هەموویان لەكاتى جیاچىادا و لە سەدەى نۆزەدا داگیركران.^{۱۹۸} بەلام وەك دەرکەوت، ئەمانە دەستكەوتى كاتى بوون و دەبوو بەدواى سەدەى نۆزەدا بگەرپترینهو.

بایسكى وا هەیه، كە لە سائى (۱۷۹۱) دا لەلایەن كاترىنى دووهمەو پلانك بۆ داگیركردى هیندستان لەبەرچاو گیرابى، بەلام هەركىز پىادەنەكراو. یەكەمىن پلانى

¹⁹⁷ Birdwood, op. cit., 195-196; Rambaud, Alfred and four other collaborators, *The Case of Russia* (New York, 1905), 62-63; Colquhoun, op. cit., 2-9.

¹⁹⁸ Rambaud, op. cit., 62-63; Schuyler, op. cit., II, 457-480.

به‌ناوبانگی داگیرکردنی هیندستان، نه‌وه‌ی (پۆلێ یه‌که‌م) بووه، له مانگی کانوونی دووه‌می (١٨٠١) دا، نه‌میش هه‌ر باسی که‌شه‌که‌ی و سه‌رنه‌که‌وتنه‌که‌ی له‌ئارادایه.^{١٩٩}

نێتر له رێککه‌وتنه‌که‌ی (تیلزیت) دا له (١٨٠٧) دا ناپلیۆن و تزار (ئه‌لێکسانده‌ری یه‌که‌م) پلانی نه‌وه‌یان داڕشت، که به‌ هاوبه‌شی و یارمه‌تی نێران په‌لاماریکی هاوبه‌شی هیندستان بده‌ن. به‌لام هه‌ر به‌ ماوه‌یه‌کی که‌می پاش رێککه‌وتنه‌که‌ رووسیا و نێران لێیان لادا و پرۆژه‌که‌شیان هێنایه‌وه سه‌ر سفر.^{٢٠٠}

هه‌موو نه‌وه‌ پلانا نه‌ بۆ داگیرکردنی هیندستان و پرۆژه‌ بازراگانییه‌کانی پیتهر و ئیلزاییس و داگیرکارییه‌کانی پیتهر و کاترینی دووه‌م بۆ ناوچه‌ی قه‌وقاز هه‌موویان کاری چپرچپر و ئاکامی تیمارکردنی رووداوه‌کان بوون و بریتی نه‌بوون له پلانی تۆکه‌م و یه‌کگرتویه‌کی پێویستیان نه‌بوو. هه‌موویان له بناغه‌وه هیه‌ی نه‌و "رژیمه‌ کۆن" هه‌ بوون، که له‌گه‌ڵ هاتنه‌سه‌رکاری (ئه‌لێکسانده‌ری یه‌که‌م) له سالی (١٨٠١) دا سه‌رده‌مه‌که‌ی به‌سه‌رچوو بوو. له‌پاش نه‌م به‌رواره‌وه و به‌تایبه‌تیی له‌پاش سالی (١٨١٣) هه‌وه سیاسه‌ته‌کانی رووسیا له‌ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ناوه‌راستدا به‌شیوه‌یه‌کی گشتی سیاسه‌تیکێ ئیمپریالیستیانه‌و فراوانخوازانه‌ بووه. له‌وانه‌شه‌ نه‌مه هه‌مووی هاوشیوه و ره‌نگدانه‌وه‌ی سیاسه‌ته‌کانی پیتهری گه‌وره‌ بووبی، به‌لام راسته‌وخۆ له‌وه‌وه په‌ره‌ی نه‌سه‌ندوه‌وه.

نه‌وه له‌لای هه‌مووان روونه، که ده‌رکه‌وتنی ئیمپریالیزمیه‌تیکێ نوێتری رووسیا له نه‌جامی ململانه‌که‌ی نیوانی (بریتانیا و رووسیا) وه‌ بووه له‌ناوچه‌ی رۆژه‌لاتدا. به‌لام داخو بریتانیا چه‌ند به‌زویی کاردانه‌وه‌ی له‌به‌رامبه‌ر نه‌و ئیمپریالیزمیه‌دا نواندوه‌وه، نه‌وه هیشتا پرسیارنکی کراوه‌یه و به‌دوای وه‌لامدا ده‌گه‌ڕێ. له‌وانه‌یه (D. C. Bougler-بۆگله) تاکه که‌سیکی به‌رپرس بی پێشنیاری وه‌لامیکێ له‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه‌ی بۆ نه‌م پرسیاره‌ کردبی و به‌باشییش پێکاییتی، نه‌وه‌تا وتویه‌تی: "تا ده‌می

¹⁹⁹ بره‌وانه سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌وه، لاپه‌ره ٤١.

200 هیشتا پلانی تر و دره‌نگ وه‌ختیش هه‌بوون بۆ داگیرکردنی هیندستان، وه‌ک نه‌وه‌ی کاتی په‌لاماره‌ هاوبه‌شه‌که‌ی رووسیا و نێرانی سالی (١٨٢٧) بۆ سه‌ر (هیرات) و وه‌ک نه‌وه‌ی سه‌رده‌می شه‌ری (قرم-١٨٥٥) و نه‌و ده‌میش، که بریتانیا نه‌یاریوونی خۆبی بۆ هاوپه‌یمانی‌تیکردنه‌که‌ی رووسیا و تورکیای (سان ستیفانۆی سالی ١٨٧٨) ده‌ربیری، به‌لام هه‌چ کامی نه‌م پلانا نه‌ش هه‌یجان له‌وانه‌ی پێش خۆیان پتر لێ سه‌وز نه‌بوو.

Curzon, op. cit., 324-330.

ئىمزا كوردى پەيماننامەنى گولستان ھىچ مەملەتتە كەلەنچى بىر تائىمدا ۋە روسىيادا نە بوۋە. "بەلەم قەسەتتە كى تىرى ھەيە بەرەستى زۆر گومان ھەلگەر، كە دەلەتتە "پەيماننامە كەنى سالى ۱۸۱۳ ى روسىيا ۋە ئىران بوۋە سەرەتەي كەلەنچى بىر تائىمدا ۋە روسىيادا نە بوۋە. "۲۰۱

سەرەتەتە كەلەنچى ئەلەكساندەر تاسالى (۱۸۱۳) بەسەر ئىران ۋە تۈركىيادا، نە بوۋە ھۆي بەرپا كوردى دوۋەتنامە تەتەي لايەنى ئىنگلىزى ۋە نە نيازى خراپىشيان لاي دروست كەرد. چۈنكە بىر تائىم كەلەنچى پەيماننامە خەتەر ۋە سەرەتەي مەملەتتە كەلەنچى ناپلىۋىن بوۋى ۋە لەم روۋە ۋە پەتەن باش بوۋ، كە ھەك ھەلەم پەيماننامەنى چاۋە پەتەن ۋە روسىيا، نەك نە يارىكى گرىمانكراۋ. بۆيە ۋە سەرەتەتە ۋە روسىيان ھەك مەتەرسى بۆسەر بەرۋە ۋە نەندىيە زىندە ۋە كەلەنچى خۇيان سەير نە كەردە ۋە بۆيە كەتەكش ھەلەم پەيماننامەنى لەكەل ئىراندا دروست كەرد (لە سالى ۱۸۰۱) دا ئازايانە خۇيانيان لە ۋە لادا بەلەنچى ھىچ يارمەتەتە كى فەلەك كەلەنچى بەن بە ئىران ھەكەر روسىيا بەلەم ئىرانى دا. بۆيە كە لە نەزىكە چاۋە سال باش ۋە ھەلەم پەيماننامەنى كەلەنچى دا ۋە دوۋەتنامەنى روسىيا ۋە روسىيادا، ھەمەن بۆ خۇيان لە ۋە ۋە دانىشتە بوۋى ۋە ئىرانىيە كەلەنچى سەپەردە بوۋە دەستە چاۋە ۋە روسىيادا خۇيان. ۲۰۲ تەنەت پەلە ۋە بە ھەلەم كەلەنچى بەرۋە ۋە نەندىيە كەلەنچى بىر تائىمدا (جۈن مەلەكەل) پەتەنچى ۋە ۋە كە، كە بە ئۆيەندە بىر تائىمدا ۋە روسىيادا ۋە روسىيادا دەستە پەتەنچى، بەلەم لە ۋە ۋە ۋە ھىچ دۇنيا نە بوۋ، كە داخۇ ھەكەر روسىيا ۋە پەتەنچى ۋە رەت كەردە ۋە، دەبى بىر تائىمدا چى بىكەت. ۲۰۳ "لەسەر داۋە فەلەم پەتەنچى ۋە گەتەنى گورجەستانى روسىيادا، سەير گورجەستانى ھەلەم باشە كەلەنچى خۇيە خەستە گە ۋە ۋە بوۋە لە ۋە ۱۰/۱۲ تەتەنچى يەكەم / ۱۸۱۳) دا پەيماننامەنى ئىمزا كەردا. ئاكامە كەلەنچى كەلەنچى ساتەنچى بۆ ئىران، چۈنكە بە ۋە ۋە ئىران ۋە شەتەنچى لە دەستە دا: دەرەندە، باقۇ، شەروان، شاكى، قەلەباخ ۋە بەشەك لە تەلەش ۋە ھەلەم ھەلەم بە ھەلەم كەلەنچى بە دەستە ۋە نە ھەلەم لەسەر ناۋچە كەلەنچى گورجەستان، داغستان،

²⁰¹ Boulger, D. C. , *England and Russian in Central Asia* (London, 1879), II, 339-340. The Concluding Chapter of vol. II, 337-373, on "the rivalry of England and Russia" is quite instructive.

²⁰² سەرچاۋە پەتەنچى، لاپە ۲۷.

²⁰³ نامە كەلەنچى مەلەكەل بۆ لۆرد مەنتۇ، سەرەتەتە كەلەنچى ھىندىستان، ۲۲ ى تۆھمەتەرى ۱۸۰۷. بېوانە: Kaye. Op. cit., I, 397

مینگریلیا، نیمیریشیا و نه بخازیا، هروده ها ناراسته و خو، به ویش قایل کرا، که هیچ چالاکیه کی دهریوانی له ناو دهریای قه زویندا نه نجام نه دات.²⁰⁴

نه مانه تیزه کانی ناو په یماننامه ی (گولستان) بوون، که به هویه وه کۆتایی به شه ریکی دریزخایه نی نئوانی رووسیا و ئیران هینرا (۱۸۰۴-۱۸۱۳)²⁰⁵ نه م په یماننامه یه دهر وازه ی بوونی کاریگه ریه کی رووسیانه ی به سهر ئیراندا ئاوه لاکرد. به لام دهر وازه ی هیچ جوړه ململانه یه کی (نه نگلۆ- رووسی) یشی نه له ئیران و نه له هیچ شویتیکی تری ناو روژه لاتى ناوه راستدا نه کرده وه. هه روه ها به ئوینده یی و میانه کاریی بالوژیی بریتانیا له تارانیش پیکهینرا و به ته واوه تیش له گه ل سیاسه ته دهره کییه کانی نه و دهمه ی بریتانیا دا ته ریب و ریک بوو.

له وده مه دا بریتانیا به ته واوی به ململانه کردنی ته ک ناپلیۆنه وه سه رقāl بوو، له چاو نه م مللانه یه یدا هه موو کاروباره دهرکییه کانی تر، له چاو نه م ململانه یه دا بو نه م ولاته شتیکی ناوه ندی بوون. نه و ململانه یه ی دژی ناپلیۆن سه ره کیتیرین سه رقāl یی زۆربه ی ئوروپا بوو. به په یماننامه که ی (کالیش- ۲۸ / شوویات- فه برابهر / ۱۸۱۵) هاوپه یمانیتیه کی خو پاراستن و په لاماردانیش له نئوانی (رووسیا و پرووسیا) دا گرتدرا. له مانگی مارسدا بریتانیای مه زن سویدی له دژی ناپلیۆن هیتایه ریزی خو یه وه. له روژی پانه زه ی حوزه یرانیشتدا په یماننامه یه کی کۆمه کپیکردنی دارایی له گه ل هه ردوو ولاتی رووسیا و پرووسیا دا ئیمزاکرد. دوواتریش له به رواری (۲۵ / مارس / ۱۸۱۵) دا و به سه د روژ هاوپه یمانیتیه کی چوارالایه نه له دژی ناپلیۆن له نئوانی "بریتانیای مه زن، رووسیا، پرووسیا و نه مسا" دا پیکهینرا. له و به رواره ش به دوواوه نیشته جیکردنی دوژمنکارانه ی رووسیا له ناو نه و شوینانه دا، که ناکۆکی هه بوو له سهریان له گه ل هه ریه که ی ئیران و تورکیادا²⁰⁶، به لای بریتانیا وه له بریی نه وه ی مایه ی نیگه رانی بن، مایه ی په سه ندکاری و

²⁰⁴ Sykes, op. cit., II, 314.

²⁰⁵ نه م په یماننامه یه له ناو که مپیکى روسی، له نزیکى شارى گولستان له ناوچه ی قه ره باخ ئیمزاکرا، له روژی (۱۰/۱۲ ئۆکتۆبه ر/ ۱۸۱۳) و له روژی (۹/۱۵ سېپتیمبه ر/ ۱۸۱۴) یش له ته فلیس په سه ند کرا، ده قه که شی له م سه رچاوه یه ی خوا ره وه دا هه یه:

Aitchison, op. cit., XII (1909), Appendix V, PP. XI-XIV.

²⁰⁶ به گرتدانی په یماننامه ی (بوخارست) روسیا شه ره پچه پچه که ی خو یی له دژی تورکیا کۆتایی پتهینا، که نزیکه ی شه ش سالی خایاند بوو. به پیی نه م په یماننامه یه ش (باسرابیا) ی کرده پاشکۆی خو ی و ته واوی مافه کانی ناوچه ی (فالاجی و مؤلدا فیا) شی به ده سه تهینا.

ره زامه ندى بوون. له مه وه رووسيا ده يتوانى هه موو تواناكانى خويى ته رخان بكت بژ
 ململانه كردن له دژى دوژمنه باوه كه. بويه سالانى (۱۸۱۳ - ۱۸۱۵) سه ره لدانى هيچ
 جوړه ململانه يه كي نيوانى "نهنگلو- رووسى" ي به خويه وه نه بينى.
 له چنه د سالى پاش نه وه شه وه، نه و هاوپه يمانانه له بنه په ته وه سه رقالي ساز كردنى
 (كونسیرتيكى نه وروپيانه) بوون، كه بوخويان سازيان كړدبوو، بوته وه ي بتوانن
 له پيگه يه وه په ي به رووخاندنى بو ناپارت بهرن.

ده بوو سنوړه نوپه كان و كوشكه پادشاييه تازه گه ريندراوه كان و بيريواوه په
 بوژيندراوه كان بپاريزين، نه مه نامانجى هاوپه يمانيتيه چوارلايه نيه كه ي (۱۸۱۵) بوو.
 هه به هه مان شيوه يش له ناو كونگره ي (ناكيس لا چاپيل - ۱۸۱۸) و له وه ي (تروپاو و
 لايباخ - ۱۸۲۰ - ۱۸۲۱) دا، له هه موويدا بریتانيای مهن و رووسيا دوو هاوپه ش و
 پيگه وه بوون. تا مانگي تشريني يه كه مى سالى (۱۸۲۲) كه كونگره ي (فيرونا) سازدرا و
 له مه ياندا بریتانيا له (كونسیرت) هكه پاشه كشي كرد و له وكاته شدا رووسيا له ناو
 روژه لاتدا هيچ هه نكاويكى وای هه لته هينا يه وه، كه ترسى بریتانيا بوروژينيت.

به لام له ده مانى سالانى (۱۸۲۰) هكاندا بوو، كه رووسيا چالاكي دوژمنكارانه ي
 خويى له دژى توركي و ئيران ده ست پيكر و له مه شه وه ململانه ي نهنگلو- رووسى
 به راستى سه رپه لدا. له شه پى سالانى (۱۸۲۶ - ۱۸۲۸) دا، كه له نه نجامى
 ناكوكيه كي سه ر سنوړه وه رووسيا له شه پى دژ به ئيرانه وه گلا و له شه په كه شدا
 رووسيا سه ركه و تنيكي زور گرنكي به سه ر ئيراندا به ده سته پنا. له ده وروپه رى ماوه ي يه ك
 سالى تردا رووسيا كه وته شه پكر دنى دژى توركي. له نه نجامى نه م شه په شه وه رووسيا
 كومه كي ده به خشيبه هه لگه پانه وه خوازه يونانى و سربى و رومانپه كان. توركه كان
 به زين و به هوى ريگه و تننامه ي (نه دريانوپل - ۱۸۲۹) وه رووسيا ده ستي گرت به سه ر
 نه و ميرنشينه رومانپه ده، كه له ئاستانه داپريندرا بوون. به لام سه ركه و تنه كه ي به سه ر
 ئيراندا زور كاريگه رتر و يه كلاكه ره وه تر بوو له سه ركه و تنه كه ي به سه ر توركيادا، بويه
 به پيى به اورود، ريگه و تننامه رووسى و ئيرانپه كه ي (توركومانچى - شووياتى ۱۸۲۸)
 زور سه ختر و توندتر بوو له ريگه و تننامه كه ي (نه دريانوپل). له راستيدا له توركومانچى
 دوو ريگه و تننامه سازكران، يه كه ميان سياسيانه بوو، نه وى تريشيان بازگانپه ده بوو.
 نه وه ي يه كه ميان زور گرنكر بوو. هه نه وه شيانه، كه هه موو جاريك وه ك ريگه و تننامه ي

(تورکومانچی) ناوی ده هیترئ. ^{۲۰۷} ئەمەیان ناشتی و هاوپییه تی له نیوانی رووسیا و ئیراندا بەرپا کرد و ریکە و تننامە پیشوووەکی (گولستان) یشی بە (بەندی یەکەم و دووهم) ی هەلۆه شاندەو. شارەکانی ئیریقان و نەخشیقانیان وازلێهێنا بۆ رووسیا و سنوورەکانی نیوانی رووسیا و ئیران بەو شێوەیە ناسیتێران و جیگیرکران، کە سنووری رووسیا هەموو ئەو شار و ناوچانەی تێدابێ، کە لە بەندەکانی (۳ و ۴ و ۵) ی ریکە و تننامەکی گولستاندا وادیاریکراو بوون، کە لەلایەن رووسیاوە بەدەستەیتێران. ^{۲۰۸} ئیران قایل بوو بپری (سی ملیۆن رۆبلی زیو) وەک قەرەبوو بدات و بەو دیویشدا رووسیا (میر عەباس میرزا) ی وەک نوێنەری خۆیان بۆلای کۆشکی ئیران ناساند (بەندی حەوتەم). لە کاتی کەدا، کە شەشێ بەرزگانییەکانی هەردوولا بۆیان هەبوو بچەناو دەریای قەزوین، مەرجی ئەو شەشی لەگەڵدا بوو، کە تەنها رووسیا بۆی هەبێت کە شەشی جەنگیی خۆی بباتە سەر ئەو ناو (بەندی ۸).

ئەمانە بەندە سەرەکییەکانی ریکە و تننامە سیاسییەکی بوون. ئەو بەندەکانی تر، کە دەمێننەو هەشت دانەن (هەموو ریکە و تننامەکی پێکەو شەش بەندە) و گرنگییەکیان لەچاوەمانەدا، کە باسمان کردن ناوەندیین. هەروەها تاییەت بوون بە مەسەلەکانی وەکو نوێنەرایەتی کردنی دیپلۆماتی، پاراستنی بازگانی، قەرزدانەوی ئیران بە رووسیا، نیشته جێکردن و چارەسەرکردنی ئەو پرسانە، کە لە ئەنجامی هەموارکردنەوی ناسنامە ی هەرێمە تازەکانەو سەرھەڵدەن، دیلەکانی جەنگ، ئاسایش و پەسەندکردنی بەلگەنامە. پەیماننامە پاشکۆیە بازگانییەکی شەش چەند دا بینکردنیکی ئالوگۆرکراوی بۆ هەردوولا تێدا بوو ^{۲۰۹} بۆ ئاسانکاری و پاراستنی بازگانی کردنی نیوانی دوو ولاتە و هەردوولا بەلێنیا، کە بپری باجی لە (۵٪) زیاتر لە یەکتەر وەرنەگرن. هەروەها ماف و ریکەییەکانی هەریەکە ی نوێنەری دیپلۆماتی رووسیای لەناو ئیران و

²⁰⁷ دەقی ریکە و تننامەکی (بە ئینگلیزی و بە فرەنسی) لەم سەرچاوەیە خوارەو دا یە:

Aitchison, op. cit., XII, Appendix VI, PP. XV-XXXIII. Only the political treaty is reproduced in *British and Foreign State Papers*. Ibid, XV, 669 – 675.

²⁰⁸ نەخشە یەکی باشی ئەو هەرێمانە ی رووسیا بە پێی پەیماننامەکانی گولستان و تورکومانچی بەدەستی هێنا بوون لەناو سەرچاوەکی (ئیدوارد هیرتزلیت) دا هەبێ (پێرشێن تریتاین) لە نیوانی لاپەرەکانی (۱۲۰ – ۱۲۱) ی. ناوچە نەخشیقان لەناو نەخشەکی ئایچسندا بە ناوی (ناکیچقان) ه، سپێلی ئەم سەردەمە ی ئەم ناو نیتستە بەم شێوە یە (Nakhichevan):

Times Atlas of the World, Webster's New International Dictionary.

²⁰⁹ Aitchison, op. cit., XII, Appendix VI, PP. XXVII- XXXIII

نوین‌تری دیپلوماتیه‌تی ئیرانیستی له روسیا دیاریکرد. له‌گه‌ل ئەمانه‌شدا به‌لێنی پاراستنی ژیان و مال و مولکی هه‌ریه‌که‌ی هاوڵاتیانی هه‌ردوو وڵاته‌که‌ له‌ناو هه‌ریه‌ هه‌موارکراوه‌کانیشدا درا.

به‌پراستی ریکه‌وتننامه‌ی (تورکومانچی- ۱۸۲۸) ده‌روازه‌ی ململانه‌یه‌کی نه‌نگلۆ - رووسی له‌ناو رۆژه‌لاتی ناوه‌پراست وه‌روه‌ها ریکه‌وتننامه‌ی (نادیرانۆیل- ۱۸۲۹) یش سه‌ره‌تای ململانه‌یه‌کی له‌ناو ناوچه‌ی رۆژه‌لاتدا به‌گشتی به‌پاکرد. پاشتریش و تا کۆتایی سه‌ده‌که‌ پێشێلکارییه‌کانی رووسیا به‌رامبه‌ر به‌ هه‌ردوو وڵاتی ئێران و تورکیا هه‌ر روو له‌ زیاده‌بوون بوو. به‌ هه‌مان شێوه‌ به‌ره‌نگاریکردنی بریتانییه‌کانیش له‌ به‌رامبه‌ر فراوانبوونی کاریگه‌ریی رووسه‌کان به‌ره‌و باشووری رۆژه‌لات گه‌شه‌ی ده‌کرد.²¹⁰

هیند که‌وتبووه‌ سه‌ر ره‌وتی سه‌رگه‌ردانی، بۆیه‌ میسۆپۆتامیا وه‌ک یه‌کێک له‌ سه‌ره‌کێترین ئامانجه‌کانی به‌رچاوی هیندستان، یه‌کسه‌ر له‌چاوی بریتانییه‌کاندا گریمانیکی تاییه‌تی وه‌رگرت. له‌ هه‌ولێندا بۆ ده‌ستبه‌سه‌رداگرته‌ی ئەم ئامانجه‌ زیندووه‌ و بۆ پووجه‌ لکردنه‌وه‌ی هه‌ر جووله‌یه‌کی رووسیا به‌ره‌و رووی، بریتانیا ده‌ستی دایه‌ یه‌کێک له‌ سه‌رنج‌پاکێشترین پرۆژه‌کانی ناو میژووی ئیمپریالیستی. به‌ناوی ئەنجامدانی روپیۆیکی گشتیی دۆلی دوو روباره‌وه‌ برێکی زۆری داتا و زانیارییان له‌باره‌ی ئەم هه‌ریه‌وه‌ کۆکرده‌وه‌.

۲. ده‌ریاوانیی بریتانییه‌کان له‌ناو دیجله‌ و فوراتدا

وا ناوی رووسه‌کان ده‌بێت، که‌ له‌ سالی (۱۸۲۹)دا سه‌ره‌کێترین لایه‌نی تاقیکه‌ره‌وه‌ی وڵاتی هیندستان بووبن:

²¹⁰ له‌باره‌ی ململانه‌کانی نێوانی رووسیا و بریتانیاوه‌ له‌ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ناوه‌پراستدا، ئەم کتێبانه‌ی

خواره‌وه‌ باشترین سه‌رچاوه‌ن:

Curzon's , Russia in Central Asia, Bouglers' England and Russia, and H. C. Rawlinson's England and Russia in the East (London, 1857)

هه‌روه‌ها ئەمانه‌یش چه‌ند سه‌رچاوه‌یه‌کی تری به‌هادارن و ئەوه‌ی کۆتایی هه‌مووشیان تا ئێسته‌ کۆمه‌لێک زانیاری و روونکردنه‌وه‌ی به‌ به‌های تێدایه‌، که‌ که‌لکیان ماوه‌، نه‌گه‌رچی به‌ فزوله‌وه‌ هیچ کامی ئەم پینچ سه‌رچاوه‌یه‌ و باس له‌ میسۆپۆتامیا ناکن، که‌ کایه‌یه‌کی ململانه‌کردنی نێوانی ئەو نوو

هێژه‌ گه‌وره‌یه‌ بووبێت:

Rambaud's The Case of Russia, and Arminius Vambery's The Coming Struggle for India (London, 1885)

"رووسەكان ئىستە كەشتى ھەلىمىيان ھەيە لەناو ئاوەكانى ئۆلگا و دەرياي قەزويندا، ماوەيەكى كەمى تر دەبينى لەناو ئاوەكانى ئۆرال و ئۆكزاسيشدا دەيانبىت و بەپىي ھەرچى گريمان ھەيە لەناو دىجلە و فوراتيشدا دەيانبى، ھەرشتىك شايانى كردن بىت، ئەوانە لە ئاسيادا دەيگەن و ئىمەيش بە دەستى سىپىيەو ھەلىي دەردەچىن"²¹¹ ئەم بەيانە جوانە كاتىك راگەيەندرا، كە پىشنىياري ئەو ھەلىي دەستان كرا، كە دەبى بەرھەقانى و بەرگري لە فورات بكات و دەبىتە كۆنترين بەلگە لەسەر دەرکەوتنى مەملانەي ئەنگلۆ- رووسى لەناو ميسۆپۆتاميا و بەگشتيش لەناو ھەموو رۆژھەلاتى ناوەراستدا.

لە سالاڤىكى ١٨٢٠ دا كۆمپانىي رۆژھەلاتى ھىندستانى برىتانى پڕۆژەيەكى بەربلاوى پەيوەندىكردنى (ھاتوچۆي) لەناو ميسۆپۆتاميا و لەبەرچاوكرت و زۆرى نەبرد ئەو پڕۆژەيەي ئەو بوە ھۆي دەرکەوتنى سەرھەتاي سىماكانى مەملانەيەكى ئەنگلۆ- رووسى لەناو ميسۆپۆتاميا و. ئەم پڕۆژەيە پاشكۆيەكى رىگە كۆنەكەي (سەرى ئومىدى باش) بوە بەرھەم دەستان، شتىكى نوێ بوو، دەتوانا بۆ رۆشتن بەرھەم ميسر و بەرھەم ميسۆپۆتامياش بگيرىتەبەر.²¹² ھاندەرەي دروستكردنى ئەم رىگايە ئەو بوو، كە تازە وزەي ھەلىي لەناو رىگاي ھاتوچۆي ناو ئاودا خرابووە گەر. كەشتىيە ھەلىيە سەرھەتايەكان بۆ ھاتوچۆي ناو رووبارەكان و كەنارى دەرياكان لەبار و كردارى بوون، نەك بۆ ئەو گەيشتە دەريايە ماوە درىژنەي، كە دەبوو كەشتىيەكان بەدەورى ئەفرىقادا پىچ بگەنەو. لەگەل ھاتنى كەشتىيە ھەلىي و قاتىرەدا گەشتى خىرا و ئاراستەگىر بوونە خەونىكى گرنگ.

لەمەو ئەيتەر ئارەزوويەكى وا پەيدابوو، كە يەكسەر ئاراستەي بازىرگانىيە پىرسوودەكەي نىوانى ئىنگلەتەرە و ھىندستان بگۆرەي و بە كەشتىيە ھەلىي ئەنجام بەرئ، بەناو دەرياي سىپى ناوەراستدا، يان خوارتر و بەناو دەرياي سووردا بۆ رووبارى فورات و ئەمجا بەرھەم كەنداوى فارسىش. لەبارى پىشوو دا دەبوو كالاكان بەسەر زەويدا و بەناو خاكى باشورى ميسردا بگۆيژيەنەو، ھەروەھا پاشتر دەبوو لەميانەي باكوورى سوورياو بگۆيژيەنەو. بەلام بۆچوونەكان وابوون، كە لە ھەركامى ئەم دوو رىگايەو

²¹¹ Parliamentary Papers, 1834, No. 478, Appendix I, P. 10.

²¹² ئەم رىگەيە لەگەل سەرھەتاي سەدەي ھەفدەدا دەتوانا ھاتوچۆي پىدا بگرئ، پڕوانە سەرچاوەي پىشوو، لاپەرەكانى ١٥-١٦.

به‌رېوه بچیت، بازرگانیکردنی نیوانی رۆژه‌لآت و رۆژئاوا به‌باشی رووی له‌گه‌شه‌کردبوو، تیچوونیشی به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچاو که‌م بووبۆوه. بۆیه پێش نه‌وه‌ی هه‌ر هه‌نگاوێکی نوێی تر بنریت، ده‌بوو لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی به‌راوردکاری ورد بۆ رێگه‌ نه‌لته‌رناتیفه‌کان بکری، نه‌مه‌کاریکی پێویست بوو.

ملازم (فره‌نشیس راودن چیزنه‌ی - ۱۷۸۹ - ۱۸۷۲) یه‌کیکی نه‌و که‌سانه‌بوو، که‌ سه‌ودایی نه‌نجامدانی لیکۆلینه‌وه‌ی به‌رای و روویتویان هه‌بوو. نه‌م کابرایه‌ بۆ به‌شداریکردن له‌ شه‌ری سالی (۱۸۲۹) ی دژی رووسه‌کان هاته‌ تورکیا^{۲۱۳} له‌به‌ر نه‌وه‌ی که‌م تا ژۆر روانینی هه‌ر وه‌کو روانینی ولاته‌که‌ی خۆی وابوو له‌باره‌ی نه‌و شه‌ره‌وه... هه‌ر که‌ نه‌و شه‌ره‌ کۆتایی هات، نه‌و گه‌یشه‌ نه‌وی و له‌ ماوه‌ی چهند هه‌فته‌یه‌کدا متمانه‌ی پێبه‌خشرا و ده‌ستی دایه‌ نه‌و کاره‌ی، که‌ ماوه‌ی ته‌واوی ژبانی خۆی پێیه‌وه‌ سه‌رقال بوو. له‌لایه‌ن بالۆیزی بریتانیا له‌ ناو تورکیا (سیر رۆبه‌رت گوردن) وه‌ راسپێردرابوو، که‌ لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی به‌راوردکاری بۆ نه‌نجامدانی رێگای به‌ره‌و هیندستان له‌نیوانی رێگاکانی میسر و فوراتدا بکات.^{۲۱۴} نه‌میش به‌ خۆشحالییه‌وه‌ نه‌و نه‌رکه‌ی پێی سپێردرابوو په‌سه‌ندی کرد و راسته‌وخۆ ملی رێگای گرت به‌ره‌و میسر. له‌وی چاوی به‌ چهند هاوکاریکی که‌وت، که‌ له‌باره‌ی پرۆژه‌که‌یه‌وه‌ ریتوینیی ژۆریان پێدا.

هه‌ر پێش نه‌وه‌ی ملازم چیزنه‌ی له‌ میسره‌وه‌ به‌ره‌و فورات بکه‌ویتته‌ جووله‌، بریتانییه‌کی تر گه‌شتیکی چوارساله‌ی سه‌رکیشی و گه‌رانی به‌دریژی نه‌و رووباره‌دا کۆتایی پێهێنا. نه‌م کابرایه‌ش ملازم (ه. تۆرمسبای)بوو، گه‌شت و پرۆژه‌که‌شی هێنده‌ تایبه‌ت بوو، که‌ وایلیکرد له‌نیوان سالانی (۱۸۲۶ - ۱۸۳۰) کاره‌که‌ی خۆی له‌ ده‌ریاوانیی هیندستاندا به‌جیه‌پێلێت. له‌ویوه‌ ناوه‌که‌ی له‌ ناو لیستی ده‌ریاوانیدا سپدرایه‌وه‌، به‌لام کاتێک، که‌ نه‌نجام و ده‌ستکه‌وته‌کانی گه‌یشه‌ته‌که‌ی ناشکرابوون، سه‌ره‌له‌نوێ به‌ خۆشحالییه‌وه‌ دانرایه‌وه‌. (Memoir on the Rivers of Mesopotamia, and

²¹³ پاشتر نه‌م کتێبه‌ی نووسی:

The Russo-Turkish Campaigns of 1828- 1829: with a View of the Present state of affairs in the East (second ed., London, 1854)

نه‌م کتێبه‌ ژۆر ناوازه‌یه‌، له‌به‌ر نه‌وه‌ی ره‌نگدانه‌وه‌ی گوشه‌نیگای به‌رپرسه‌ هاوچه‌رخه‌کانی ئینگلیزی نه‌و سه‌رده‌می تێدایه‌. به‌رگریکردن له‌ تورکیا له‌ دژی رووسیا به‌پێویست ده‌زانرا، بۆنه‌وه‌ی سه‌لامه‌تیی هیندستان بپاریزدی، بۆ نمونه‌ بپوانه‌ لاپه‌ره‌کانی ۲۴۴ - ۲۴۷.

²¹⁴ Hoskins, H. L., *British Routes to India* (Philadelphia, 1928), 148 - 149.

(Narrative of a Journey Across the Desert from Hit to Damascus). رۆمانسیه‌تی
 ئەم گەشتە ی لەلایەن یەکیکی ھاوڕێکانی خۆیه‌وه بۆمان دەگێڕدێتەوه، که ئه‌ویش
 (ویڵستند)ه و ناوینیشانی باسه‌که‌ی ئەمه‌یه (Travels to the City of Caliphs) واته
 (چەند گەشتێک بۆ شاری خەلیفه‌کان) ئەم کارانه هەر ئه‌وه نه‌بوون، که ریکلام (جاریدان)
 بۆ کاره‌کانی (تۆرمسبای) بکه‌ن، به‌لکو چاوی سه‌رنج‌نیشان خسته‌ سه‌ر کاره
 گرنگه‌که‌ی (چیزنه‌ی)یش.²¹⁵

کاره ده‌ستپێشخه‌رییه‌که‌ی (چیزنه‌ی) به‌شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی له‌ نێوانی حوزه‌ییرانی
 سالی (۱۸۳۰) و حوزه‌ییرانی (۱۸۳۱) دا به‌دریژایی رووباری فورات تا که‌نداوی فارس
 نه‌جامدراوه. له‌ دوو نامه‌ی یه‌ك له‌ دوا‌ی یه‌کدا، که به‌ به‌رواری (۱۸۳۱/۱/۲۵) و
 (۱۸۳۱/۶/۳) نووسیوونی (سیژرۆبه‌رت گۆردن) ی له‌باره‌ی به‌ره‌وپێشه‌وه‌چوونی
 کاره‌کانی خۆیه‌وه‌ ناگادار کردۆته‌وه. یه‌که‌مین نامه‌یان له‌ (به‌غدا) ه‌وه‌ نووسراوه، که
 به‌غدا نیوه‌ی رێگه‌که‌ی به‌ره‌و باشووری بووه و دووه‌میشانی له‌ (شوسته‌ر) ه‌وه
 نووسیوه، که شاریکی باشووری رۆژه‌لاتی ئێرانه و ده‌کاته دوا‌یستگه‌ی رێگه‌ی
 گه‌شته‌که‌ی.

تانه‌وکاته (چیزنه‌ی) یش چەند چارته‌یک (نه‌خشه‌یه‌ک) ی به‌سوودی ئاماده‌کردبوو
 بپێکی باشی زانیاریشی کۆکردبووه. ²¹⁶ له‌ناوه‌پاستی سالی (۱۸۳۱) دا دۆزینه‌وه و
 ئاشکراکردنه سه‌ره‌تاییه‌کانی ته‌واو بووبوون و ئاماده‌ش بوو به‌ راپۆرت بیاندات به
 به‌رپرسیاری خۆی له‌ لنده‌ن. گه‌شتی گه‌رانه‌وه‌ی به‌ره‌ونیشتمانی به‌ناو ئێران و
 تورکیادا ده‌ست پێکرد و له‌ ده‌رووبه‌ری کۆتایی سالی (۱۸۳۲) دا گه‌شته‌وه بریتانیا.

که گه‌راپه‌وه پڕۆژه‌یه‌کی تایبه‌تی له‌ خه‌یالدا بوو. له‌ ئەنجامی لیکۆلینه‌وه و
 به‌دواداچوونه تایبه‌تییه‌کانی خۆیه‌وه گه‌شتبووه ئه‌و ئەنجامه‌ی، که فورات گونجاوه و
 که‌لکی به‌کارهێنانی ده‌ریاوانیی هه‌لمی ده‌گرێ. ئامانجیشی ئه‌وه‌بوو ئەم بیره‌ی خۆی
 کارپێتبات، چونکه پێیوابوو، که گرنگی ئه‌و شته‌ ته‌نها هەر بۆ کۆمپانیاکه‌ی رۆژه‌لاتی
 هیندستان نابێت، به‌لکو بۆ نیشتمانی دایکیشی گرنگ ده‌بێ. که گه‌راپه‌شه‌وه ئه‌و
 داتایانه‌ی له‌ ده‌ستیدا هه‌بوون، به‌ وزه‌ی ماندونه‌ناسانه‌ی خۆیه‌وه پشنگیری لیکردن و
 کاریگه‌ربوونیشیانی سه‌لماند و به‌رپرسیارانیشی پێ قایل کرد. له‌ماوه‌ی سالی‌که‌دا

²¹⁵ Low, C. R. History of the India Navy (2 vols., London, 1877) 32.

²¹⁶ Parliamentary Papers, 1834, No. 478, App. 50- 98.

ئەنجومەنى بەرپۆەبەرانی ھىندىستان و ھۆكۈمەتى نىشتىمانە كەشى تەواو دلتىابوون لەوھى ، كە شتەكانى تەواو و رىك بوون .

روژى (۳/ حوزەيران/ ۱۸۳۴) لەناو برىتانىادا ئەنجومەنىك پىكھتىنرا بۆئەوھى خەملاڭدىنى بەراوردكارى بۆ بېرى تىچوونەكانى رىكاكانى مىسر و فورات بەرەو ھىندىستان بكن .^{۲۱۷} بېرىكى زۆرى زانىارى گرانبەھا لەلايەن ئەنجومەنەكەوھ لەبارەى ئەو پىرۆەيەوھ كۆكرايەوھ و بەناوى (Parliamentary Papers، No. 478) ەوھ بلاو كرايەوھ . بىگومان زۆرتىنى گەواھىدانەكانى ناو ئەم بەلگەنامەيە لەبارەى فوراتەوھ ئەوانەى (چىزەنى) بوون، بەلام لەلايەن گەواھىدەرانى ترەوھ دىسان گىردىرايوونەوھ .

لەپۆژى (۱۴ى تەمموز) دا راسپاردەيەكى دەرکرد، داواى دەرکرد، كە : "بە زووترىن كات و كەمترىن دواكەوتن بوودجەيەكى بىست ەزار پاوھندى ئىستەرىنى لەلايەن پەرلەمانەوھ تەرخان بىرئ بۆ خستەنەبەركارى ئەو تاقىكرىدەوھى"^{۲۱۸} بەپى رىوشوئى لەبەرچاگىراو راسپاردەكە پەسەندكرا و خانەى ھىندىش لەلاى خۆيەوھ بېرى (۵۰۰) پاوھندى خستە سەر بېرە پارە داواكراوھەكە .

چىزەنى خۆشحال بوو بەوھى، كە خۆى روپىوى و پىوانە بنچىنەيى و پىويست و يەكلايىكەرەوھكانى ئەنجام داوھ، بۆيە بەپەلە بوو لە خستەگەرى پىرۆەكەدا . مۆتىقى روونى "تاقىكرىدەوھكە" ، كە كۆمەكى پەرلەمان و خانەى ھىندىشى بەدەستەپنا برىتى بوو لە راكيشانى رىكاكە نرىك و ئاسانى بازىرگانىكرىدەن لەنىوانى برىتانىا و ھىندىستاندا . لە زۆرىەى ئەوگەواھىدان و راپۆرتانەدا، كە دەرگەيشتە ئەنجومەنە پەرلەمانىيەكە ھەر جەخت لەسەر ەمان ئەم شتە دەرگەيەوھ . ئەگەرچى ئەمەيان يەكك بوو لە دوو مۆتىقى سەرەكى و ئەوى ترىان برىتى بوو لە دلتىاكرىدەوھى خۆيان لەبارەى ھەر جوولەيەكى روسياوھ بەرەو مىسوپۆتاميا و بەرەو كەندەوى فارسى . ئەم باسەيان بەروونى لەلايەن سەرۆكى بەرپرسى خانەى ھىندىيەوھ گوزارەى لىكراوھ .^{۲۱۹} ەروھالە پىش خانەى ھىندىيەوھ، بە درىژى لەلايەن خوودى چىزەنەيەوھ باسى لىكراوھ :

²¹⁷ Parliamentary Papers, (1834), 3rd Series, vol. 24, P. 142.

²¹⁸ Parliamentary Papers, (1834), No.478, P. 3-4.

²¹⁹ سەرچاوەى سەرەوھ ، لاڤەرە ۹۵ .

ئەو ديارە، كە ئەنجامدانى ئۆپەراسيۆن لە دژى هيند لەميانهى ھەر كامىكى پىنج ريگەكەوھ بىت، يان لە سنوورى ئيرانەوھ بىت، دەبى زيانىكى گەرەى لەپىناودا بدرى، ئەگەر زيانى كەشيش بىت (مەناخ)چونكە ئەوھ كاروانىكە ماوھكەى نزيكەى (۲۰۰۰ ميل - واتە ۳۲۱۸, ۶۸۸ كيلۆمەتر) دەبى، بەلام لەريگەى فوراتەوھ دەتوانين بە خىرايى و كارامانەيش سسوپا بگويزينەوھ نساو گۆرەپسانى ئۆپەراسيۆنەكان، لەروانگەپەوھى، كە گواستەوھكە لەريگەى فوراتەوھبى. ديارە پرسىياري پەيوەنديکردنى خىرايش گرنىگىيەكى كەمى دەبى، گەر بىين بەراوردى بكەين بە شتىكى بنچينەى تىرى وەك گەللەکردنى رىبەستىك لەبەرامبەرى رووسىادا، كە ئەو رىبەستىيە بەھۆى زۆر فراوانكردنەوھ و بەسوودکردنى بازىرگانىکردنى خۆمان و كۆلۆنيە روژھەلاتىيەكانمان و عەرەبستانىش دەبى.^{۲۲۰}

ئەمانە قەوالەكانى پىشتى ئەو روپىوى و ئاشكرادانە بوون، كە لەناوچەى ميسۆپۆتامىادا لەلايەن (چيزنەى) و كەسانى تىرى ديار و بەرچاوى برىتانىيەوھ لە سىيەكان و چەلەكان و پەنجاكانى سەدەى نۆزدەدا (۱۸۳۰ - ۱۸۴۰ - ۱۸۵۰) ئەنجامدران.^{۲۲۱}

لە دەمەدەمى كۆتايى سالى (۱۸۲۴) دا چيزنەى لە دوورگەى (ئەنتاكيا - Antioch) دەرگەوت، لەوئى سەرۆكى دەستەيەكى ئەفسەرانى پسپۆر بوو، ھەرچى كەرەستەى پىويسى خۆيشيانە پىيانبوو.^{۲۲۲} ئەم ستافە نارەحەتتەيەكى زۆريان چەشت لەوھدا، كە دەيانەويست پارچە يەدەگەكانى دوو دەزگا ھەلمىيەكەى خۆيان بىنە ناو (بىر- "بىرەجىك" - نزيكتىن شوئە لە سەرچاوەى ھەلقولانى فوراتەوھ لەناو توركيادا-و)، كە نزيكتىن خال بوو لە فوراتەوھ و بۆناو ميسۆپۆتاميا. ژمارەيەكى زۆر مانگايان خستە ئىشەوھ بۆ گواستەوھى ھەندى لە پارچە قورسەكان. لە (بىر) دوو دەزگا ھەلمىيەكەيان

²²⁰ Parliamentary Papers, (1834), No.478, Pp.19 - 20 , App. 16. 72.

²²¹ زانبارى زۆرباش لەبارەى ئەم گرنىگىپىدانانەوھ لەم سەرچاوەيەى خواوھەدايە:

Low, op. cit., II, 31-50, 408 - 416.

²²² Ainsworth, W. F., A Personal Narrative of the Euphrates Expedition (2 vols. , London, 1888), "Little Officers", opposite P. XIV. Ainsworth was the Surgeon and Geologist of the Expedition. His two volumes are the best single work on the subject.

سازکرد و پئی که و تنه پئی به ره و دیجله و قورات. بۆیه روپیوییه ته و او ده گه یان له پاستیدا له سائی (۱۸۳۵) هوه دهستی پیکرد و کرایه وه.

ئه و سئی سالی پاش ئه وه ش، که تیایدا روپیوییه کان له سه رخق به ره و خوار و رووه و (بووشه هر) ی لای رۆژه لاتیی که نداوی فارس خزان، پریوون له مه ترسی و شتی خۆش و کاری قوورس. چه ندان نه خشی و رد و زانستیانه ئاماده کران، دیدار له گه ل خیله کان نه جامدرا و زانیاریشیان له باره وه کۆکرایه وه. رانانی پریه ها له باره ی خاک و خه لکه کانه وه کۆکرانه وه، بریکی باشی میژووه که شیان تۆمارکرا.^{۲۲۳}

ئه و شته سه ره کییه ی که سه رخستنی ئه م گه یشته ی مسۆگه ر کرد بریتی بوو له ئارامی به رگه گرتنی زۆری ئه ندامانی ستافه که و قوربانیدانیان بوو. له وه لاسوکه و تانه ی ئه و گرووپه دا هیچ شتیک ئه و نه ده ی ئه و ره وشت و کاردانه وه یان سه یر و سه رنجراکیش نه بوو، کاتیک، که له قوناغه به راییه کانی روپیوییه که یاندا بوون کاره ساتیکی گه و ده یان به سه رداها. ئه ویش ئه و بوو هه ندیک له سه رووی (عانه) وه، یه کیکی ده زگا هه لمینه که یان (دیجله) به هۆی باهوژیکی سه خته وه نوقم بوو، چه ند که سی تیدا مردن و به شیکی زۆری پاره و که ره سه ته ی گه یشته که شیان ژیر ئاو که وت.^{۲۲۴} ئه وانه شی به زیندوویی مانه وه بویرانه کاره که ی خۆیانیا ن درێژه پێدا.

²²³ له دوو به رگی یاده وه ریشامێزدا، که پهن له هیلکاری و نه خشی جوان، چیزنه ی چیرۆکی گه شته کانی خۆیی گیراوه ته وه، بۆ بینینیا ن بروانه:

Chesney, F. R., The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, carried on by order of the British Government, in the Years 1835, 1836, and 1837 (2 vols., London 1850)

ئه م کاره بۆخۆی ئینسایکلۆپیدیایه که و له باره ی ته ولوی ناوچه کانی نیوانی ده رای سپیی ناوه پاست و ئیندیزه. یه که له سه ر سئی ته ولوی لایه په کانی ئه و ئینسایکلۆپیدیایه، که (۱۲۶۲) لایه په یه ته رخا ن کراون بۆ باسی ده سه کته و نه کانی گه شته که ی. دوو به رگه که ی تری (Euphrates Expedition) ی نوسینی (ئیناسۆرس) ئه گه رچی گرنگیه کی که متریان هیه، به لام ئه وانیش به های خۆیانیا ن هیه و گرنگن بۆ ته و اوکاری ئه م کاره ی چیزنه ی.

²²⁴ خه ملاندنی ره سمیی چیزنه ی و هیلکارییه کانی شی له باره ی ئه م روداوه وه له ناو سه رچاوه که ی (لۆ) دا هه یه:

Low, op. cit., II, 38- 40.

لۆ نوسیویه تی ئه م که شه ترسناکه بووه هۆی تیاچوونی نوو ئه فسه ر و سیانزه که سی ئه وروپی و پینچ هاو لاتی ئه و. به لام ئه م زیانانه به هیچ شیوه که نه بوونه هۆی په کستنی سووربوون له سه ر ته و اوکردنی روپیوییه که و ئه و ی فوراتیش هه ر به رده وام بوو تا سه ره که و تن به ده سه تها، سه ریا ری له ده سه تچوونی به کیک له هه لمیه کانی شی به چه ند ئامیز و کۆگای گرانبه ها و به شیکی زۆری گرووپه که و هه موو پاره کانی شی.

سهریاری سه ليقه داری و سووربوونی چیزنه ی و هاوړیکانیسی گه یشته که یان نامانجه سهره کییه که ی خوی نه پیکا. له رینگه ی روپیویه ناگا و هه ستیاره کانیا نه وه بویان دهرکه وت، که فورات به پتی سروشستی خوی که لکی دهریاوانی ناگری. بویه له مه وه چیزنه بیش ناچار بو، که بیروباوه پره کانی پیشووی خوی بگوریت و بلیت به راستی فورات رینگه کی گونجاو نییه بۆ بازرگانیکردنی نیوانی هیندستان و نینگلته ره.

به لام هیشتا شتیک له کاری ناشکراکردنه که مابووه، که ته او به لگه دار و پیویست بو بۆ درژه پیدان. کاتیک، که له سالی (۱۸۳۷) دا (چیزنه ی) گه یشته بووشه هر و له وټوه گه پرايه وه بۆ له ندهن بټه وه ی دوواین راپورتی خوی پیشکش بکات،^{۲۲۵} که روست یه کیک له ملازمه کانی لای خوی، که (ه. ب. لینچ-Lynch) بوو کردی به سه روکی دهرزگای هه لمی فورات. لینچ له سهره تاوه بټه وه هاتبوو کار له ناشکراکردنی دیجله دا بکات، ریبه ری هاتن و چونی به ره وژور و به ره و خواری ناو نه م روباره ی کردبوو. هر له سهرچاوه که یه وه تا ناو به غدا و به هه مان شیوه ییش تا ناو (دهریای عه ره ب) له (۱۸۳۷ - ۱۸۳۹) پتوباووی. بویه له ده ورپه ری سالی (۱۸۴۰) دا نه م لینچه و چه ند نه ندامیکی تری خیزنه که ی خوی کوپانیایه کی دهریاوانی بازرگانیکردنیان له ناو دیجله دا دامه زرانده بو.

سهریاری نه مانه ش ناشکراکردن و روپیویه کانی چیزنه ی و لینچ هر به رده وام بوو له سالانی (۱۸۴۷ تا ۱۸۵۳) پاشکویه کی تریشیان بۆ په یدابوو، که نه ویش (قوماندار- فلیکس جۆن) بوو، له هیزی دهریایی هینده وه هاتبوو. به غدا و ده ورپه ره که ی و شوینه واره دیرینه کانی بابل و نهینه و سیستمه کونه کانی جوگا کانی ناودیری، هه موویان روپیو کران و لیکولینه وه یان له باره وه کرا. یه کیک له یارمه تیده ره کانی (جۆن)، که نه فسه ریک بوو نامازهی به هه ندیک له و نه سته مییه نامویانه داوه که خوی و هاوړیکانی له سایه یاندا کاریان کردوه. "ته اووی روپیویه که ی به غدا له لایه ن خومه وه و له سایه ی چه ندان کوټ و به نددا نه تجم دراو، وه که نه وه ی ژیره ژیر و به بی ناگای خه لکی تر کارمان کردی، نه و کاتانه ده بوو هه رشتیکم پیی،

²²⁵ Parliamentary Papers, 1837-38, No. 356

"ژماره یه کی باشی ناکام و نه نجامه کانی ناشکراکردنه کانی چیزنه یمان پیشکش ده کات. هه روه ها نه په یامه گرنگانه شی، که په یوه ندیان به و ناشکراکردنه وه هه یه پیکه وه کوکراونه توه و له له ناو " Parliamentary Papers 1837, No. 540. دا بلاوکراونه توه

پەيوەندىيى بەو كاروۋە ھەبى لى كراسە سىپىيەكەمدا بىشارمەو، لىو دەمەدا پىتووسىكى خۆلەمىشىم دەست بىكەوتبا باشترىن شت بوو بەلامەو، چەندجار لى شوپىنى تەنگەبەردا خۆمانمان دەشاردەو ەبۆئەو ەى روپتويىيەكە بىكەن، دەبوو پەنا بۆ ھەموو بەھانەيە بىيەن، بۆئەو ەى گومان لى دەورى خۆمان نەھىلەن.^{۲۲۶}

لى سالى (۱۸۵۵) دا كە جۆنز ەك نىشتەجىيى برىتانىا لى (بووشەھر) دانرا، (كۆماندار سىلبنى) لى جىگەكەى ئەو ەك روپتوكار لى مىسۇپۆتامىا دانرا ەھر لىناو فەرمانگەكەى ئەو ەو تا سالى (۱۸۶۲) بەردەوام بوو لى روپتوكردن. سەرەكىترىن بەشەكانى روپتويىكردنەكەى ئەم برىتى بوو لىرېگاي نىوانى بەغدا و سامەرا، بەدرېژايى رويارى دىچلە. ماو ەى كاركردنەكەى ئەم سى سالى پىر لى چالاكىي بەرچاوى برىتانىي ناو مىسۇپۆتامىاي بەخۆيەو ەىنى (۱۸۳۰ - ۱۸۶۰) ولەم ماو ەيەشدا ەرىمەكە روپتويى كرا و بە كردهو ەش كايەى كارايى برىتانىا گەپىنرايەو ەو ەى.

۳ . مىسۇپۆتامىا، ەك كايەيەكى كارىگەرىيى برىتانىا

بەلىكگىر بوونى ەلومەرجەكان، سالى (۱۸۳۰ - ۱۸۳۱) سى گەشەكردنى بەخۆيەو ەىنى، كە شايانى تىيىنىكىردنن ەھرىكەشيان كارىگەرىيى خۆيى ەبوو ەسەر بەھىزكردنى كارىگەرىيى برىتانىا لىناو مىسۇپۆتامىادا. يەكەمىان ئەو ەبوو ەمانگى كانوونى دوو ەى (۱۸۳۱) دا شەپۇلى مەملووكىيەكان لىناو مىسۇپۆتامىادا بە كۆتايى خۆي گەيشت و ولاتەكەش خزاىە ژىر قەلەمپەوى راستەخۆي ئاستانەو ە. دوو ەمىشيان ئەو ەبوو بىرۆكەى بەكار ەيتانى رويارى فورات ەك رىكايەكى كورتى بەرەو ەىند پەسەند كرا و سەرەتاي كارەكانى خستەگەپىشى لىلەن (چىزەنەى) يەو ە بەگەپخرا. سىپىيەمىشيان ئەو ەبوو بىخەمى لىلەننى روسياشەو ە پەيدا بوو، چونكە ئەويش تەنھا بەو دەستكەوتە شوومانەى خۆي لى شەپەكانى دژى ئىران و توركيائو ە (۱۸۲۸ - ۱۸۲۹) بەدەستى ەيتابوون، وازى ەيتا.

(لەوانەيە) يەكەمىن ئاماژە لىرېگەى راپۆرتى رەسمىيەو ە بۆ كارىگەرىيەكانى برىتانىا لىناو مىسۇپۆتامىادا، ئەو ەبى، كە لىلەن (چىزەنەى) يەو ە لى بەروارېكى زوى سالى (۱۸۳۱) لى بەغدا ئامادەكراو ە. ئەو ەتا بە متمانەو ە دەلېت: "كارىگەرىيى ئىمە لىئىستادا لى پاشالىكى "بەغدا" دا زال و بەرچاو ە"^{۲۲۷} ئەم قەسەيە بەپىيى رووكەش كراو ە

²²⁶ Low, op. cit., II, 409n

²²⁷ Parliamentary Papers, 1834, No. 478, App. 16, PP 71-72

و زیاده‌پره‌ویی تیدایه و ناکامل‌یشه. له‌وانه‌یه هه‌موو نه‌وشتانه‌ی له‌ووته‌یه‌یدا چیزنی مه‌به‌ستی بوویت نه‌وه‌یی و یستبیتی بلیت، که ژیان و مولکه‌کانی بریتانییه‌کان له‌وئی پاریزاون و له‌مه‌ودوا ناچارناکرین پاره‌ی زۆر بۆ ئه‌رکی پاراستنی خۆیان بده‌ن. ئه‌وه‌شمان له‌یادنه‌چی، که ئه‌مه‌ش ده‌ستکه‌وتیکی سه‌رکه‌وتنی دیپلوماتییانه‌ی بریتانییه‌کان بوو به‌سه‌ر دووایین پاشای مه‌ملوکییه‌کاندا، بۆیه ئیتر تا چاوپریکات، حوکمکردنی ئه‌وان باش بوو.^{۲۲۸}

له‌نیوانی سالانی (۱۸۳۰ - ۱۸۶۰) دا کاریگه‌ری بریتانیا له‌ناو میسۆپۆتامیادا به‌خیرایی گه‌شه‌ی کرد، دیاره‌ ئه‌وه‌گه‌شه‌کردنه‌ش ته‌نها له‌پێگه‌ی ئه‌و ئاشکراکردن و روپۆتیکردنه‌ پڕ تیچوونانه‌وه‌ نه‌بوو، که تا ئیستا باسمان کردن، به‌لکو له‌پێگه‌ی گه‌لاله‌کردن و پیکه‌ینانی "کۆمپانیای ده‌ریاوانیی هه‌لمی فورات و دیجله" و بلۆکردنه‌وه‌ی هه‌وائی خه‌ونی راکێشانی پرۆژه‌یه‌کی هیللی ناسنین (هیللی شه‌مه‌نده‌فه‌ر) یشه‌وه‌ بوو. وه‌ک رامانگه‌یاند، بوونیادنانی کۆمپانیا ده‌ریاوانیی که، یان وه‌ک ئه‌وه‌ی له‌ناو خه‌لکداپیتی ناسراو بوو بلیت "کۆمپانیای لینچ" ئه‌نجامیکی راسته‌وخۆی روپۆتکردن و ئاشکراکردنه‌کان بوو.

(هینری بلۆز لینچ) ئه‌وه‌که‌سه‌ بوو، که له‌ فه‌رمانه‌وه‌یایکردنی فوراتدا جێگه‌ی چیزنه‌یی گرته‌وه‌ و له‌سالانی (۱۸۳۷ - ۱۸۳۹) دا چه‌ندجار روپۆتی رویاری دیجله‌شی کرد. تاسه‌ و سه‌وداییه‌کی زۆری له‌باره‌ی هه‌له‌کانی بازرگانیکردنی ته‌ک میسۆپۆتامیاوه‌ هه‌بوو. به‌ ئامۆژگاری و رێنمایی ئه‌م بوو (تۆماس کێر لینچ) ی برای له‌گه‌ل خۆی و نه‌ندامانی تری خێزانه‌که‌یدا له‌ ده‌رووبه‌ری سالی (۱۸۴۰) دا خانه‌یه‌کی بازرگانی کردنیان له‌ به‌غدا دا دامه‌زراند.^{۲۲۹}

کاتیک، که حکومه‌تی هیندی رایگه‌یاند نیازی وایه‌ (فورات) و یه‌کیکی تریش له‌ که‌شتیه‌کانی خۆیان (به‌ریزان-مه‌سرز) له‌ میسۆپۆتامیا بکشیڤته‌وه‌، خانه‌که‌ که‌وته‌ خۆسازدانی ده‌ست به‌کاربوون. لینچ بریاریدا ئه‌و دوو که‌شتیه‌یان لیبکریت و بیانخاته‌ ناو چالاکیی بازرگانیی خۆیانه‌وه‌. له‌به‌ر زۆر گرنگیی ستراتیجیه‌تی پرۆژه‌که‌ حکومه‌تی هیندیش بریاریدا په‌سه‌ندی بکات و رێوشوینی گواستنه‌وه‌که‌یان ده‌ستی پیکرد و

²²⁸ سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لاپه‌ره‌کانی ۸۲ - ۸۶.

²²⁹ Fraser, David, *The Short Cut Route to India: the record of a Journey along the route of the Baghdad Railway* (London, 1909), 245- 256; Hoskins, op, cit., 423 - 425.

له ناوه پراستی چله کانی (۱۸۴۰) دا که شتییه کان تیکه لئی کاره که کران. ده زگاکه ی لینچ دوو هه لمییه که یان له بازرگانی کردندا خسته گه پ. له پیر بازرگانی کردن گه شه ی کرد و له سالی (۱۸۶۰) دا بهرپرسیارانی بریتانیاش دانیان به شیوه کاره که ی (به پیزان) دا نا. لینچیش بوو به "لینچی کۆمپانیای دهریاوانیی هه لمیی فورات و دیجله". ده وریه یی ده سالی پاشتر دوو که شتییه هه لمییه کۆنه که ش گۆردران به دووانی نویت و له بریتانیاه به ریگای که ناله تازه کراوه که ی "سویس" دا هیترا بون و کۆمپانیاکه ش بهرده وام بوو له کارکردن و سه رکه و تن و بهرده وامیی کاره گرنگه که ی خویی درتزه پیدئا.

ئه م کۆمپانیایه له سه ره تاوه کاره کانی خویی به شیوه یه کی یاسایی و به پیی ئیمتیازی فه رمانیک ده ست پیکرد، که له سه ر داوای حکومتی بریتانی و به به هانه ی ئاشکرکردنه به ناوبانگه که ی "چیزنه ی" له مانگی کانونی یه که می (۱۸۳۴) دا له لایه ن ئاستانه وه ده رکرا بوو.^{۲۳۰} ئه م فه رمانه بۆ هه موو فه رمانپه واداو هه رکانیش بوو، به دریتایی ریگای فورات، که ده بوو هیچ له مپه ریک نه هیتنه ریگای دهریاوانی و ئاشکرکردنه کانی بریتانییه کان له ناو ئه و رووباره دا. به لام فه رمانه که هه ر ناوی فوراتی هیتنا بوو، ئاماژه ی بۆ دیجله نه کردبوو، که چی به پیزانی بنه ماله ی لینچ ته وای دهریاوانی و بازرگانیکردنی خویان و چالاکییه کانیان ته رخان کردبوو به رووباری دیجله وه و به پیی فه رمانه که ی سالی (۱۸۳۴) ئه وه شیان به مافیکی ده ستوری خویان ده زانی.

ده میکی زۆر دره نگر پاش ئه وه و له سالی (۱۹۰۷) دا "دیتقد فریتزه ر" ده لئی: "هیتنده ی من توانییتم ئاشکرای بکه م، هیچ ئاماژه یه ک بۆ رووباری دیجله له ئارادا نه بووه و تا ئه مپویش نییه. کۆمپانیاکه ی لینچ به پیی فه رمانیک دهریاوانی له و رووباره دا ده کن، که ئاماژه ی بۆ رووباریکی تر کردووه، به لکو له وه ش واوه تر ئه و فه رمانه مه به سستی له بنه ماله که ی لینچ نه بووه، به لکو بۆ حکومتی بریتانیا بووه"^{۲۳۱}

بۆ تیگه یشتن له م سه روین پیکردنه نالۆژیکیه مروف ده بی بیر له وه بکاته وه، که بهرپرسیارانی تورک له ئیستانبول زانیاری و تیگه یشتنی که میان له باره ی جیوگرافیا و کاروباری ناوخوی میسۆپۆتامیا وه هه بووه. بۆیه به لای ئه وانه وه چالاکییه کانی چیزنه ی و هه موو روپۆتوکارانی تر و هه روه ها ئه وانه ی کۆمپانیاکه ی لینچیش هه ر هه مان شت

²³⁰ Parliamentary Papers, 1837, No. 540, P.5.

و ده قی ئه م فه رمانه ش له م سه رچاوه یه ی خواره دایه:

Aitchison, op. cit., XIII (1909), 16 – 17; Hertslet, Commercial Treaties, XIII, 838 – 839.

²³¹ Fraser, op. cit., 256.

بووه. ههروهه رهنګه به لای ئه وانه وه هیچ جیاوازییه کیش نه بوو بیست له وه دا، که ئایا بریتانییه کان له یه ک روباردا ده ریاوانی ده کن، یان له هه ردووکیاندا؟ نه گه رچی له سه ره تاوه ریگه پیدانه که شیان هه ر بۆ یه ک روبار کردبوو، که نه ویش فورات بوو. چهند سال پاش ئه وه ی، که بریتانییه کان جه ختی چالاکییه بازرګانییه کان ی خویانیان خستبووه سه ر دیجله، رۆژی (۱۳/ سېپتیمبر/ ۱۸۴۲) وه زیری گه وره ی عوسمانی فه رمان به پاشای چه له ب ده کات یارمه تیی که شتییه هه لمییه کان ی بریتانیا بدات "بۆ مه به سستی بازرګانی تیدا کردن رویاری فورات به کار به یتن."

ناوی دیجله و ههروهه فوراتیش، که پیکه وین و له به رده م هاتوچۆی هه لمییه بریتانییه کاندای بکریته وه، بۆ یه که مین جار له نامه یه کدا هاتووه، که له به روار ی (۲/ ۴ نیسان/ ۱۸۴۶) دا وه زیری گه وره بۆ پاشای به غدای نار دووه. ئه م دوو به لگه نامه یه و ده قی ره سه نی فه رمانه که ی سالی (۱۸۳۴) هه موو پیکه وه له نامه یه کی گشتگیر دا، که له به روار ی (۱۵/ ۱ کانوونی دووه م/ ۱۸۶۱) دا له وه زیری گه وره بۆ پاشای به غذا نیردراوه جه ختیان له سه ر کراوه ته وه.^{۲۳۲}

دوایین نامه که ئه و به لگانه ی تورکیای تیدا بوو، که له باره ی مه سه له که وه بوون و بۆ ئه وه برابر بوون به پیتی ئه وانه جه خت له سه ر چالاکییه کان ی کۆمپانیا ده ریاوانییه که ی لینچی پیبکریته وه. به دلنیا ییش نه ناوی لینچیان تیدا هاتبوو، نه کۆمپانیا که شی، به لکو جه خت کردنه وه که ی له سه ر بریتانییه کان بوو. مافی ئه وه ی پیده دان خزمه تگوزاری ده ریاوانی له هه ردوو رویاری فورات و دیجله دا دا یمه زیریتن. ده بوو ئه و خزمه تگوزارییه ش ته نها به دوو ده زګای هه لمین بچی به رپۆه، که بنکه سه ره کییه که شیان له به غذا بووه. ئه وه ش شتیکی سهیره، به لام هه له یه کی گرنگیش نییه، که به لگه نامه که ی سالی (۱۸۶۱) به هه له وایس له به غذا ده کات، که شویتنه که ی به سه ر رویاری فورات وه بیست. شتیکی، که له مه گرنگترییت ئه وه بوو به لگه نامه که مه رچی ئه وه ی دانابوو، که ده بی ئه و دوو ده زګا هه لمییه، جیا له هه ر ده زګایه کی تری بیګانه سیستمیکی باجدانی میانپه وانه یان له سه رییت و نزمتر له وه ی، که هه موو کالاکانی ناویشیان بۆ به رژه وه ندیی تورکیا بی. هه موو ئه م نیمتیازاته ی، که کۆمپانیای ده ریاوانی هه لمی فورات و دیجله لیئ

²³² ده قه کان له م سه رچاوه یه دان:

Hertslet, Commercial Treaties, XIII, 839 – 840, 845 – 846.

بە ھەرمەند بوون و بەدەستیان ھێنا، کەمتر بوو لەو ھە، کە خۆیان سالی پيشووتر لەرپنگی بربکارە شارەزاگانی خۆیانەو بەدەستیان ھێنابوو.

لە سالی پيش ئاشوویی شەری جیھانیدا چالاکیەکانی کۆمپانیاکە چوونە ئاستیکی زۆر گرنگەو و لەھەمان کاتدا رەبەری راستەقینەشیان لەلایەن ھاوڵاتیانی ناوخواوە بۆ دروست بوو.^{۲۳۳} ئەگەرچی ھۆکاری ئەمەش دەگەرپیتەو سەرپتەبوون و گەشەکردنی کاریگەرییەکانی لەناو ميسوڤۆتامیادا، نەك بۆ دامەزرانی سەرەتای کاریگەرییەكە. ھەمیشە بەرپزانی لینچ توانیوانە حساب لەسەر ئەو بەكەن، كە حكومەتی بریتانی پاراستنیان مسۆگەر دەكات. بوونی ئەو بەریەككەوتنەى ئەمان لەگەڵ بەرپرسیانی ناوخواشیدا، كە وایکردبوو ئەمان داوای پاراستنی خۆیان لە حكومەتی بریتانی بەكەن، ھەرگیز و بەھیج شیوہەك كەمى نەدەكردهو. چونكە بەریەككەوتنەكە بە كاوەخویی بەرپۆدەدەچوو، بەلام مایەپووجیش بوو، چونكە حكومەتە ناوخواییەكە پیتی نەدەكرا رەبەری لەگەڵ ئەو كۆمپانیایەدا بەكات، بەھۆی ئەو ھەوێ كۆمپانیاكە كالا و كەشتیی زۆری ھەبوو، رەبەرییەكەى نیوانیان ناھوسەنگ و نادادپەرەرانە بوو. كاتێكیش لە سالی (۱۸۸۳) دا حكومەتە ناوخواییەكە ھەولێكى دا بۆئەو ھەوێ پرێك لە چالاکیەکانی كۆمپانیاكە كەم بەكاتەو، بە یەك نازەزایی دەرپرینی "حكومەتی خواھن شكۆ" ھەولەكەى پەكخرا.^{۲۳۴}

بە جاریكى تریش بیلێنەو، كۆمپانیاكەى لینچ ئەنجامیكى ئاسایی ھەلمەتى روپنویكردن و ئاشكراكردنەكانی سەر دوو روبارەكە بوو. ئەو چالاکیانەى كە خۆیان لە بنەرەتەو بۆئەو ھەوێ، كە رێگایەكى كورت لە ئینگلترەو بەرەو ھیند دابمەزرێنن و بەناو فوراتدا بھوات، ئەو ھەش بۆ ئەو ھەوێ گریمانی سەرھەلدانی ھەر جۆرە جولەییەكى رووسی بەو ئاراستەى دا بنەبەر بەكەن. لە سالی (۱۸۲۷) دا ئاشكراكردنەكانی چیزنەى ئەو ھەیان سەلماند، كە فورات رێگەییەكى گونجاو نییە بۆئەو ھەوێ ببیتە كایەى

²³³ لە كۆتاییەكانی سەدەكەدا ھاوچۆى ناو روبارەكە بەشیوہەكى باش زیادى كرد، ھۆكاری ئەمەش بەپوونی زۆربوون و گەشەکردنی رەوشى بازەرگانیکردن بوو لەگەڵ ميسوڤۆتامیادا. بېوانە ئەم سەرچاوەیەى خوارەو:

Hall, W. H. (ed.), *Reconstruction in Turkey* (New York, 1918, 86-87; *Geographical Journal*, XLI, 246-248.)

²³⁴ Moberly (ed.), *The Campaign in Mesopotamia*, I, 44; *Mesopotamia*, Handbook No. 63, P. 30. On July 28, 1868, the company was granted the right to own real estate anywhere in Mesopotamia. See Hertsle, Edward, *Turkey* (London, 1875), 75-77.

خرمه تگوزاری همیشگی به له مه هه لمیه کان، به لام ناشکرکردنه کانی دیوه که ی تری مه به سته که یان به ته واره تی سه رکه وتوو بوو. له م رووه یانه وه بریکی زور گه وری زانیاری گرانبه هایان کوکرده وه، که وه شتیکی گریمانه یی ده توانری له دژی هه گریمانیکی هیرشکردنی رووسیا سودی لی بینری. هه له بهر له مه هویه یان بوو، که پشکنینه بهرده واهه کانی سه ر رویاری دیجله هه به پتوه بوون و ده کران، نه گه رچی نه م رویاره یان هه رگیز نه و سیمایه ی لی دهرنه که وتوو، که وه ریگایه کی سه ره کی بو بازرگانیکردن له گه ل هیندا به کاربیت.

به رژه وهندی بریتانیا له میسۆپۆتامیادا یه که م جار و سه ره تایش هه ستراتیجیانه بووه. به رژه وهندی نابوری بریتانی له م ولاته دا، له گه ل نه و گریمانه یه شدا، که له سالی (۱۸۸۰) وه گرنگیه کی گه وری تری وه رگرتوو، هه رگیز له وه که متر نه بووه، که ئامانجیکی ستراتیجیانه بوویت. نه م راستیانه کاتیک باش ناشکرابوون، که که وتنه نه نجامدانی تاقیکردنه ر. سه ر فورات بوئه وه ی بزانه بوئه وه گونجاوه بیتنه ریگای به ره و هیندا، جاریکی تیش به وه توختربووه، که باسی پرژه ی هیلی ئاسنینه فورات هاته پیشه وه. ئامانجی نه م پرژه یه یان نه وه بوو هیلیکی سکه ی شه مه نده فەر دابه زینری، که له شوینیکی که ناری ئاوی سوریا وه ده ست پیبکات و به دۆلی فوراتدا بپوات و له ویشه وه بچیته خواره وه بۆ سه ر خالکی که نداوی فارس. به مه ش ده ریای سپی ناوه راست و زه ریای هیندی پیکه وه ده به ستیته وه. نه م پرژه یه یه که م جار له سالی (۱۸۵۷) دا هیترا به پیشه وه، نه و کاته ی، که "هه لگه رانه وه که ی سیپۆی" دهستی پیکرد (هه لگه رانه وه ی سیپۆی، واته شه ری زگار یخوازی هینداستان ۱۸۵۷ - ۱۸۵۹ - و) و "شه ری قرم" یش بریتانیای ناچار کرد بیر له ریگایه کی خیراتری ده ستگه یشتن به هینداستان بکاته وه، بوئه وه ی ئیمپراتۆریاکه ی خویان له ناو رژه لاتدا له دهستی رووسه کان بپاریزن. به لام سه رباری نه وه ی به هه لپه ش بوون بۆی و پسپۆرانی ش هانده ربوون له باره یه وه، که چی نه توانرا له زه مینه ی واقعدا جیه جی بکری. چونکه دامه زرانه که ی پتویستی به کۆمه کی حکومت هه بوو، نه و کۆمه که ش ده ست نه ده که وت. حکومتی بریتانی نه نیازی نه وه ی هه بوو خه رجیی پرژه که دابین بکات^{۲۳۵} و نه ئاماده ش بوو به شداری له دابینکردنی لایه نه نابورییه کانی جیه جی کردندا بکات.

²³⁵ باسیکی پوخت و باشی لیکۆلینه وه ی هیلی ئاسنینه دۆلی فورات له ناو نه م سه رچاوه یه دا هه یه: Hoskins, op. cit., 331 - 342, 446 - 450.

هەریەکەى (لۆرد پالمرستون) و (سەرەك وەزیران) یش خۆیانیان دابوو دەستى ئەو
 گوشارانەو، كە ناپلیۆنى سیتیەم دروستى كردبوون و ناپلیۆنىش لەگەڵ ئەو بیروكەىەدا
 نەبوو، هیلتىكى ئاسنینى بریتانى بەناو سوریادا رابكشتری. لەبەرئەوێەى خەلكە فەلكانى
 ئەو ناوچەىیە دەبوو هیلكەى پیدابروات لەژێر چەترى پاراستنە بەناویانگەكەى
 فرەنسییەكاندا بوون و خودى هەریەكەش بە كایەىەكى ژێر کاریگەرى بەلادەستى
 فرەنسییەكان دەزانرا. چونكە پەيوەندییە ئەنگلۆ- فرەنسییەكان لەو دەمەدا هیندە
 باش بوون، نەدەكرا بە دروستكردنى پرۆژەىەكى خەمڵینراوى لەو شیتوێەى، كە نیمچە
 سادەیشە، زیانى پیتیگەىەندری. لە كاتى شەپى (قرم) دا (۱۸۵۴ - ۱۸۵۶) بریتانیا و
 فەرەنسا سوپای هاوێشان هەبوو، لە دژی روسیا شەریان دەكرد. درەنگتریش لە سالى
 (۱۸۶۰) دا "پەیماننامەى بازىرگانیى كۆپدین" لەنیوانى ئەم دوو وڵاتەدا بۆ بەهیزكردنى
 هاوڕێتیەتیەكەیان گرترا.

ئەم پرۆژەىە بۆماوێەى نزیکەى پانزە سال پەكیکەوت. بەلام وادیارە لەو دەمەدا،
 كە (لۆرد پالمرستون) جارىكى تر بۆتەو بە سەرەك وەزیران (۱۸۵۹ - ۱۸۶۵) جارىكى تر
 پرۆژەكەیش گرنگیى خۆی پەیداكردۆتەو. لەو كاتەدا بەشیتوێەىەكى كاتى و زۆر بە
 گرنگییەو كەنالى سويس بوونیادنرا و لەپۆژى (۱۸۶۹/۱۱/۱۷) دا كرایەو.
 لەبەرئەوێەى، كە تازە كرابۆو و دەزانرا یەكسەر و بۆ هەتاھەتایە كۆتایى بە
 پێویستیوونى كرنەوێەى ئەو پرۆژەى هیلكە ئاسنینەش دەهیتى. بەلام هاندەرانی
 پرۆژەكە هەر ناویمید نەبوون، دەیانگوت ئەو كەنالە لەو لاوازترە بۆ شتیكى وا گرنگ
 بشتى پێبەستری و هەر دۆژمەنىك دەتوانیت بە نوقمكردنى یەك دانە یان لە دانەىەك
 زیاترى كەشتیەك تێیدا پەكیخات. لەرووى خێرایى پەيوەندیکردنەو هیلكە ئاسنینەكە
 باشتەر و كاراتەرە لە كەنالەكە. دواجار كەنالەكەش پرۆژەىەكى فرەنسى بوو.

بۆیە كاتێك، كە بانگەشەكارانى پرۆژەكە لە سالانى (۱۸۷۱ - ۱۸۷۲) دا دووھمین
 ھەلمەتى سەرەكیى خۆیانیان دەست پێكردەو، كەنالى سويس تاكە گرتى بەردەمیان
 بوو، كە جەختى لەسەر بكەن، بۆیە چالاكانە مامەلەیان لەتەكدا كرد. لەمە تێپەرپیت،
 ھەموو بەھانەھێنانەو دەرێژو گشتگیرەكانیان، ھەر ئەوانە بوون لە كاتى یەكەمین
 ھەلمەتیاندا بەكاریان ھێنابوون. ئەوان دەیانگوت بوونیادنانى ئەو هیلكە ئاسنینە
 گرنگییەكى زۆر گەورەى دەبیت بۆ بریتانیای مەزن. رێگەى بەرەو ھیند كورت
 دەكاتەو. دەبیتە رێگریكیش لە دژی نامبازبوونى روسیا بە ميسۆپۆتاميا. دەبیتە

هاندەری بازگانیکردنی بریتانیا لەگەڵ ناوچەی رۆژھەڵاتی ناوھەڵەستیشدا.^{۲۳۶} جاریکی تریش جەخت لەسەر ئەو کرایەو، کە بەشداریکردنی حکومەت بۆ سەرخستنی پرۆژە کە پێویستە، بەلام دیسان ئەم پێشنیارەش ھەر رەتکرایەو. حکومەتی بریتانی نامادەنەبوو بەرگەی ئەو مەترسیە بگرت، بۆیە ھەڵمەتی دووھمیشیان سەرکەوتنێکی لەوێ یەکەمیان زیاتری بەدەست نەھێنا. بۆیە پرۆژە کە ھەر وەک پێشنیار مایەو، تا لە سالانی (۱۸۸۰) کاند، بە پەیدابوونی پرۆژەیکە ھێڵی ئاسنینی بەغدا، کە لەلایەن ئەلمانیاو بوودجەیی داڕێژ دەکرا، ئەو ھەڵوێستیانەیەو.

خەمڵاندنی ئەوێ کە بوونی ئەو پرۆژەیکە ئەگەر ئەنجام بدرایە، تاجەند مایە سوودگەیاندا دەبوو بە بریتانیای مەزن، شتێکە لە دەرەوێ ئامانج و کایەیی کارکردنی ئەم چارەکێ ئێمەوێ. بەرژەوھەندی ئێمە لە ھێتانیوێ ئەم باسەدا لەوێدایە ئەو مشتومڕە درێژانەی پێ ھەینینە بەرباس، کە لەناو خەڵکە کاربەدەست و کاراکانی ناو بریتانیادا لەبارەیی ئەو پرۆژانەو کراون، کە ویستراو لەرێگەیانەو ميسۆپۆتامیاش بپێتە ناو کایەیی کاریگەری بریتانیاو و بەرژەوھەندیەکانی بریتانیای لەناوچەیی رۆژھەڵاتی ناوھەڵەستدا پێ سەربخۆی.

"سیر . و . پ. ئەندری" لە سالێ (۱۸۷۷) دا ووتویەتی "بێست سال بەسەر ئەوێدا تێپەرپو، کە گەورەترین و کاریگەرترین شانیدی نێردراو لەبارەیی ئەم پرۆژەیکەو گوشاریان خستە سەر لۆرد پالمرست. پاشان لە سالێ ۱۸۷۱ و ۱۸۷۲ یشدا کۆمیتەیکە پێکھێنرا، کە ئەندامەکانی لەلایەن ئەنجومەنی گشتییەو ھەڵبژێردراوون و لەلایەن وەزیری دارایی ئیستاشو ھەڵبژێردراو، ھات جەختی لەسەر ھەموو ھەڵکان کردو ھەو و پاشان داواشی کرد پرۆژەیی بوونیادنانی ھێڵی ئاسنینی دۆلی فورات دەست پێکەری، دەست پێکردنەکەیی لە بەندەریکی سەر دەریای سیپی ناوھەڵەستو ھەو بپێت و بپێتەو ھەو بە ھەشی سەرەوێ کەنداوی فارسو ھەو، حکومەتیش لەبارەیی بپێت و ھەو پێتەو ھەو بە ھەڵگەکانی ئەم کەسانە بەستبوو: لۆرد ستراتفۆرد دی ریدکلیف، لۆرد

²³⁶ Parliamentary Papers, 1871, No. 386; 1872; No. 322; 1872, No. c 534.

یەکەمین و دووھەمین ئەم ھەڵگەنامانە کە رەستەیکە ھەڵگەنامەیی باش لەبارەیی ھێلە ئاسنینەکەیی دۆلی فوراتو ھەو پێشکەش دەکەن. ئەوێ دووھەمین تاکە ھەڵگەیی تێر و تەواو لەبارەیی ئەم مەسەلەیکەو. سیئەمیان (ئەوێ ژمارە س. ۵۲۴) بریتییە لە کۆی راپۆرتە کۆنسلتیەکانی تایبەت بە ریتمایکردن لەبارەیی پرۆژەیی ھێلە ئاسنینەکەو. ئەم سیئە نامانە پەردەپۆشی حسابی تەواو پرۆژەکە دەکەن، لە ھەڵمەتەکەیی پێشوی سالێ (۱۸۵۷) یەو.

ستراتانارین، سیر بارتل فریر، سیر دؤنالد مه کلیود، سیر هیئری گرین، مستەر، س ،
 لاینگ و سیر هیئری تایلەر، که ئەمانه هه موویان له دهسته که ی ژهنه رال چینه یی
 ئاشکره کهری سه ره کی ریگا که بوون. له گه ل دوو ئەفسه ری تری پشکینکار، که ئەوانیش
 "ئه دمیرال چارلود، ر، ن." و "مستەر، و، ئاینسؤرس" بوون و ههروهه
 هاوکاره کانیشیان بریتی بوون له "سیر جۆن مه کنه یل"، "مستەر تیلفۆرد مه کنه یل" و
 "مستەر ماکسویل، س. ی"یش، که کاری رویتوییه کانی کردوه و له باره ی چهن دین خالی
 سه ختی ناو ئیشه که شه وه راپۆرتی ناردوه. "کاپتن فلیکس جۆنز" که رویتوییه ته وای
 ریگه که ی کردوه له سه رووی که نداوی فارسه وه تا ده ریای سپی ناوه راست. ئەگه ر
 برپاری ئەم ریگه یه له دهستی خه لکانیکی تری جگه له بریتانیادا بوایه، بۆنونه وه کو
 روسیا، ئەوا ده کرا که نالی سوئیس بگۆرپه رایه و ریگه که کش راده کیشرا و به ناو ئیرانیشتا
 درێژه ی پنده را بۆ به لوچستان و له ویشه وه بۆ هیند دیاره ئەمه ش به هۆی بوونی ئەو
 هه موو زریپۆشه بریتانییه وه له ناو که نداوی فارسدا کاریکی ئاسان ده بوو.^{۳۲۷}
 زۆری ژماره و به زریی پله ی ئەو که سانه ی یارمه تیده ری پرۆژه که بوون، زۆری
 مشتومرو نووسینه په رله مانیه کان له باره یه وه، زۆری وانه کان و ئەو چالاکیانه ی
 تریش، که په یوه نندیان پیوه ی هه بوو، تیکچرژووی ئەو راگه یاندن و بانگه شانه ی
 له باره ی میسۆپۆتامیاوه پیکه اتن، وایان کرد، له ناو هه موو ئەو شوێنه ی تردا، که له ژیر
 کاریگه ری بریتانیادا بوون، ته نها میسۆپۆتامیا له ناو وڵاتی بریتانیادا سه ودا ییه کی باشی
 له باره وه په یدابیی. بۆیه سه رنه که وتی پرۆژه که ش به مانای پاشه کشه کردنی ئەو
 سه ودا ییه نه هات. زۆرجار باسمان کرد، که ئەو که سانه ی، که له ناو سه رکرده یه یی
 حکومه تی بریتانیدا بوون، له وانه شه به هۆی سه رسه ختیانه وه بووی، که له و
 بپروایه دابوون، له وانه یه ئەو پرۆژه یه ئەو بودجه ی نه هیئایه، که بۆ جیه جیکردنه که ی
 پیویست بوو. رۆژی (۱۰/ئاب/ ۱۸۵۷) دا لۆرد پالمه رستن وتی: "وه ک و وتم، به ئەرکی
 سه رشانی خۆم زانیوه. ئەگه رچی وه ک خه لکیکی ناپسپۆر و بی پیشه وه ریش قسه ی
 تێداده که م، که من پیموایه پلانه که شتیکی خه یالییه، له به رنه وه یه من له و بپروایه دابووم

²³⁷ Andrew, India and Her Neighbors, 298. For names and titles of that "Largest and most influential deputation" which pressed the project upon Lord Plamerstone, in 1857, see Ibid, 368 – 369. Valuable documentary excerpts on the Euphrates Railway, are in ibid, Appendix E, 368 – 379. Sir W.P. Andrew was the originator of the project, and the Chairman of its promoters. His works are the best on the subject.

له رووی بازرگانییه وه مایه ی خوئی ده رناهیینه وه و ناره زاییه کی سیاسیانه ی توند ده هیینه ناراه. ^{۲۳۸}

ئه وه ده بیاته زۆروه وه نده ی له باره ی یارمه تیدانی پرۆژه که وه به به ره م هاتوون گومانیکیان له وه دا نه هیشتوته وه، که میسۆپۆتامیا چ گرنگیه کی بۆ به رگریکردن له ئیمپراتوریای بریتانی و په یوه ندیه ئیمپراتورییه کانیشی هه بووه. به لکه له وه ش زیاتر نوقلانه ی ناینده یه کی ئابوری باشیشی هه بووه بۆ ولاته که و له وانه ش بوو به شداریش بکات له سه ره لدان و په یدا بوونی ئالوگۆرپکی باش له بازرگانیی ئینگلیزی، میسۆپۆتامیا پیدا. بۆیه له گه ل سه رنه که وتنی پرۆژه که دا به هانه ی بوونی به رژه وه ندیه ی ریگایه کی خیرای په یوه ندیکردن و بازرگانییش له میانه ی میسۆپۆتامیا وه ئه و کیش و قورسییه ی نه ما. به لām له پرووی به رگریکردن له ئیمپراتوریا که وه ئه م ناوچه یه هه ر هیز و به هانه ی گرنگی خوئی هه بوو.

"به های سه ربازی و سیاسیانه ی هیللی فورات، بۆ هه موکاتیک باب ته تیک گرنگه و په یوه ندیه کی پته وی هه یه به به رگریکردن، نه که ته نها هه ر له تورکیا، به لکو بۆ ئیران و ته وای ئه و ناوچانه ی ده که ونه نیوانی ده ریای سپیی ناوه راست و ، قه زوین و زه ریای هیندیش ده بی وه که گرنگترین شوین چاوی لیبرکری."

مه به ست له م ووشه ی "به رگریکردن" ه ی له م به ره گرافه دا به کاره ی نراوه، ریگرتنه له گریمانی هه ر دوژمنکارییه که له لایه ن رووسیاه ده ریکه وی و له سالی (۱۸۷۷) دا له لایه ن (سیر. و. پ. نه ندری) وه به کاره ی نراوه، ^{۲۳۹} و پیشتیش هه ر له لایه ن خه ی و

²³⁸ ئه و وشانه له لایه ن نوسه ره وه هیللیان به ژێردا هینراوه: پروانه:

Parliamentary Debate, 3rd series, CXLVII, 1681

. گلاستنه ماوه یه کی ژۆر به شداریی مشتومره کانی ناو په رله مانی کردبوو، پروانه ئه و سه رچاوه یی سه ره وه، مشتومره درژه کانی ناوو په رله مانی سالانی (۱۶۵۲ - ۱۶۸۲) ئه م کابرایه له کاتی به پتوه چوونی نووه مین هه لمه تی پرۆژه که دا سه ره کوه زیران بووه. به لām هه لسوکه وتی نه میش له وه ی پالمرستن باشت نه بووه و نه میش هه ر خه لکێکی ناپسپۆر بووه و ناپیشه وه رانه قسه ی تیدا کردوه. سه ره خه تیه که شی له ریگه کرتن له و ته رخانکردنی کۆمه کی حکومی بۆ پرۆژه که له پالمرستن که متر نه بووه.

²³⁹ Andrew, op. cit., 327 - 328.

هاوکاره کانیه وه له سالێ (١٨٥٧) دا بانگه شهی بۆکراوه. ^{٢٤٠} ئه وه درێژدادرییهکی بێزارکارانه دهبی، گهر بێین، هه موو بۆچوونی ئه "پسپۆران" ه، بهیینه ناو باسه که وه، که له باره ی ئه م کێشه زیندوو وه هه مان بۆچوونیان هه بووه. خوودی ئه ندری و راهاتبوو بۆچوونی به رپرسیاریکی سه ریازی دووپات بکاته وه، که (فیلد مارشال لیفتنه نت- بارۆن کوهن قۆن کوهنفیلد) ی وه زیری جهنگی نه مسابوو.

له ده میکی زوی سالێ (١٨٥٨) دا قان کوهنفیلد له م رووه وه قسه ی خویی کردبوو. ^{٢٤١} وتبووی، که سه ره کیتیرین چالاکی فراوانخوازی رووسیا له ناوچه ی رۆژه لاتێ ناوه راستدا بوئه وه یه بگاته ناوچه ی که نداوی فارسی. دیاره هه ول بوئه وه ش ده دات، له ریگه ی ئامبازبوونی به قوناغه وه به م ئامانجه ی خوی بگات. ئه وه ده یه وی هه ریمه نه رمه نییه کان بلکینی به خاکی خۆیه وه، به سه ر کیف و بوخارادا زال ببی، قه له مپه وی خوی بگه یه نیتیه باکووری ئیران. نه مجا له ویشه وه یه کیکی ئه م ریگایانه ده گریته به ر بۆ گه یشتنه ناو که نداوی فارسی:

١. ریگای قارس به ره و دۆلی فورات و که نداوی فارس.
٢. ریگای ئه ریفان، له ده ریاجه ی وانه وه بۆ موسل و به ناو دۆلی روباری دیجله دا، بۆ میسۆپۆتامیا و له ویشه وه تیکه لی ئه و ریگه یه یه که م ده بیته وه به ره و به غدا.
٣. ریگای ته بریز بۆ شوسته ر له دۆلی که ره چه وه و له وشوینه وه ی، که ده گات به
٤. ئه و ریگایه ی ده گاته وه به تاران، له ئیسه هانه وه بۆ شوسته ر و ئه مجا له ویشه وه بۆ که نداوی فارس.

²⁴⁰ Ibid, 372 – 375: "Letter from W. P. Andrew Esq. to the Right Hon Viscount Palmerstone, K. G.," London, June 30, 1857

ئه م تییینییه گرنگه له کۆتایی ئه م نامه یه دا ده رده که وی: "من پێویسته بایم، که به گشتی بروام وایه، که به دلنیا یه وه ئه و ریگای فوراته، نه گهر له لایه ن بریتانیاه ره تکرایه وه، ده که ویه ده ستی خه لکانی تره وه" ئه وه ش روونه، که ئه و ده ستانه ی ئه م باسی کربوون ده ستی ئه لمانییه کان بووه، نه ک رووسه کان.

²⁴¹ قسه که ی به درێژی له و سه رچاوه یه ی پێشودا هه یه: لاپه ره کانی ٢٢٨ – ٢٣٠. پێش نو سینیشی خودی ئه ندری ئه م ووته یه ی ئه می له وانه یه کیدا وتبووه، که له په یمانگای یه کگرتوی خزمه تگوزاری پاشایی له مانگی مایسی (١٨٧٣) دا پێشکه شه ی کردبوو. هه ره ها به وانه :

Andrew, W. P., Euphrates Valley Route to India, in connection with the Central Asian and Egyptian Questions; Lecture delivered at the National Club on the 16th June, 1882 (London, 1882), 57 – 59.

به بۆچوونی (کوهننفلد) ئەمانە گرنگترین هیلەکان بوون، بۆ روسیا، که بتوانیت لییانەوه بجیتە کەنداوی فارسی و پیتوبوو و ئەو دووانیان که به میسۆپۆتامیادا تێپەڕ دەبن گرنگی تایبەتیان هەبوو. ئەمانە هەر ئەو نەبوون بگەنە دەریاکانی باشوور، بە لکو بناغەیه کی باشیشیان پێ دادەنرا بۆ زالبوون بە سەر ئەو تەواوی ئەو هەریمەدا، که دەکەوتە نێوانی دەریای سپی ناوەراست، قەزوین و زەریای هیندییهوه.

ئەم خالە لە کرۆکدا گرنگیه ستراتیجیه که میسۆپۆتامیا بوو بۆ بریتانیای مەزن. زالبوون بە سەر ئەم هەریمەدا ئارەزوویه کی گەڕە بریتانیابوو، بە لām نامادەیی بریتانیا لەویدا، بۆ شکست پێهێنانی گریمانی هەر پالێنەر و هەرەشەیه کی روسی بەرەو ئەو ناوچەیه پتویستییه کی راستەقینەبوو بۆ خۆیان. چونکه ئەگەر بوار بدەن روسیا شوێن پێیهک بۆ خۆی لە کەناری دوو روبارە که وه پەیدا بکات، ئەوا ئەو له ویا تەکانیان لە ناو ئیمپراتۆریای عوسمانی، بەرژەوه ندییهکانیان لە کەنداوی فارسی و لە سەر ووی هەمووشیانەوه بوونی خۆیان لە ناو ئیمپراتۆریا هیندییه که یاندا بە شیۆهیه کی ترسناک دەکەونە بەر مەترسی. ئەم بیروبووچوونە لە دەروپەری سالی (۱۸۳۰) یه وه لە لای بریتانییهکان گەلالە بوبو، لە سی دەیهی پاشتردا گەشە کردبوو، بە ماوهیه کی کەمی پاش شەپۆ قەرمیشەوه، لە سالی (۱۸۶۰) دا به توندی گەلالە بوبو.

لەو دەمەدا ئیتر شتەکان بە بیردا هاتنەوه و سەرلەنوی بە خیرایی داوی پرۆژە ی هیلە ناسنینه که ی فوراتیش کرایه وه و سەرکەوتوانه روپۆکردن و ناشکرکردنە خەرجیخۆرهکان به درێژایی فورات و دیجلە دەستی پێکرده وه، "گۆمپانیای دەریاوانی هەلمی فورات و دیجلە" سەرەتای کەوتنەوه چالاکیی خۆیی دەست پێکرده وه. لەمیانە ی ئەم چالاکییانە وه میسۆپۆتامیا به کردەوه گەرایه وه ناو کایه ی کاریگەری بریتانییهکان و وهک نەرتی باویش زەمینەکانی ئەم کایه ی کاریگەرییه بریتی بوون لە: بەرژەوه ندی، ئیمتیا، پێشەنگی، و هەموویشی لە لایەن دەسەلاتیکە وه ئاسانکاری بۆ دەکرا، که پێیده گوترا: فەرمانزەوایی پاشەل.^{۲۴۲}

²⁴² سەرچاوهیه کی باشی تاوتۆکردنی "کایه ی کاریگەری" بریتیه له:

Fredrick L. Schumann's, in the Encyclopedia of the Social Sciences, XIV, 297 – 299.

- Persian Gulf (Handbook, London, 1920) Official
- Prentout, H, L'Ile de France sous Decaen (Paris, 1901)
- Puryear, V. J., International economics and diplomacy in the Near East; a study of British commercial Policy in the Levant, 1834-1853 (London, 1935)
- Rawlinson, H. C., England and Russia in the East (London, 1875)
- De Rialle, Girard, An attempted French embassy to Persia under the auspices of Cardinal Richelieu, including an unpublished instructions by Louis XIII for a French embassy to Persia , Asiatic Quarterly Review, 2 ser., vols. 1-2 (January, 1891)
- Roberts, P. E., History of British India (Oxford, 1938)
- Schuyler, Eugene, Peter the Great, 2 vols. (New York, 1884)
- Shupp, F. P., The European Powers and the Near Eastern Question, 1806- 1807 (New York, 1931)
- Strandes, Justus, Die Portugiesenzeit von Deutsch- und English-Ostafrika (Berlin, 1899)
- Susa, Nasim, The Capitulatory regime of Turkey; its history, origin, and nature (Baltimore, 1933)
- Sykes, Percy, A History of Persia, 2 vols. (2nd ed., London, 1921)
- Vambery, Arminius, The Coming Struggle for India (London, 1885)
- Watson, R. A., A History of Persia, from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858 (London, 1866)
- Wilson, A. T. The Persian Gulf (Oxford, 1928)

- Foster, William, *England's Quest of Eastern Trade* (London, 1933)
- Fournier, A. , *Napoleon I* (London, 1914)
- Fraser, David, *The Short Cut Route to India, the record of a Journey along the Route of the Baghdad Railway* (London, 1909)
- Fraser, Lovat, *Some Problems of the Persian Gulf* (London, Central Asian Society, 1908)
- Hall, W. H., *Reconstruction in Turkey* (New York, 1918)
- Hoskins, H. L., *British Routes to India* (Philadelphia, 1928)
- Huart, Clement, *Historie de Baghdad dans les temps modernes* (Paris, 1901).
- Hutton, James, The Shirley brothers, *The Asiatic Quarterly Review*, IV (1887)
- Jorge, Nicolae, *Geschichte der Europäischen Staaten, IV; Geschichte des Osmanischen reiches, 1774-1917* (Gotha, 1911).
- Keller, A. G., *Colonization* (Boston, 1908).
- Longrigg, S. H., *Four Centuries of Modern Iraq* (London, 1925)
- Low, C. R., *History of the Indian Navy*, 2 vols. (London, 1877)
- Mesopotamia, (Handbook No. 63, London, 1920- Official)
- Miles, S. B., *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*, 2 vols. (London, 1919)
- Miller, William, *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1922* (London, 1936)
- Moberly, F. J., (comp.), *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, 4 vols. (London 1923 - 1927) Official.
- Mowat, R. B. *The Diplomacy of Napoleon* (London, 1924)
- Pelissie, du Rausas, G. , *Le Regime des capitulations dans l' Empire Ottoman*, 2 vols. (Paris, 1902-1905)

2. Secondary Sources

Andrew, W. P., *India and her Neighbors* (London, 1878).

-----, *Euphrates Route to India, in connection with the central Asian and Egyptian Questions* (London, 1882).

Auzout, A., *La France et Muscate aux XVIII eme et XIX eme Siecles; Revue d' Historie Diplomatique*, XXIII (Paris, 1909).

Birdwood, G. C. M., *Report on miscellaneous old records at the India office* (London, 1891)

Boulger, D. C. , *England and Russia in Central Asia*, 2vols. (London, 1879)

Bruce, John, *Annals of the Honorable East India company*, 3 vols. (London, 1810)

Colquhoun, Archibald R., *Russia against India: The Struggle for Asia* (New York and London, 1900)

Coquelle, P., *Napoleon and England, 1803 – 1813* (English Translation by Gordon Knox, London, 1904)

Coupland, R., *East Africa and its Invaders: from the Earliest times to the death of Seyyid Said in 1856* (Oxford, 1938)

Curzon, G. N., *Russia in Central Asia, in 1889, and the Anglo-Russian Question* (London, 1889)

-----, *Persia and the Persian Question*, 2 vols. (London, 1892)

Deutsch, H. C., *the Genesis of Napoleonic Imperialism* (Harvard University Press, Cambridge, 1938)

Dodwell, H. H. (ed.), *The Cambridge History of the British Empire*, vol. IV, *British India 1479- 1858* (Cambridge, 1929).

Esptein, M., *The Early History of the Levant Company* (London, 1908)

Farley, J. Lewis, *Turkey* (London, 1866)

- = , 1871, VII, No. 386
 = , 1872, IX, No. 322
 = , 1872, XLV, No. c 534

b. Contemporary Memories, Narratives, etc.

Ainsworth, W. F. , A Personal Narrative of the Euphrates Expedition, 2 vols. (London, 1888)

(Anonymous) review of Lord Valentia's , G. V., Voyages and Travels, 1802-1806, 3 vols. (London, 1809), the Quarterly Review (1809), II

Chesney, F. R. , The Expedition for the survey of the Rivers Euphrates and Tigris, carried on by order of the British Government, in the years 1835, 1836, and 1837, 2vols. (London, 1850)

----- , The Russo- Turkish Campaigns of 1828- 1829:
 With a view of the present state of affairs in the East (second ed. , London, 1854)

Hakluyt, Richard, The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, 12 vols. (Glasgow, 1903 - 05)

Hedges, William, Diary, 1681- 1687 (Hakluyt Society ed., London, 1887)

Kaye, J. W., The Life and correspondence of Major- General Sir John Malcolm, 2 vols. (London, 1856)

Lardner, Dionysius, (ed.), The History of Maritime and India Discovery, 3 vols. (London, 1830-31)

New Letters of Napoleon I omitted from the edition Published under the auspices of Napoleon III- English translation by Lady Mary Lord (London, 1898)

Olivier, G. A., Travels in Ottoman Empire, Egypt and Persia, "Translation from the French" (London, 1801)

Pinkerton, John, General collection of the best and most interesting Voyages and travels in all parts of the world; many of which are now first translated into English, 17 vols. (London, 1808- 1814)

Purchas, Samuel, His Pilgrims, 4 vols. (London, 1625)

Select Bibliography

I. Primary Sources

a. Documents

Aitchison, C. U. Collection of Treaties, Engagements and Sanads relating to India and Neighboring Countries, I-XI (Calcutta, 1898) , XII-XIII (Calcutta, 1909)

Authentic official documents relative to the negotiation with France (Chappell, London, 1803)

Bernhardt, Gaston de (ed.) , Handbook of treaties, etc. Relating to commerce and navigation, between Great British and Foreign powers, wholly or partially in force on July 1, 1907 (London, 1908) Official

British and Foreign State papers 1812-1828, I-XV
Great Britain, Parliamentary Papers, Miscellaneous
(22nd December, 1806)

Hertslet, Edward, Treaties and tariffs regulating the trade between Great Britain and foreign Powers, containing most-favored-nation clauses applicable to Great Britain, in force on the 1st January, 1875: Turkey (London, 1875)

-----, Treaties, etc. , concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other Powers, wholly or Partially in force on the 1st April, 1891 (London, 1891)

Hertselt, Lewis (comp.), Commercial treaties, I-XIII (London, 1827 - 1877)

Noradounghiam, Gabriel, Recueil d' actes internationaux de l' Empire Ottoman, 4 vols., (Paris, 1887-1903).

Owen, S. J. (ed.) , A Selection from Wellesley's Dispatches (Oxford, 1877)

Parliamentary Debate, 1808, X

= , 1834, 3rd series, XXIV

= , 1857, 3rd series, CXLVII

Parliamentary History, XXXVI

Parliamentary Papers, 1834, XIV, No.478

= , 1837, XLIII, No. 540

= , 1837 – 38, XLI, No. 356

ژياننامەى نووسەر

زەكى سالىح لە رۆژى (٢٧/ئۆكتۆبەر-تشرىنى دوو م/١٩٠٨) لە بەغدا، عىراق لەدايکبوو. لە قوتابخانە ميللىيەکانى ناو بەغدا خوێندووێتى. لە سالى (١٩٢٧) دا بىرونامەى ئامادەىيى لە دواناوەندىيى مەركەزىيى بەغدا وەرگرتوو. لە هەمان سالدا چووێتە زانکۆى ئەمرىكى لە بىرووت و سوريا و لە سالى (١٩٣١) بىرونامەى بەكالۆرىۆسى بەدەستھێناو. لەنىوانى سالانى (١٩٣١-١٩٣٧) لە وەزارەتى پەرورەدى عىراق کارى مامۆستايى و بەرپۆەبەرىتيى قوتابخانە ميللىيەکانى کردوو. لە (١٩٣٧-١٩٤١) وەك قوتابىيەكى خاوەن بىرونامەى بەكالۆرىۆس پەيوەندىيى کردوو بە بەشى ميژووى زانکۆى كۆلۆمبياو لە نيويۆرك. لە مانگى حوزەيرانى سالى (١٩٣٩) دا بىرونامەى ماجستىر و دوو سالىش پاش ئەو بىرونامەى دكتوراي بەستھێناو.

كاميل محەمەد قەرەداغى

هەينى ٢٠/٣/٢٠٠٩ ز

٢٩ / پەشەمى/ ٢٧٠٨ ك

سليمانى

له بـلا وکراوه کانی مه ئه بـه نـدی کورد و لۆجی

به رهه می نووسین

- ۱- فه رهه نگی رێژمانی کوردی، د. کهمال میراوددی.
- ۲- فه رهه نگی زه ویزانی، جهمال عهبدول.
- ۳- حرکات الحاراج فی غربی إقليم الجبال وشهرزور والجزيرة الفراتية: عطا الرحمن محي الدين.
- ۴- سوڤیزم و کاریگهیری له بزوتنه وهی رژگاریخوازی نه ته وهی گه لی کورددا: ۱۸۸۰- ۱۹۲۵، د. جهعفر عه لی.
- ۵- قضاء هه ئه جه، درسه فی الجغرافیه الإقليمیه: عطا محمد علاء الدین.
- ۶- رۆژی هۆکاره سیاسیه کان له دابه شبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا: جاسم محمد محمد.
- ۷- په یوه نډیه سیاسیه کانی نێوان هه رێمی کوردستان و تورکیا، ۱۹۹۱- ۱۹۹۸: هێرش عه بدو ئه له هه مه که ریم.
- ۸- رۆژنامه گه ریی خۆپێندکارانی کورد له نه رووپا و نه مریکا، ۱۹۴۹- ۱۹۹۱، نه و زاده عه لی نه هه مه د.
- ۹- هوشیاری کۆمه لایه تی، فواد تاهیر سادق.
- ۱۰- شاری سلێمانی ۱۹۳۲- ۱۹۴۵، د. ناکو عه بدول که ریم شوانی.
- ۱۱- إقليم كوردستان العراق في دائرة السياسات النفطية العالمية، د. محمد رؤوف سعيد مهندس زمناكو سعيد.
- ۱۲- به عه ره بگردن له هه رێمه کوردنشینه کاندای ۶۳- ۸۴۷، ز. رحیم نه هه مه د.
- ۱۳- تعریب قضاء خاتقین من منظور جیوساسی، صلاح الدین انور قیتو لی.
- ۱۴- کۆیه، کامه ران طاهر سه عید.
- ۱۵- بوون له شیعی مه حویدا، د. محمده نه مین عه بدو ئه له.
- ۱۶- شێواز له شیعی کلاسیکی کوردیدا، هه مه نوری عمر کاکی.
- ۱۷- نه مه نه ساید، مامه نه د رۆژه.
- ۱۸- کولتور و ناسۆنالیزم، د. ره فیق سابیر.
- ۱۹- بنیاتی کارنامه یی له ده قی نو تی کوردیدا، د. عه بدالقادیر هه امین محمده.
- ۲۰- رسته ی با سه نه د له زمانی کوردیدا، کاروان عومه ر قادر.
- ۲۱- جیوگرافیای باشووری کوردستان، د. عه بدو ئه له غه فوور.
- ۲۲- دابه شبوونی دانیشتوانی شاری هه ولێر، فاتیمه قادر مسته ف.
- ۲۳- نیدیۆم چه شن و پێکهاتنی له زانی کوردیدا، شیلان عومه ر هه سین.
- ۲۴- شیعی ناوچه ی موکریان، د. عوسمان ده شتی.

25/Report on the Sulaimani District of Kurdistan, E.B. Soane.

به رهه می وهرگیران

- ۱- کۆمه لکوژییه که ی ده رسیم، حوسین یلدرم، له سویدییه وه: کاوه نه مین.
- ۲- جه نگی عێراق، کاپلان و کریستل، له ئینگلیزییه وه: عه بدول که ریم عوزیری.
- ۳- یاسا ده ستوورییه کانی تورکیا و کورد له سه رده می نو ئه د، م. ته. هه سه ره تیان، له روسیه وه: د. دلێر نه هه مه د.
- ۴- سلێمانی ناوچه یه که له کوردستان، ئی.بی. سوڤ، له ئینگلیزییه وه: مینه.
- ۵- شه ره ده خانی به دلیسی - سه رده م، ژیان، نه مری، یه گیتنیا فاسیلیتقا، له روسیه وه: د. نارام عه لی.
- ۶- ریشه ی کاریگه ریه کانی بریتانیا له میسۆپۆتامیادا، زه کی سالتج، وه رگیرانی له ئینگلیزییه وه: کامل محمده قرداغی.

❖ کۆتاری کورد و لۆجی، ژماره یه کی سالی ۲۰۰۸

❖ کۆتاری کورد و لۆجی، ژماره دووی سالی ۲۰۰۹

